

Berit Eide Johnsen (red.)

Sørlandet og utlandet

Transnasjonal kontakt,
internasjonal påvirkning

ÇAPPELEN DAMM
AKADEMISK

© CAPPELEN DAMM AS 2013

ISBN trykt bok: 978-82-02-42961-4

ISBN web-pdf: 978-82-02-66156-4

1. utgave, 1. opplag 2013

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Cappelen Damm AS er enhver eksemplarframstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Sats: Laboremus Oslo AS

Trykk og innbinding: AIT AS

www.cda.no

akademisk@cappelendamm.no

Forord

Denne boken bygger på foredrag fra Agderseminaret som ble arrangert på Universitetet i Agder 11.–12. oktober 2012. Seminaret hadde – som denne antologien – tittelen *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Det faglige ansvaret var lagt til Institutt for religion, filosofi og historie ved Universitetet i Agder.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for årlige samlinger om regionalhistoriske emner. «Sommerseminarer i historie», med påfølgende bokutgivelser, ble holdt fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har rådet for det historiefaglige Forskernettverk Agder videreført denne tradisjonen med et seminar som er lagt til høsten. Rådet består av representanter for Universitetet i Agder, Vest-Agder-museet, Statsarkivet i Kristiansand og Aust-Agder kulturhistoriske senter. Disse institusjonene har også bidratt med økonomisk støtte til bokutgivelsen.

Artikkelsamlingen dekker et bredt spekter av temaer som gir grunnlag for diskusjon mellom forskere med ulik faglig bakgrunn, og som bør ha interesse for det allmenne publikumet. Søkelyset rettes mot sentrale områder der kontakt med omverdenen, internasjonal påvirkning og utenlandske interesser har bidratt til å utvikle og endre landsdelen. Slik åpnes det for en dypere forståelse av *forholdet mellom Sørlandet og utlandet*.

Som redaktør for denne antologien har jeg hatt god støtte i Rådet for Forskernettverk Agder. En stor takk rettes til Roger Tronstad (Statsarkivet i Kristiansand), Kjell-Olav Masdalen (Aust-Agder kulturhistoriske senter) og Bjørg Seland (Universitetet i Agder).

Kristiansand, 16. september 2013

Berit Eide Johnsen

Innhold

Forord	3
Innledning	9
Kapittel 1	
Den norske transnasjonalhistorien	15
<i>Knut Kjeldstadli</i>	
En liten begrepseksersis	16
Forsøk på å gjøre begrepet dypere	18
Sju transnasjonale dimensjoner	21
Litteratur	28
Kapittel 2	
Peter Dahl fra Fjære	31
<i>Et transnasjonalt liv i opplysningstiden</i>	
<i>Finn-Einar Eliassen</i>	
Slekten, sjøen og hjemstedet	32
«På atskillige farvann»	34
Den atlantiske verden	34
En multinasjonal hovedstad	41
Til Ostindia	42
Grands Tours	47
En transnasjonal identitet?	49
Forkortelser	51
Kilder	52
Litteratur	53

Kapittel 3

Kultur og arkitektur i kristiansandsområdet på 1700-tallet	57
<i>Jan Henrik Munksgaard</i>	
Kilder	65
Litteratur	65

Kapittel 4

Byene på Agder i spennet mellom det hjemlige og det fremmede	67
<i>Olav Arild Abrahamsen</i>	
Utadvendte småbyer	67
Private byer	71
Sentralstedenes triumf og Agders gullalder	72
Søvnige byer	74
Et glanseksempel på sørlandsk krisehåndtering	77
Den polysentriske nettverksbyen	79
Litteratur	81

Kapittel 5

Sørlandsk pietisme? Religion på tvers av grenser	83
<i>Björg Seland</i>	
Det tyske læregrunnlaget - tro og trospraksis	84
Den dansk-norske statspietismen	87
Haugianere og andre «lesere»	90
Kirkelig vekkelse	92
Foreningskristendommen	94
Angloamerikansk påvirkning	97
Sørlandsk pietisme?	101
Sluttord	107
Kilder og litteratur	108

Kapittel 6

Årsaker til vekst og tilbakegang i sørlandsk skipsfart på 1800-tallet	111
Forklaringer på Sørlandet og i utlandet	
<i>Berit Eide Johnsen</i>	
Årsakene til vekst - fantes de ute eller hjemme?	113
Forhold i utlandet	114
Forutsetninger på Sørlandet	115
Skogen og skipsbyggingen - skipsfartens bærebjelke	117
En formidabel vekst	118

Internasjonal krise og teknologiske nyvinninger	119
Arendalskrakket	121
Kapitalmangel?	122
Partrederiet og seilskipsredernes yrkestilknytning	124
Konklusjon	126
Kilder og litteratur	127

Kapittel 7

Høye hæler og puddelpermanent	129
--	-----

Forestillinger, forventninger og kroppslig praksis blant unge Agder-kvinner i New York (1946-1965)

Siv Ringdal

«You looked like ‘the Dickens’»	132
Å gjøre det nye til sitt	134
Europeiske forestillinger	136
Amerikanske forventninger	138
Agder, New York – og det norske Brooklyn	142
Frigjøring eller disiplinering?	146
Litteratur	147

Kapittel 8

«...som Zebraer paa Sjøsandene»	149
--	-----

Etableringen av et moderne badeliv på sørlandskysten i mellomkrigstiden – brytninger og strømninger

Dag Hundstad

Tidligere forskning	150
Kilder	152
Sjø og helse	152
Badehusenes tid	155
Et nytt blikk på stranda	157
Pionerer på Sjøsandene	158
«Busknegersæder» og fribading	160
«De ligner grangivelig Mulatter»	163
«Hvor nakne kan vi egentlig gå i sommer?»	165
«Norges riviera»	170
«The Atlantic City of Norway»	173
Strandliv og idéflyt	177
Litteratur og trykte kilder	179

Kapittel 9

Globalt næringsliv og lokal utvikling 183

Eksempelet Falconbridge Nikkelverk

Pål Thonstad Sandvik

Forhistorien 184

Utenlandsk eierskap og det norske samfunnet 186

Lokal autonomi i et multinasjonalt selskap 192

Kunnskapsutvikling i et multinasjonalt selskap 197

Globalt næringsliv og lokal utvikling, eksemplet Falconbridge 200

Litteratur 202

Bidragstere 205

Innledning

Agders historie er sterkt preget av kontakt og påvirkning over landegrensene. Europeiske land og oversjøiske områder har på avgjørende vis vært med på å forme denne landsdelen: økonomisk og politisk, sosialt og kulturelt. I denne antologien presenteres sentrale temaer fra Agders historie i et transnasjonalt perspektiv, og landsdelens historie settes inn i en større ramme.

Alt på 1500-tallet var det livlig handel med Nederland, og i de følgende århundrene fikk vi en omfattende utvandring dit. Mange av dem som dro ut, kom siden tilbake. Seilskipene, som etter hvert gikk i fart over hele kloden, la grunnlaget for en utadvendt økonomi. De mange byene som vokste fram, avspeiler internasjonale kontakter, og den maritime kulturen vitner også om *det utadvendte Agder*. Da skipsfarten mot slutten av 1800-tallet gikk tilbake, skjøt utvandringen til Amerika fart. Også blant disse utvandrerne var det mange som flyttet tilbake med amerikansk kultur i bagasjen, både materiell og immateriell kultur.

I 1980-årene arbeidet forskere i det fellesnordiske Skagerrak–Kattegat-prosjektet, som handlet om regionens kulturutvikling på 1800-tallet, på områder som handel, sjøfart og fiskeri, migrasjon, turisme, religiøsitet og foreningsliv. Prosjektet viste at det gjennom store deler av 1800-tallet var en omfattende kontakt over landegrensene. Men så, mot slutten av hundreåret, ble kystområdene i Bohuslän, Nord-Jylland og Agder sterkere integrert i sine respektive nasjonalstater.

Også i senere år har landsdelens historikere arbeidet med temaer som overskrider nasjonale grenser. Agderregionen har vært analysert som en del av et internasjonalt kulturelt og økonomisk fellesskap. Sentrale forskningsperspektiver har vært knyttet til kontakt og relasjoner over hav og til grenseoverskridende kulturdiffusjon. Også gjennom komparasjon – ved

å sammenlikne landsdelen med andre geografiske områder – har interessante trekk ved Agders historie kommet til syne.

I 2008 kom rapporten fra Norges Forskningsråd etter at historiefaglige forskningsmiljøer ved landets universiteter og høyskoler var evaluert.¹ Evalueringspanelet konkluderte blant annet med at historikere i for stor grad har formulert sine forskningsoppgaver innenfor en nasjonal ramme, og at dette også har ført med seg et sterkt *tematisk* og *romlig* fokus på norsk historie, avgrenset til nasjonale perspektiver. Norske historikere ble oppfordret til å overskride denne *metodologiske nasjonalismen*: «En overgripende oppgave for historieforskningen er å problematisere og destabilisere grenser i tid og rom, snarere enn å bekrefte og homogenisere dem.»² Rapporten er fulgt opp med grundige diskusjoner i fagmiljøene, og konklusjonene har også vært gjenstand for kritikk.³ I senere år kan vi spore en faglig nyorientering i retning av en mer bevisst og eksplisitt drøfting av internasjonalisme versus nasjonalisme. Norske historikere ser ut til å legge vekt på internasjonal komparasjon og relasjoner over landegrensene i større grad enn tidligere – noe som også kommer til uttrykk i denne antologien.

Transnasjonal historie forholder seg i utgangspunktet til nasjonalstaten, men setter søkelys på utviklingstrekk som ikke kan forstås innenfor nasjonalstatens snevre grenser. Sentralt står altså det som *overskrider* de nasjonale grensene. Mer spesifikt gjelder det forhold som kommer i stand, eller begivenheter som finner sted *på grunn av* grenseoverskridende kontakter, og som ikke kan analyseres på en fyllestgjørende måte uten å anlegge et grenseoverskridende perspektiv.

Ian Tyrrell definerer transnasjonal historie som bevegelse av mennesker, ideer, teknologier og institusjoner på tvers av nasjonsgrenser. Det kan også dreie seg om studier av hvordan liv og hendelser har blitt formet av

-
1. Norges forskningsråd (NFR). *Evaluering av norsk historiefaglig forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom. Fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*. Oslo: Norges forskningsråd, 2008.
 2. NFR 2008, s. 174.
 3. Kjeldstadli, Knut. Å evaluere evaluatorene. *Historisk Tidsskrift* 1/2009. Oslo: Universitetsforlaget, 2009, s. 83–103; Tvedt, Terje. Om «den kommunikative situasjon» og en kritikk av kritikken av metodologisk nasjonalisme. *Historisk Tidsskrift* bind 91, 4. Oslo: Universitetsforlaget, 2012, s. 489–510.

prosesser og forhold på tvers av nasjonalstatens grenser.⁴ Slik svarer Ann Curthoys og Marilyn Lake på spørsmålet om hva transnasjonal historie er:

[I]t is the study of the ways in which past lives and events have been shaped by processes and relationships that have transcended the borders of nation states. Transnational history seeks to understand ideas, things, people, and practices which have crossed national boundaries. It is generally in a complex relation with national history; it may seek to interrogate, situate, supersede, displace, or avoid it altogether.⁵

Interessen er økende ikke bare for transnasjonal historie, men også for *transregionale* fenomener. Nordmenn har opp gjennom århundrene overskredet grenser av ulike typer og på ulike nivåer og blitt preget av det, skriver Finn-Einar Eliassen i en artikkel om temaet. Mennesker har flyttet ut og inn av lokalsamfunn, kommuner og land. Noen krysser også andre grenser: kulturelle, religiøse, språklige og mentale. Det kan handle om geografisk mobilitet, men slike grenser kan krysses også uten fysisk forflytning.⁶

I den innledende artikkelen til denne boken legger Knut Kjeldstadli opp til en teoretisk diskusjon av dette nokså kompliserte begrepet *transnasjonal historie*. Han understreker at man må unngå den ureflekterte metodologiske nasjonalismen. Videre avklarer han begrepet – leksikalsk, analytisk og teoretisk. Han trekker en grense mot begrepet *global historie* og understreker at transnasjonale fenomener må reserveres for det som *eksisterer i kraft av* å utfolde seg over én eller flere landegrenser. Slike transnasjonale fenomener er for eksempel emigrasjon og immigrasjon, typer av handel og kapitalinvesteringer eller bevisste forsøk på å spre budskap over landegrenser.

I bokens andre artikkel tar Finn-Einar Eliassen for seg Peter Dahls (1747–1789) relativt korte, men meget fargerike liv. Peter Dahl var skipper, reder, kolonihandler, dannelsesreisende, mesén og samler av kunst

-
4. Tyrell, Ian. *Transnational nation. United States history in global perspective since 1789*. Bazingstoke: Palgrave Macmillan, 2007, s. 3.
 5. Curthoys, Ann og Marilyn Lake. *Connected worlds. History in transnational perspective*. Canberra: ANU [Australian National University] E Press, 2005, s. 5.
 6. Eliassen, Finn-Einar. Transnasjonale liv. Biografi som «sammenkjedet lokalhistorie». *Historisk tidsskrift*. Bind 91, 2012, s. 339.

og bøker. Hans liv var transnasjonalt og ble levd i fire verdensdeler. Han var født i Fjære ved Grimstad, ble borger i København, seilte på Vest- og Ostindia, bodde halvannet år i India og foretok *Grands Tours* i Europa. Han hadde venner og bekjente av mange nasjonaliteter og samlinger av kunst og bøker fra mange deler av Europa. Han var medlem av Vitenskaps-selskapet i Trondheim og døde som en av Københavns rikeste borgere. Hans liv var både tidstypisk og unikt – få, om noen, andre personer i Danmark-Norge har forent roller og identiteter slik Peter Dahl gjorde gjennom vel 40 år.

1700-tallet var en spennende tid for Kristiansands befolkning, konstaterer Jan Henrik Munksgaard i bokens tredje artikkel. Ved at Munksgaard viser til konkrete eksempler og trekker fram flere av byens ledende kvinner og menn, synliggjør han hvordan internasjonale kontakter påvirket lokalsamfunnet. Nye planter og frukter, nye ideer og tekniske nyvinninger og moderne stilarter ga byen impulser som endret samfunnet raskere enn noen gang tidligere i historien.

I bokens fjerde artikkel retter Olav Arild Abrahamsen søkelyset på agderbyene i spennet mellom det hjemlige og det fremmede. Tema er byenes forhold til både omlandet, nabobyene og omverdenen. Linjene trekkes fra det han kaller «småbyenes storhetstid» på 1600-, 1700- og 1800-tallet, via krise og kollaps fra slutten av 1800-tallet til det som er blitt kalt «den polysentriske nettverksbyen», det vil si den langstrakte byen som har mange sentra bundet sammen av motorveien som «hovedgate», og som er karakterisk for vår tid.

Mot slutten av 1800-tallet vant vekkelseskristendommen fram på bredt felt i Norge. Men det pietistiske tankegodset som bar vekkelsene, har dype kirkehistoriske røtter, påpeker Bjørg Seland i bokens femte artikkel. Og den folkelige bevegelsen som vokste fram av pietistisk trostolkning, har paralleller i andre vestlige land. Slik faller den norske kristeligheten inn i et større bilde, der en luthersk tradisjon er formet og omformet i møtet mellom det hjemlige og det internasjonale. I denne artikkelen trekkes også linjer gjennom sosial- og kulturhistorisk utvikling som har dannet grunnlag for norsk pietisme og sørlandsk bedehuskultur.

I bokens sjette artikkel tar Berit Eide Johnsen for seg årsaker til vekst og tilbakegang i sørlandsk skipsfart på 1800-tallet. Hun stiller følgende

spørsmål: Hvordan skal vi forklare den sterke veksten i sørlandsk skipsfart fra 1820-årene til 1870-årene? Og hvordan skal vi forklare den katastrofale tilbakegangen som kom på slutten av 1800-tallet og utover på 1900-tallet? Etter at hun har analysert sentrale sider ved landsdelens viktigste næringsvei på 1800-tallet, konkluderer hun med at årsakene finnes både på Sørlandet og i utlandet.

Fra forrige århundreskiftet og fram til midten av 1960-årene var det stor utvandring fra Agder til Amerika. Mange av utvandrerne var unge kvinner. Bokens sjuende artikkel bygger på et doktorgradsprosjekt under arbeid. Her skriver Siv Ringdal om hvordan disse kvinnene håndterte overgangen fra et pietistisk Agder til et liv som innvandrere i New York. Hun belyser den kroppslige transformasjonen de unge, ugifte kvinnene var gjenstand for, hvordan de fysisk fortolket overgangen fra Agder til New York i tidsrommet 1946–1965. Gjennom utvandrerkvinnen Bjørgs første erfaringer i New York får vi innblikk i noen sentrale temaer i doktorgradsprosjektet.

I 1930-årene ble sørlandskysten fremstilt som «Norges riviera». I artikkel åtte drøfter Dag Hundstad hvordan og hvorfor denne delen av landet i så sterk grad ble forbundet med badeferier. Hva var årsaken til at sol- og sjøbad ble så populært, og hva virket inn på etableringen av denne formen for rekreasjon? I artikkelen er Sjøsandene ved Mandal brukt som et lokalt eksempel, og Dag Hundstad viser tydelig at hjemlige praksiser ikke var upåvirket av utenlandske trender.

Tema for bokens siste artikkel er utviklingen av Falconbridge Nikkelverk, som fra 1929 utviklet seg til Sørlandets største industriarbeidsplass og bidro til at Kristiansand ble Norges raskest voksende bysamfunn i både 1930- og 1950-årene. Her reiser Pål Thonstad Sandvik flere spørsmål, blant annet disse: Hvorfor satset det store, multinasjonale Falconbridge-konsernet så sterkt i Norge? Hvorfor ble ikke produksjonen flyttet til selskapets hjemmebase Canada, hvor også den essensielle råvaren – nikkelmalm – var? For å besvare disse og andre sentrale spørsmål analyserer han kristiansandsbedriftens rolle i konsernet i mellomkrigstiden og den tidlige etterkrigstiden. Han analyserer både det lokale og det globale nivået og ser på samvirket mellom disse. Slik, konkluderer han, får man også grunnlag for å forstå mer av dynamikken i den nye globale økonomien.

Artiklene i denne antologien spenner vidt – ikke bare i tid og rom, men også tematisk. Sett under ett viser bokens ni kapitler hvordan Sørlandet og sørlendingene opp gjennom århundrene har vært vendt mot verden, og hvordan viktige impulser er kommet utenfra. Transnasjonal kontakt har i avgjørende grad satt sitt preg på landsdelen og dens innbyggere.

Den norske transnasjonalhistorien

Knut Kjeldstadli

Mye historie er jo, som vi veit, nasjonal historie. Men om vi så ønsker, hvordan kan blikket utvides? Transnasjonalhistorie – hva kunne det være? Jeg vil begynne leksikalsk, begrepsmessig og forsøksvis analytisk og teoretisk, prøve å plassere dette begrepet i forhold til andre begreper og se om det kan gis en særlig plass og et djupere meningsinnhold. Deretter vil jeg presentere og diskutere sju dimensjoner i en transnasjonalhistorie: tid, rom, klasse eller sosialt miljø, kanaler for kontakt, teknologi, art av forbindelse og samfunnsområde – økonomi, sosiale forhold, kultur og politikk.

Et utgangspunkt er at det er to ulike måter å hente verden inn på – komparativt og relasjonelt. *Komparasjon* forutsetter strengt tatt at de objektene som sammenliknes, er uavhengige av hverandre. En kan si at det ligger en føring i komparasjon i retning av å betrakte nasjoner som nokså klart avgrensede enheter, ja som lukkede beholdere. Tilhengere av landoverskridende historie – som tyske Michael Werner og Benedicte Zimmermann – har blant annet derfor nokså aggressivt avvist komparasjon.⁷ Men det finnes en form for sammenlikning som hviler på en forbindelse mellom de to størrelsene. Den amerikanske historisk orienterte sosiologen Charles Tilly snakker om en *encompassing comparison*, altså en sammenlikning basert på at de to størrelsene inngår som momenter i samme system, men

7. Werner og Zimmermann 2002.

er ulikt plassert i systemet.⁸ Sentrum og periferi kan vel være eksempel på slike plasseringer. Det samme gjelder arbeidsdeling.

Men ellers kan det være greit å stille komparativ tilnærming opp mot *relasjonell* tilnærming.⁹ Grunntanken bak å understreke relasjoner er at et fenomen ikke er én stabil essens, et vesen eller en kjerne som vedvarer og forblir det samme uavhengig av omgivelsene. Noen vil gå så langt at de sier at alt er relasjoner. Men da får vi et teoretisk problem – hvor kommer de størrelsene fra, som kan bringes i forbindelse med hverandre og påvirke hverandre? En mer tilfredsstillende vei er å si – med gamle Aristoteles – at fenomener har både potensialitet og aktualitet. Fenomenet har altså flere muligheter, men det avhenger av relasjonene hvilken mulighet som bringes fram, som realiseres. Vi blir noe annet etter som relasjonene skifter. I én kontekst er Norge en småstat med interesser i internasjonal lov og orden, i en annen kontekst er landet den flinkeste gutten i NATO-klassen. Jeg bør legge til at relasjoner ikke nødvendigvis er varme og positive, som med herren og knekten kan de implisere dominans og negativitet.¹⁰

En liten begrepskurs

Nå kan disse relasjonene mellom land være av ulik art. Vi snakker mye om *internasjonal* historie, altså historien om det som skjer *mellom* nasjoner, mellom stater. Det er vel riktig å si at denne tilnærmingen ser nasjonene, statene, som relativt klart avgrensede enheter som så trer i forbindelse med hverandre – i avtaler, diplomati, konkurranse og krig. Med *overnasjonale* eller *supranasjonale* størrelser snakker vi om enheter som statene har avgitt myndighet til, enheter som kan fatte vedtak som skal være gyldige for statene, som dagens EU.

Hvilken plass har da *transnasjonal* historie? Dersom dette ordet skal vise til et begrep som dekker en virkelighet som ikke beskrives av andre begreper, må det være følgende: Med transnasjonale fenomener tenker vi

8. Tilly 1984.

9. Kjeldstadli 2006.

10. Antropologen Marshall Sahlins bruker uttrykket resiprositet, gjensidighet, og skjelner mellom generalisert, likeverdig og asymmetrisk resiprositet, der den siste formen impliserer utbytting og dominans, at én part i relasjonen profiterer, en annen taper. Se Sahlins 1974.

på dem som *eksisterer i kraft av* å utfolde seg over en eller flere landegrenser, fenomener som ellers ikke ville ha funnes. Slike transnasjonale fenomener er emigrasjon og immigrasjon, typer av handel og kapitalinvesteringer eller bevisste forsøk på å spre budskap over landegrenser, det være seg som kristen misjon eller sosialistisk organisering. Forskjellen fra *global* historie må være at transnasjonalitet kan involvere færre, kanskje bare to, størrelser som bringes sammen.

Nå har transnasjonal historie også blitt forbundet med et begrep om sammenfiltret eller sammenvevd historie. På tysk snakker en om *Verflechtung* og *Verflechtungszusammenhänge*. På fransk brukes uttrykket *histoire croisée*, altså direkte oversatt – «voksende» historie, vel helst i meningen sammenvoksende eller kryssende, tverrgående historie. På engelsk har det vært snakket om *entangled history*, et ord som faktisk har et visst negativt preg. To *entangle* betyr ikke bare nøytralt å vikle noe inn i hverandre, men også innfange, snare inn noe, innvikle noe i vanskeligheter. Andre *buzz words* er internasjonalistisk historie, transterritoriell historie, interaksjons-historie, *connected history*.

En kan sikkert velge å bruke «transnasjonal» så omfattende. En hjemmeside for transnasjonal historie sier at kategorien dekker

a broad range of methodical approaches devoted to the analysis of encounters across borders and exchange. By means of these methods, transnational history can be studied as the intensification of relationships, the growing influence of globalizing processes on local, regional and national developments and as the lasting dialectics of de- and re-territorialization in the economy, in politics, in social relationships and in culture.¹¹

Dette er én mulig bruk av ordet. Men skal det være noe annet enn et moteord, bør det reserveres for den mer snevre betydningen – altså fenomener som er til i kraft av å eksistere over landegrenser. Redaktørene av en dansk antologi om *Transnationale historier* fra 2009 er enig: «Det transnationale perspektiv setter [...] fokus på møder, vandringer og udvekslinger af men-

11. <http://geschichte-transnational.clio-online.net/transnat.asp?lang=en> (22. april 2009), gjengitt etter Fossat, Magnussen, Petersen og Sørensen (red.) 2009, s. 10.

nesker, varer, teknologier, institusjoner, nettverk, idéer og forestillinger, der overskrider statsgrænser.»¹²

Implisitt i alle disse begrepene er at de forutsetter forekomsten av størrelser som *kan* flettes inn i hverandre. *Transnasjonal* historie forutsetter nasjoner. Begrepet opphever ikke nasjonene som reelt skapte og historisk eksisterende størrelser. Skal en ha sammenfletninger, må en ha noe å flette sammen. Men *transnasjonal* historie viser til hvordan store felter i en nasjon er trukket inn i omverdenen og finnes i kraft av sine forbindelser til andre. Det transnasjonale minner om at det ikke har vært vanntette skott mot omverdenen. I den nevnte danske boka er tonen i noen av bidragene at det nasjonale er fiktivt, og hvis det finnes, er det farlig. Derfor bør en etter forfatternes mening heller ikke tale om det transnasjonale, men heller for eksempel *histoire croisée* – oversatt til engelsk med *intercrossing*.¹³

Nå vil vel flere si at transnasjonal historie ikke er noe nytt. Delvis er jo dette sant. Historikere har forsket i mangt, som her hjemme: Vikinger i vesterled, innføring av kristendommen, svartedauden, de mange ulike krigene norske bondesønner utkjempet for oldenborgernes maktstat, opplysningsideer, norsk industrispionasje i England, utvandring til USA – for bare å nevne noe. Det nye er snarere at perspektivet gis mer oppmerksomhet, at en ser at dette gjelder flere felter, og at begrepet nå tenkes mer systematisk gjennom, slik denne antologien er et uttrykk for.

Forsøk på å gjøre begrepet djupere

Skal tanken om transnasjonalitet utvikles, kan en minne om at relasjoner kan være av ulik art. Inspirert av en vitenskapsmann på et helt annet felt, den danske lingvisten Louis Hjelmslev, vil jeg foreslå en firedeling ut fra to akser: Én akse angår fenomener som er gjensidige, avhengige versus uavhengige av hverandre, en annen angår fenomener som er likestilte, versus de som er plasserte hierarkisk over hverandre.¹⁴ Vi kan da snakke om utsjalting, asymmetrisk gjensidighet, solidarisk komplementaritet og autonomi.

12. Fossat, Magnussen, Petersen og Sørensen (red.) 2009, s. 11.

13. Se for eksempel Langen 2009.

14. Om Hjelmslev, se Dinesen 1994.

1. *Utsjaltning*. Først har vi situasjoner der den ene parten er mektig, men ikke trenger den andre. For eksempel ble det lenge hevdet at store deler av Afrika slik var sjaltet ut fra verden. U-land er ikke bare utbyttet, men kan bli nærmest irrelevante. Eller det kan gjelde former for migrasjon som ikke blir transnasjonal, fordi migrantene ikke får krysse noen grense, men avvises og utvises.
2. *Asymmetrisk gjensidighet*. Så har vi situasjoner der den ene parten dominerer, men like fullt trenger den andre parten. Det er en indre, men ulikevektig forbindelse – som mellom herren og knekten, kapital-eieren og lønnsarbeideren, kolonimakta og de koloniserte, mellom det Edward Said kalte orientalismen og det faktiske Midtøsten og Asia.¹⁵
3. *Solidarisk komplementaritet*. Her er situasjonen at to i utgangspunktet uavhengige, relativt jamsterke enheter samarbeider, altså i solidaritet, eller at de utfyller hverandre, altså er komplementære.
4. *Autonomi*. Endelig kan det være en situasjon der to jamstilte størrelser ikke trenger hverandre, ikke forutsetter hverandre. De er autonome i sitt forhold, en eventuell forbindelse vil være tilfeldig – *ad hoc*.

Den egentlige transnasjonale historien må jo dreie seg primært om situasjon 2 og 3 her, som begge impliserer gjensidighet eller avhengighet, men er ulike når det gjelder likestilling, balanse, hierarki og underordning mellom dem som inngår i relasjonen. Et viktig moment er at et land som Norge i en slik transnasjonalhistorie kan skifte mellom å være den dominerende og den dominerte, mellom å være avsender og mottaker: Vikinger dro ut i én fase, danske og nordtyske offiserer og embetsmenn kom hit i en annen. Og om landet har mottatt impulser i de fleste sfærer, har det også sendt impulser fra seg i andre.

En annen vei en kan følge hvis en vil utvikle et transnasjonalt perspektiv, er å gjøre seg kjent med og vurdere eventuell verdi av en del teoretiske begreper:

- epistemic communities
- transnasjonale aktører og nettverk
- *transfer* og etterlikning

15. Said 1978.

- transnasjonal læring
- amerikanisering
- kreolisering, at det altså oppstår et nytt blandingspråk
- oversettelse
- kulturmøter og kontaktsoner¹⁶

Det ligger i kortene at et land som har en liten befolkning og er geografisk perifert, i større grad mottar og domineres enn det sender ut og dominerer. Men samtidig bearbeides jo slike allmenne impulser: De settes sammen på en egen måte og får et nasjonalt særpreg. Ved en overføring, et *transfer*, vil ikke det overførte være uberørt: Det tilpasses, adapteres, endres ut fra hvem mottakeren er. Og en slik overføring blir ikke nødvendigvis en engangsoperasjon. Emigranter til USA kom tilbake og dro igjen mange ganger.

Å styrke et transnasjonalt perspektiv er ikke det samme som å si at nasjonalstaten er problemet, faglig sett. Valget av ramme kommer an på hva en vil undersøke: Noen ganger er nasjonalstat den adekvate ramme, noen ganger ikke. Poenget må være å unngå den vanemessige, ureflekterte metodologiske nasjonalismen. Men det gjør en ikke ved å erstatte denne med en like ureflektert *a priori*-metodologisk transnasjonalisme eller globalisme.¹⁷

Et transnasjonalt perspektiv innebærer heller ikke at alt av verdi har kommet utenfra, at bønder stort sett var reaksjonære sinker. Jeg sier det fordi en kan støte på slike syn for eksempel hos kunsthistorikere og idéhistorikere. Det er forskjell på en rolig konstatering av kulturelle impulser utenfra og å bli nasjonale autoflagellanter.

Transnasjonale perspektiver innebærer heller ikke at nasjonen eller det norske samfunnet oppløses som en størrelse. Svært mange handlinger og forbindelser vil ha den norske staten og nasjonen som ramme. Men det innebærer et syn der statsgrensa ikke tas som en *a priori* gitt ramme for ulike relasjoner, der samfunnet brått stanser ved Svinesund.¹⁸

16. Fossat, Magnussen, Petersen og Sørensen (red.) 2009, s. 13.

17. Kjeldstadli 2008a.

18. Dette er forsøkt utredet i Kjeldstadli 2000b, kapittel 2.

Sju transnasjonale dimensjoner

Så mye om begreper og analytiske tilganger. De transnasjonale forbindelsene kan også studeres langs ulike dimensjoner.

For det første varierte de over *tid*. La oss her legge til side spørsmålene om Norges plass i den oldenborgske konglomeratstaten, om Danmark skal ses som innland.¹⁹ Det har vært perioder med skiftende grad av lukkethet og åpenhet, og tettheten i forbindelsene har skiftet. Tider med høy grad av transnasjonalitet var kan hende vikingtida, så ved høydepunktet for den norske middelalderstaten, den store militære mobiliseringen og krigføringen i maktstatens epoke, videre den utadvendte, ekspansive og liberale fasen fra om lag 1870 til 1914, mye på grunn av internasjonale konjunkturer, og så den siste generasjonens vekst i media og migrasjon. Innimellom har merkantilismen og tilløpene til økonomisk autarki i mellomkrigstida gått andre veien.

En annen dimensjon i transnasjonal historie angår *rommet*, verden omkring. Til hvor har det gått kontakter? Jens Arup Seip skreiv om hvordan Norge på 1800-tallet var omgitt av en indre og en ytre ring, den indre var Norden, den andre mer bredt de europeiske maktene.²⁰ Dette bildet bærer langt om en tenker på statlig nivå, på internasjonal politikk. Men når en legger vekt på andre samfunnsområder, skifter bildet. Migrasjon omfattet folk fra den indre sirkelen, som eksempel kan vi nevne svensk masseinnvandring, som før 1915 kom opp mot 150 000.²¹ Men enda flere dro jo i samme epoken, særlig til USA, i alt 750 000. Misjon knyttet bånd til Madagaskar, Zululand og Kina. Skipsfarten er i sitt vesen kanskje den mest transnasjonale næringen, med et virkelig globalt nettverk.

Rom kan også analyseres ut fra ulike *regioner* i Norge. Det er kanskje å selge sand i Sahara å fortelle sørlendinger at det har vært en hollendertid, slik det var en pomortid i Nord-Norge og en skottetid på deler av Vestlandet. Det fortelles om en skotsk skipper som hadde tette forbindelser med en gardbrukerfamilie på Ropeid i Rogaland. En gang skipperen kom,

19. Rian 2003.

20. Seip 1981, s. 18 flg.

21. Myhre 2003, s. 186 anslår at 130 100 kom før 1900; enda flere kom i åra etter.

hadde kona hans nedkommet: Han fikk med seg barselsgraut til henne i ei høykasse som var varm da han kom heim.²²

For det tredje har ulike *klasser, sosialgrupper og yrker* hatt ulike forbindelser til omverdenen. Ulike deler av borgerligheten hadde forbindelser med forskjellige land. Om vi ser på tiåra fram mot okkupasjonen, var *England* den viktigste handelspartneren, det landet Norge eksporterte mest til og orienteringspunktet for handel, shipping og sportsinteresserte. Særlig næringslivskretser i byene tok opp mange av britenes tanker omkring sportsøving. Sport skulle bedrives for sin egen skyld, helst av *gentlemen* med fritid, som var amatører og ikke skjelte til egen vinning. Det britiske sportsidealet slo best an på Østlandet og i byer og byliknende strøk. På Vestlandet og i Trøndelag rådde Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug som understreket idrettens nytteside, blant annet for forsvarssaken.²³

For tekniske yrker var *Tyskland* lenge mønsterlandet: Mange var utdannet der. I 1903 ble for eksempel Norske Elektrisitetsverkere Forening kollektivt medlem av den tyske foreningen.²⁴ Norges tekniske høyskole ble åpnet i 1910, med tyske forbilder, og la derfor stor vekt på teori.²⁵ Også arbeiderbevegelsen så lenge hen til Tyskland. Men i mellomkrigstida ble Tyskland skjøvet ned på den norske rangstigen – dels på grunn av ubåtkrigen som også rammet norske skuter under verdenskrigen, dels fordi *USA* ble det nye idollandet. Amerika ble nå landet en viste til for alt fra strafferettspleie til organisering av biblioteker og industri. *Russland* ble ledestjerne for mange arbeidere etter revolusjonen.

Andre miljøer hadde sine spesielle utland. *Frankrike* var stedet for bildende kunstnere. *Sveits'* folkeavstemninger og folkeforsvar var forbilde for radikale borgerlige demokrater. I mørebyene snakket klippfiskeeksportører hyppig *portugisisk* og *spansk*.

Normalt vil de øvre klassene eller sjiktene ha de tetteste transnasjonale forbindelsene, gjennom handel, næringsdrift og turisme. Men det er et trekk ved de norske relasjonene til omverdenen som kanskje ikke var ene-

22. Sogner 2003, s. 306.

23. Olstad 1987.

24. Sandberg 1951.

25. I omtalen av de ulike miljøenes utland trekkes på Kjeldstadli 1994.

stående, men likevel viktige. Småkårsfolk har vært mer involverte i og til dels også bedre informert om land langt vekk enn la oss si et standard middelklassemenneske i hovedstaden. Det gjaldt sjøfolkene, misjonskvinnene, de mange som mottok Amerika-brev fra folk de stolte mer på enn bøker og pamfletter som kom.²⁶ Det gjaldt aktivistene i arbeiderbevegelsen, som kunne lese om streiker i Shanghai eller protesterte på justismordet på anarkistene Sacco og Vanzetti i USA i 1927.

En fjerde dimensjon som fortjener å løftes fram, er spørsmålet om *kanalene* for forbindelser. Var det *mennesker* som fysisk bevegde seg over landegrenser? Historien er full av dem – steinhoggere i middelalderens domkirker, hæravdelinger, sjøfolk i prisonen i England og i Nord-Afrika, emigranter til USA og Australia, misjonærer, gassiske studenter på Misjonskolen i Stavanger, handelsagenter, turister og flyktninger.

Og hvordan flyttet de seg? *Kommunikasjonsteknologi* har åpenbart vært viktig. Med hensyn til massevandring utgjorde dampskipet, ikke flyet, det store skiftet. Dampskipet ga rimelig sikker, rimelig regelmessig og økonomisk overkommelig transport, med muligheter også for retur.

Kommunikasjonsteknologi har vært avgjørende også for fysiske *varer* og har da primært dreid seg om skipsfart. Sjøfarten har for øvrig vært og er et av de beste eksemplene på genuint transnasjonale systemer, som har fungert til dels uavhengig av nasjonsstater, og som har eksistert i kraft av å virke over grenser – med sjøfolk fra mange land, egne organisasjoner, vedtatte regler for eksempel for lastemerker og uformelle normer for ferdsel på fritt hav.

Valget av kanal kunne styres av flere forhold. Når det gjelder *informasjon*, har Kristine Bruland vist at den mekaniske teknologien i den første industrielle revolusjonen var lite teoretisk og formalisert. For at mennesker i et periferiland som Norge skulle lære teknologien, måtte en enten reise ut eller hente inn spesialister. Å satse på bøker eller liknende dugde ikke.²⁷ Også i den tidlige oljeindustrien skjedde denne typen import, med brønndreperer som amerikaneren Red Adair og rogalendingene i rollen som «white niggers».²⁸

26. Indseth 2006.

27. Bruland 1989.

28. Smith-Solbakken 1997.

Men andre typer informasjon har jo latt seg kodifisere – og dermed også latt seg presentere via skriftlige medier som lærebøker eller tekniske tidsskrifter og gjennom visuelle medier. Og representasjoner kan nå over grenser. I nyere tid har medier som film, fjernsyn og nå Internett den egenskapen at en så å si kan være simultant, men virtuelt til stede ved en hending.

Som en sjette analytisk inngang kan transnasjonalitet studeres ut fra *arten* av forbindelser. Om vi griper tilbake til de to aksene hos Louis Hjelmslev, er to dimensjoner viktige. For det første: Hvor *tette* var forbindelsene? De kan plasseres på en skala, med fravær av kontakt i den ene enden og tett flyt i den andre. Og for det andre: Var forbindelsen preget av *dominans* eller *likestilling*? Var den positiv eller negativ? Dette kan ha variert om en ser situasjonen fra knektens eller herrens synsvinkel.

Så den sjuende og siste dimensjonen: På *hvilke samfunnsområder* eller i *hvilke samfunnssfærer* har transnasjonale tilstander spilt en rolle? Her kan det være greit å gripe til en klassisk nivådeling: økonomi, sosiale forhold, kultur og politikk.

Det første nivået er *økonomi*. Transnasjonale *handelsforbindelser* er ingen nyhet: Hansasystemet bandt nordlige og vestlige deler av Norge til kontinentet i cirka 350 år. Den første moderniseringen av norsk økonomi – de nye næringene på 1500- og 1600-tallet – hang også sammen med eksport. Som et lite land, ja et perifert land, gjaldt det for aktører i Norge å finne fram til en etterspørsel som ikke var generert i Norge.

Et liknende perspektiv kan gjelde *teknologi*, som eksisterte som et potensial det gjaldt å huke seg fast i og utnytte. Kjartan Fløgstad har i forbindelse med boka si om bedriften Electric Furnace Products i Sauda formulert det slik at bedriften og stedet koples til og koples fra verdensmarkedet.²⁹ De koples til for eksempel ved at råstoffer hentes utenlands fra, bearbeides og sendes ut. Men så kan det komme endrete konjunkturer eller nye tekniske regimer som gjør at bedrift og sted koples ut av dette globale nettverket.

I disse transnasjonale relasjonene er det særlig én type aktør som blir avgjørende – *det transnasjonale konsernet*. Handelskapitalistiske forløpere for dagens konserner fantes, som dansk ostindisk kompani fra 1615, som ble omformet flere ganger fram til 1730. Kompaniet fikk av kronen rett til

29. Fløgstad 1990.

å føre krig, inngå traktater, bygge anlegg og festninger mellom Kapp det gode håp og Magellanstredet i øst. Kompaniet ervervet byen Tranquebar i staten Tanjore gjennom betydelige konflikter. Fram til 1845 overlevde det på slavehandel og kaperfart. Også vestindisk-guineisk kompani hadde reelt fra 1625, formelt fra 1671 og fram til 1754 som formål å kolonisere, handle og administrere danske kolonier på vegne av kronen. Kompaniet var hovedansvarlig for slavehandelen fra Gullkysten til Karibia. Det anskaffet øyene St. Thomas i 1671, så St. Jan i 1718 og St. Croix i 1733, de besto som Dansk Vestindia til 1917.

Nyere transnasjonale konserner har sjeldnere vært bygd så åpent på rov – men er like avhengige av fortjeneste. Et døme er Norsk Hydros aluminiumproduksjon, som med bauxitt fra Trombetás i Brasil lenge holdt det gående i Holmestrand, på Karmøy, i Høyanger og Årdal – før hovedvirksomheten ble lagt til Dubai og Qatar. Frank Meyer har vist hvordan steder som Trombetás og Årdal var bundet sammen som ledd i en varekjede.³⁰ Et konsern opprinnelig basert i Norge kunne altså søke ut, men tidligere har det vært vel så vanlig at kapitalister utenfra har investert, etablert seg eller kjøpt opp virksomheter i Norge. I 1909 var 39 prosent av samlet aksjekapital i norsk industri eid av utlendinger. Mellom 1895 og 1914 kom mellom hver sjette og hver tredje investerte krone fra utlandet.³¹ Norsk Hydro var jo i realiteten ikke særlig norsk, verken når det gjaldt investeringskapital, styresammensetning, marked, og etter hvert heller ikke når det gjaldt produksjonsteknologi.

Det neste nivået etter økonomi er det *sosiale*. Migrasjon er et sentralt fenomen, som per definisjon er transnasjonalt. Blant de mange temaene som kunne vært drøftet, skal bare ett løftes fram: Både i eldre tid, men enda mer under den moderne immigrasjonen de siste 40 åra, er det blitt skapt transnasjonale nettverk.

I teoriene om transnasjonalitet og *histoire croisée* pekes det på det i og for seg enkle, men viktige faktum at en bevegelse langs en transnasjonal forbindelse ofte ikke er gjort en gang for alle, fra ett sted til et annet. Iblant kan en se at det er en sirkelmigrasjon som foregår der en person ven-

30. Meyer 2012.

31. Stonehill 1965.

der tilbake til utgangspunktet. Svennevandringene – for nordmann oftest i Nord-Europa – er et eksempel, der en ofte krysset flere grenser. Folk som søker utdanning, kan vise noe av det samme. Det samme gjelder den moderne middelklasseungdommens nye dannelsesreiser i Sør-Amerika eller Asia. Mange reiser att og fram. Tilbøyeligheten til remigrasjon fra USA har variert. Russiske jøder hadde meget lav tilbøyelighet, folk fra Balkan meget høy, skandinaver lå i midten. Rekorden skal være en serber som var 16 ganger fram og tilbake «over dammen» til USA før andre verdenskrig.³² Et kvalifisert anslag er at 155 000 vendte tilbake til Norge mellom 1891 og 1940. I 1920 var det her 50 000 hjemvendte.³³

Kontakter i to eller flere land skaper transnasjonale nettverk.³⁴ Nettverket er for personen kanskje ikke noe som alltid brukes, men eksisterer der som et potensial som kan tas i bruk. Om nødvendig kan en aktivisere kontakter i hjemlandet, for eksempel for å skaffe varer eller reise kapital. Det analytiske mellomnivået (meso) som nettverkene representerer, er blitt gitt stadig større oppmerksomhet fra migrasjonsforskere.³⁵ Betoningen av mellomnivået står i motsetning til å se bare på individer (mikro) eller bare på makro, som store konjunktursvingninger. Folk er bundet inn i nett av gjensidige forpliktelse. Noen må reise for å skaffe kontanter til gården; noen må bli hjemme for å ta seg av gamle mor. Som Charles Tilly spissformulerte det: «Det er nettverk som flytter, ikke personer.» Blant norsk-pakistanere blir 80 prosent gravlagt i opphavslandet. Men 20 prosent – og en stadig voksende andel – begravnes i Norge.³⁶ Økningen er et tegn på at tyngdepunktet i nettverket er i ferd med å skifte, at «hjemme» mer og mer er blitt her i landet.

Denne transnasjonale situasjonen reiser flere spørsmål av samtidshistorisk art: Når mennesker lever transnasjonale liv – hvordan kan det da organiseres ordninger som sikrer at det ikke blir for mye «kluss i vekslina» mellom livsfasene? Hvor opplever folk at de hører til? Har de overskudd til å delta i sosialt og politisk liv i mer enn ett samfunn? Vil de da inngå i isolerte parallellsamfunn? Erfaringen synes å være at folk kan delta i to

32. Wyman 1993.

33. Backer 1965.

34. Kjeldstadli 2008b.

35. Faist 1997.

36. Døving 2004.

land. Men dersom nasjonalitet ett sted gjøres til den overordnede lojaliteten, kan transnasjonalitet under noen vilkår bremse inkludering.³⁷

Så til vårt tredje analytiske nivå – *det kulturelle* – inkludert *det religiøse*. Kristendommen kom til Norge som en importreligion, og svært mange av strømningene i kirken har jo vært impulser utenfra. Det gjaldt lutherdommen: I Norge var det ingen sterk etterspørsel etter den lutherske læren, i motsetning til i Danmark og en del tyske stater. Lutherdommen hadde i starten verken forankring i det folkelige eller det nasjonale, men kom som et maktbud ovenfra.

Som importgods kom seinere både potetprestenes rasjonalisme, pietismen og grundtvigianismen. Dessuten har det vært åpent for dissentermenigheter – svært mange har kommet med inspirasjon utenfra – herrnhuter, kvekere, metodister og baptister, adventister, Jehovas vitner, pinsevenner og Oxford-bevegelsen. De evangelisk-lutherske frimenighetene har derimot innenlandsk opphav.

Så transnasjonale forbindelser på det religiøse feltet er ikke noe nytt. I juni 1974 kom den første moskéen, i 1999 var det i Oslo 24 moskeer i daglig bruk, i 2005 skal det ha vært 84 i landet. Den første – kalt *Islamic Cultural Centre* – var knyttet til den pakistanske retningen *Jamaat-i-islami*, som også var organisert som islamistisk politisk parti i Pakistan. Denne moskeen har også bånd til en tilsvarende gruppering i Storbritannia. Det er også andre islamske trossamfunn som har sterke bånd til opphavslandet.³⁸

Som eksempel på transnasjonalitet på det *politiske* planet kan vi nevne arbeiderbevegelse og fagbevegelse. Arbeiderbevegelsen har i sin tidlige tid kjent betydningen av internasjonalisme. Dette har vært i egen interesse. I den første, store norske typografstreiken i 1889 ble det maktpåliggende å stanse streikebrytere hentet inn fra Danmark. Det gjorde en ved å borde togene de kom med, og snakke dem fra det. Og Arbeidernes faglige landsorganisasjon fikk hjelp fra andre lands fagbevegelser under de store arbeidskampene i mellomkrigstida. Dette har også dreid seg om å støtte andre. I 1890-åra bevilget fagforeningene i Kristiania penger til streikende arbeidere i Hamburg. Og da myndighetene ville utvise utenlandske arbei-

37. Kjeldstadli 2006, kapittel 2.

38. Vogt 2000.

dere som hadde vært aktive i en hard arbeidskamp på Rjukan i 1912, vedtok arbeidernes masse møte: Vi står «sammen med vore kammerater som tilfeldigvis er føtt i et andet land». Utfordringene er ikke blitt mindre i dag.³⁹

Litteratur

- Backer, J.E. (1965). Ekteskap, fødsler og vandring i Norge 1856–1969, *Samfunnsøkonomiske studier* 13. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Bruland, K. (1989). *British technology and European industrialization. The Norwegian textile industry in the mid-nineteenth century*. Cambridge.
- Dinesen, A.M. (1994). *Grundbog i semiotik*. København.
- Døving, C.A. (2004). *Norsk-pakistanske begravelsesritualer – en migrasjonsstudie*. Masteravhandling i religionshistorie. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Faist, T. (1997). The crucial meso-level, i T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas og T. Faist (red.) *International migration, immobility and development. Multidisciplinary perspectives*. Oxford/New York.
- Flogstad, K. (1990). *Arbeidets lys. Tungindustrien i Sauda gjennom 75 år*. Oslo.
- Fossat, S.B., Magnussen, A., Petersen, K. og Sørensen N.A. (2009). *Transnationale historier*. Odense.
- Indseth, T. (2006). *Forestillinger om Amerika i Norge. Med vekt på motiver for utvandring i perioden 1866 til 1900, i lys av amerikabrev, amerikabøker og aviser*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Kjeldstadli, K. (1994). *Et splittet samfunn. Aschehougs Norgeshistorie*. Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2003). *Norsk innvandringshistorie, bind 1–3*. Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2006). Å tenke i relasjoner, *Fortid* 3 (4).
- Kjeldstadli, K. (2008). En saga blott? Kan vi skrive norgeshistorie i globaliseringens tid?, i H. Tjelmeland, M. Tveit og S. Aas (red.) *Korleis feire ein nasjonalstat i ei globalisert verd?*, *Speculum Boreale*, 10, 2008a.
- Kjeldstadli, K. (2000). *Sammensatte samfunn. Innvandring. Inkludering*. Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2010). «Arbeidere i alle land – foren dere.» Også i dag?, *Arbeiderhistorie* 2010.
- Langen, U. (2009). På kryds og tværs. Franske revolutionsmigranter 1789–1914 og *histoire croisée*, i Fossat, Magnussen, Petersen og Sørensen (red.).
- Meyer, F. (2012). Comparing towns in a transnational commodity chain. Social and environmental impacts of aluminium production in Porto Trombetás, Brazil, and Årdal, Norway, i M.J. Borges og S.B. Torres (red.) *Company towns. Labor, space and power relations across time and continents*. New York.
- Myhre, J.E. (2003). Del II. 1860–1901, i Kjeldstadli (red.).

39. Kjeldstadli 2010.

- Olstad, F. (1987). *Norsk idretts historie, Bind 1. Forsvar, sport, klassekamp*. Oslo.
- Rian, Ø. (2003). *Embetsstanden i dansketida*. Oslo.
- Sahlins, M. (1974). On the sociology of primitive exchange, i *Stone Age Economics*. London.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York.
- Sandberg, J. (1951). *Trekk fra elektrisitetsforsyningens utvikling. Del I*. Oslo.
- Seip, J.A. (1981). *Utsikt over Norges historie. Annen del*. Oslo.
- Smith-Solbakken, M. (1997). *Oljearbeiderkulturen. Historien om cowboyer og rebeller*. Doktorgradsavhandling. Trondheim: NTNU.
- Sogner, S. (2003). Del II. 1537–1800, i Kjeldstadli (red.).
- Stonehill, A. (1965). Foreign ownership in Norwegian enterprises, *Samfunnsøkonomiske studier* 14. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Tilly, C. (1984). *Big structures, large processes, huge comparisons*. New York.
- Vogt, K. (2000). *Islam på norsk. Moskeer og islamske organisasjoner i Norge*. Oslo.
- Werner, M. og Zimmermann, B. Vergleich, transfer, verflechtung. Der ansatz der histoire croisée und die herausforderung des transnationalen, i *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002).
- Wyman, M. (1993). *Round-trip to America. The immigrants return to Europe, 1880–1930*. Ithaca/London.

KAPITTEL 2

Peter Dahl fra Fjære

Et transnasjonalt liv i opplysningstiden

Finn-Einar Eliassen

Når et begrep blir så raskt adoptert og så populært i en faggruppe som transnasjonal historie har blitt, er det selvsagt en fare for at det går inflasjon i bruken av det, og at man ser transnasjonale fenomener overalt.⁴⁰ Dermed mister også begrepet mye av sin analytiske kraft. Men i en del tilfeller er det en meget treffende term, ikke minst når det anvendes om varestrømmer og mennesker i bevegelse over landegrenser og store havstrekninger. Og kanskje spesielt når disse to strømmene kombineres – når varer og mennesker sammen gjennomtrenger grenser og beveger seg i transnasjonale soner, der varer og personer, impulser og kulturelementer møtes, blandes og endres. Biografien er noe av en nøkkelsjanger, ikke bare når det gjelder å kartlegge transnasjonale liv, men også fordi andre sentrale transnasjonale fenomener som kulturmøter, kulturutveksling og kulturspredning har vært knyttet til og båret av personer.⁴¹

1700-tallet, og særlig siste del av århundret, er en fascinerende periode i historien. Et stort antall personer – langt flere enn noen annen gang før i historien – beveget seg mellom kontinentene og samlet erfaringer, opplevelser og kunnskaper fra ulike deler av verden: sjøfolk og slaver, kjøpmenn og kolonitjenestemenn, vitenskapsmenn og militære, tjenestefolk og

40. For en meget vid tolkning av begrepet «transnasjonal historie», se Fossat, Magnussen, Petersen og Sørensen 2009.

41. Eliassen 2012.

kriminelle, mange enslige og noen med ektefelle og familie. Mange barn vokste opp med en flerkulturell bakgrunn, og mange mennesker gjennomgikk store forandringer og omveltninger gjennom livet, ofte som ofre eller begunstiget av omstendigheter de ikke hadde kontroll over, men ikke sjelden – og i hvert fall ofte delvis – som følge av aktive valg som de selv traff. Mange kvinner og menn ble gjenskap eller gjenskapte seg selv flere ganger i løpet av sine liv, etter hvert som de skiftet oppholdssted, rolle og atferd. Europeere kunne bli «indere» eller «indianere», asiater og afrikanere kunne bli europeisert, og utlendinger ble naturalisert. Frie menn og kvinner kunne bli slaver, slaver kunne bli frie, matroser kunne bli admiraler og oppdagere, bondesønner kunne bli storkjøpmenn, soldater og kunstnere kunne bli adlet, og kongelige kunne bli styrtet fra makten og fratatt både titler og liv. Folk fra beskjedne kår kunne oppnå lærdom, dannelse og av og til rikdom.⁴²

En av disse personene, som forflyttet seg over store deler av verden, gjorde karriere til sjøs og i forretningslivet, beveget seg i de mest forskjellige miljøer og skaffet seg dannelse og kultur i opplysningstidens Europa, var Peter Andersen Dahl (1747–89) fra Fjære.⁴³

Slekten, sjøen og hjemstedet

Peter Dahl ble født på Vestre Eskedal på Hesnes-halvøya i Fjære sogn i 1747 og vokste opp i et maritimt samfunn omkring det lille strandstedet Grimstad. Rundt Vikkilen og Groosefjorden, som ellers langs Nedeneskysten, var sjøen vel så viktig som jorda for beboerne. Hele Agderkysten var en transnasjonal sone, der kontakten med utlandet var tett, utenlandske impulser var mange, og de fleste hadde slekt i utlandet, særlig i Nederland. Sjøfart, losing, fiske, skipsbygging og berging og reparasjoner av havarerte skip var hovednæringer, og den unge Peter hadde det alt sammen både i nærområdet og i sin egen familie. Grimstad hadde en liten, men voksende

42. Eliassen 2012, s. 342–343. Samme sted, note 15–18 viser til en del av den nyeste litteraturen om slike personer. Se også Rotschild 2011.

43. Denne artikkelen bygger på et langvarig arbeid med Peter Dahls biografi, som begynte da jeg selv var lektor på Dahlske videregående skole, før siste århundreskifte, og forhåpentlig vil foreligge i bokform i 2014. Mer utførlige henvisninger til primærkildene vil komme der – her kan bare enkelte slike nevnes. Se også Eliassen 2001, som representerer et tidlig stadium i forskningsprosessen.

handelsflåte, og særlig på høsten og vinteren kom mange fremmede skip inn på Groosefjorden og i Hesnes havn for å søke ly for «kontrari vind», nødhavn ved uvær, og for å få reparert sjøskader. Det var norske, danske, svenske, russiske, baltiske, britiske, nederlandske, franske, tyske og spanske skip. Én vinter måtte en hel flåte av danske vestindiafarere søke nødhavn på Groosefjorden. Fra losstasjonene på Hesnes og Håøy gikk losene i all slags vær ut til skip i havsnød. I sommerhalvåret kom Grimstads egne skip hjem fra havner rundt Nordsjøen, på Atlanterhavskysten og fra Vestindia. Jacob de Wida Geelmuyden var Grimstads største reder, og han drev også en kranbrygge der skip ble reparert – helt til eieren av kranbryggen i Kolbjørnsvik ved Arendal, som hadde kongelig privilegium på skipsreparasjoner i Arendals tolldistrikt (som Grimstad hørte til), satte en stopper for denne virksomheten midt i 1750-årene. Fiskere holdt til på Hesnes og rundt Groosefjorden, og nederlandske hummerbysser (brønnfartøyer) kom til Hesnes og drev ulovlig oppkjøp av hummer fra lokale fiskere – i konkurranse med den nevnte Geelmuyden, som også hadde et hummerfartøy. Smugling foregikk langs hele kysten.⁴⁴

Alt dette hadde Peter Dahl omkring seg i oppveksten. Mye hadde han selv opplevd, sett og hørt, og en del av det hadde han innpå livet i sin egen familie. Faren, Anders Madsen, var ikke bare gårdbruker, men også skipsbygger og hadde trolig seilt som skipstømmermann i sin ungdom. Han hørte til en slekt av skipsbyggere i Fjære og Øyestad, som blant andre omfattet hans fettere Peder og Anders Johannessen (eller Johansen) på nabogården Hodnebrog og på Hesnesøy.⁴⁵ Tre av Peter Dahls fire brødre gikk til sjøs, det samme gjorde en rekke av hans halvbrødre, fettere og fjernere slektninger, mens søstre og kusiner ble gift med skipper og matroser. Peters eldste bror, Mads, havnet i Nederland, etter et forlis med et kristianskip på øya Amerland i 1758. Han døde på reise med et hollandsk skip to år seinere, og Peter Dahls familie delte dermed skjebne med de fleste nabofamiliene på Hesnes, som også mistet yngre medlemmer i Nederland eller på nederlandske skip omtrent på samme tid.

44. SAK, NSA, Tingbøker, nr. 21–27 (1744–69).

45. Aanby 2012, s. 85, 226–227, 287.

«På atskillige farvann»

I april 1770 sto Peter Dahl på Københavns rådstue og avla sin borgerskapsed som skipper. Han beskrives da som «Maadelig Høy med Lyst Haar», og han opplyste at han var 25 år gammel og «har Fahret 14 aar paa adskillige Fahrvande». I virkeligheten var han bare 22 1/2, men siden 25 år var den offisielle myndighetsalderen og minstealderen for å få borgerbrev, oppga han det. Mer uklart er det om han på det tidspunktet virkelig hadde seilt til sjøs i 14 år – det ville si at han hadde gått til sjøs som åtte-ni-åring, i 1756. Det er ikke helt utenkelig – andre kjente dansk-norske sjøfolk gikk til sjøs i 9–12 års alder, og en familietradisjon hevder at Peter Dahl rømte hjemmefra i svært ung alder med et skip som lå ved Groos. Han kan meget vel ha løyet på alderen hele tiden og for eksempel påstått at han var 12 år første gang han tok hyre som skipsdreng. Men mer sannsynlig er det nok at det var hans far som gjorde avtale med en skipper om å ta den unge Peter om bord, slik det var vanlig i Grimstad-distriktet på midten av 1700-tallet.⁴⁶

Det meste av tiden fram til 1770 vet vi ikke hvor, på hvilke skip eller under hvilke skipper Peter Dahl seilte. Det er nærliggende å tro at han kan ha startet om bord på et grimstadskip, og da mest sannsynlig ett av skipene til byens største reder, Jacob Geelmuyden. Men vi vet det ikke, og han kan like gjerne ha seilt på arendalsskip, eller skip fra Kristiansand eller Kristiania, for den delen. Mest sannsynlig var han i nordsjøfart det meste av tiden, og trolig på flere ulike skip, som vanlig var.

Den atlantiske verden

I 1768, 20 år gammel, entret Peter Dahl det som blir kalt *Den atlantiske verden*. I åtte år seilte han fram og tilbake mellom København og Christiansted på øya St. Croix i Dansk Vestindia – to år som overstyrmann og seks år som kaptein på fregatten *Friheden*, eid av William Chippendale og Jakob Selby i København. Lasten besto av matvarer fra Europa til den euro-

46. DRA, Aparterrulle over Skippere, Styr mænd, Dreng etc. (København) 1740 (1740–70), s. 216, nr. 858 (28.4.1770). Løkkebø 1956, s. 17. Kalm 1966, s. 82. *Grimstad bys historie*, s. 98. Det var ikke uvanlig at gutter gikk til sjøs i 10–12 årsalderen, noen også tidligere. Det var først mye seinere at det ble vanlig å vente til etter konfirmasjonen.

peiske befolkningen på øyene St. Thomas, St. Jan og St. Croix og sukker, rom, bomull, ris og fargetre fra Karibia til København. Ved én anledning, vinteren 1772–73, startet *Friheden* ekspedisjonen til Dansk Vestindia fra Altona i Holstein.

Den atlantiske verden er betegnelsen på det nettverket av forbindelser mellom Europa, Afrika og Amerika som ble dannet gjennom oppdagelser, kolonisering, plantasjedrift og handel fra 1400-tallet og framover. Nettverket var basert på handel og administrasjon, men besto først og fremst av mennesker – kolonister, administratorer, plantasjeeiere, kjøpmenn og redere, skippere og sjøfolk, tjenestefolk og slaver. Og det som ble utvekslet, var ikke bare varer og mennesker, men også ideer og holdninger. Hundrevis – trolig flere tusen – skip krysset årlig Atlanterhavet etter midten av 1700-tallet.⁴⁷

Mange historikere deler Den atlantiske verden i fire eller fem hoveddeler og snakker om en spansk, en portugisisk, en britisk, en fransk og en nederlandsk atlantisk verden, som hver besto av en kolonimakt og dens besittelser i Atlanterhavet, Karibia og på det amerikanske kontinentet.⁴⁸ Men virkeligheten var langt mer «uryddig»: Kolonier skiftet eiere – ikke minst gjaldt dette de karibiske øyene, der først Spania var eneherskende. Seinere gjorde Nederland og Frankrike og i økende grad Storbritannia seg gjeldende, mens små kolonimakter som Danmark-Norge og Sverige sikret seg «smuler fra de rikes bord». Grenser og utposter mellom koloniene på det amerikanske kontinentet var lenge flytende, ofte i endring og alltid i spill i de store krigene på midten og slutten av 1700-tallet. Kolonister, soldater, sjøfolk og kjøpmenn fra ulike europeiske land opererte i andre staters kolonier, dels illegalt, som smuglere, pirater og «maroner» (rømte slaver). Men de fleste ble enten naturaliserte briter, franskmenn og så videre etter et eierskifte i en krig, eller de opererte i en gråsoner mellom ulike lands kolonier – ofte mellom mindre og større kolonimakter, men også mellom franske og britiske besittelser. Den atlantiske verden var i realiteten en transnasjonal sone, langt på vei en *europaisk* atlantisk verden.⁴⁹

47. Hancock 1995, McCusker & Morgan 2000, Bailyn 2005, Coclanis (red.) 2005, Pearsall 2008, Greene og Morgan (red.) 2009, Benjamin 2009, Canny and Morgan (red.) 2011.

48. Greene og Morgan (red.) 2009, se spesielt s. 55–187.

49. Herzog i Canny og Morgan 2011, s. 481–482. Hancock 1995, s. 219. Bailyn 2005, s. 83–94.

Få steder var dette mer tydelig enn i Dansk Vestindia. St. Thomas og St. Jan var blitt annektert av danske kolonister i 1671 og 1718, mens St. Croix ble kjøpt fra Frankrike i 1733. Blant plantasjeeierne utgjorde «danskene» (mange av dem holsteinere og meget få nordmenn) knapt en fjerdedel mot slutten av 1700-tallet, mens nesten halvparten var engelskmenn, skotter og irer, og resten ble utgjort av franskmenn, nederlendere og tyskere. De fleste av dem kom fra andre øyer i Karibia og hadde kapital og ekspertise fra plantasjedriften der.⁵⁰ St. Croix var ikke oppdyrket da Danmark-Norge kjøpte øya fra Frankrike, men den viste seg meget velegnet for sukkerdyrking, samtidig som jorda ennå ikke var utpint, som på flere av de tidlige plantasjeøyene. St. Croix ble raskt en av de mest produktive sukkerøyene i Vestindia, sett i forhold til arealet.⁵¹

Sukker var kanskje den mest transnasjonale varen som ble produsert og transportert i tidlig nytid – perioden fra de store oppdagelsene til den industrielle revolusjon. Sukkerrør ble først dyrket i Sør-Asia og etter hvert transplantert via middelhavsområdet og atlanterhavsøyene til Vestindia og Sør-Amerika av europeiske kolonister og plantasjeeiere. Plantasjearbeidet ble utført av slaver fra Afrika, og sukkeret ble transportert til Europa for videreforedling og forbruk. Den atlantiske «sukkerrevolusjonen» blir ofte betraktet som en av de største økonomiske omveltningene før den industrielle revolusjon.⁵²

I siste halvdel av 1700-tallet utgjorde afrikanske slaver mellom 85 og 90 prosent av innbyggerne på alle de tre dansk-vestindiske øyene. Selv i byene Christiansted og Frederiksted på St. Croix og Charlotte Amalie på St. Thomas var mellom to tredjedeler og tre fjerdedeler av innbyggerne slaver.⁵³ Engelsk var hovedspråket på de danske øyene, selv den offisielle danske avisen bar navnet *The Royal Danish-American Gazette* og var nesten helt engelskspråklig. Også nederlandsk var mye brukt. Og på tross av den oldenborgske statens strenge lutheranske ortodoksi, eksisterte det en pragmatisk religionsfrihet i Dansk Vestindia. I Christiansted fantes det både

50. Christensen 1983, s. 146–147, 150. Hall 1992, s. 9–27.

51. Bro-Jørgensen 1966. Vibæk 1966, s. 90–98. Hornby 1980, s. 101–106, 134–140. Dookhan 1994, s. 79–81

52. Mintz 1986, s. 19–73, 84–96, 108–138. Curtin 1998. Higman 2000.

53. Hall 1992, s. 5, 87–89.

en katolsk, en nederlandsk-reformert og en presbyteriansk kirke samt en jødisk synagoge, og kristne europeere på øyene gikk vekselvis i hverandres kirker, siden det var få som hadde kapasitet til å holde gudstjeneste hver søndag.⁵⁴

Årlig seilte cirka 50 skip mellom Danmark-Norge og Dansk Vestindia i siste halvdel av 1700-tallet – de fleste mellom København og St. Croix. Både blant rederne og skipperne var det mange naturaliserte utlendinger, på reder-siden finner vi navn som van Hemert, de Coninck, Brown, Appleby, Drewsen, Black og Budtz.⁵⁵ *Friheden*, som Peter Dahl seilte på, tilhørte William Chippendale og Jakob Selby – førstnevnte med engelsk, sistnevnte med irsk bakgrunn. De var også plantasjeiere på St. Croix, hadde flere skip i fart mellom København og Dansk Vestindia og eide et sukkerraffineri i København. Demed kontrollerte de alle ledd i sukkerproduksjonen og -handelen. Chippendale & Selbys fullmektig i Christiansted var iren Christopher McEvoy, en annen plantasjeier, som seinere slo seg ned som kjøpmann i København.⁵⁶

Frihedens skipper de to første årene var skotten Robert Scott, født i Edinburgh og bosatt i Rotherhithe i London. Scott hadde vært løytnant i den britiske marinen under Sjuårskrigen 1756–63 og blant annet tjenestegjort i ett år på samme skip som James Cook (HMS *Northumberland*). På slutten av krigen hadde han deltatt i kartleggingen av en del av de mindre øyene i Vestindia. Robert Scott hadde kommet inn i den dansk-vestindiske handelen gjennom sin svigerfar Nicholas Comyn, som brakte forsyninger fra Irland til St. Croix midt på 1760-tallet. Selv var han blitt naturalisert ved å ta borgerskap i Kristiansand under et anløp der i november 1768.⁵⁷

Ved minst én anledning, vinteren 1772–73, hadde *Friheden* i følge sjøpasset tillatelse til å gå innom Cork i Sør-Irland på vei vestover, for å laste kjøtt, smør og andre matvarer til øyene. Dahl og Scott seilte dessuten mellom St. Croix og de britiske Leeward- og Windwardøyene (sørøst for de danske) når anledningen bød seg. Også på det området var myndighetenes håndtering av statens politikk pragmatisk. Langt de fleste skipene som anløp Christiansted, flere

54. Hall 1992, s. 9–19. KBK, *The Royal Danish American Gazette*, 1770ff.

55. Gøbel 1991, s. 45–46, 52–55.

56. Klem 1968. Lauring 1998. www.slavehandelenskbh.dk

57. Eliassen 2001, s. 11.

hundre i året, kom fra Nord-Amerika, og en del av varene som *Friheden* brakte hjem, var transittvarer fra britiske kolonier i Nord-Amerika og Karibia.⁵⁸

Arbeidsmarkedet for sjøfolk på 16- og 1700-tallet var riktignok internasjonalt, men ikke i balanse: Et stort antall norske sjøfolk seilte på nederlandske skip, færre, men ganske mange også på britiske skip, en del på franske, og det fantes også norske sjømenn om bord på svenske og russiske skip. Men det var ikke mange menige utenlandske sjøfolk på norske eller danske skip før mot slutten av 1700-tallet. Lenge hadde Danmark-Norge nok av egne sjøfolk til å bemanne skipene, mens andre land, særlig Nederland, men også Storbritannia og Russland, hadde en konstant mangel på sjøfolk, spesielt i oversjøisk fart. Dansk-norske myndigheter søkte først og fremst å rekruttere utenlandske offiserer til orlogsflåten, og i andre rekke til handelsflåten.⁵⁹ Mannskapet på *Friheden* besto av 16–17 mann på hver enkelt tur. I alt var vel 60 sjøfolk med på fire seilaser fra København i årene 1770–75, hele 53 av dem bare på én enkelt reise. Mannskapet var nesten bare innenlandske, fra Danmark, Norge og Slesvig-Holstein. Peter Dahls overstyrmann, Friedrich Friedrichs, kom for eksempel fra øya Sylt i Slesvig-Holstein. Det var han som kom til å overta som kaptein på skipet etter 1775. På det meste var det fem nordmenn om bord, i tillegg til Peter Dahl selv. To av dem var fjæresokninger: Peters lillebror Anders (i mannsapslista kalt Andreas) var med både i 1771 og 1772 (siste gang fra Altona i Holstein), men ble syk og døde i Vestindia i mars 1773. Den andre var båtsmannen Christen Christensen, i 1773 og 1774. Den eneste «faste» utlendingen om bord var den tyske skipslegen Johann August Bindtzel, som var med på de fleste seilasene fra og med 1771. En båtsmann som angivelig var fra Amsterdam, bar navnet Lauritz Christiansen – sannsynligvis en danske eller nordmann som hadde seilt fra Amsterdam i noen år.⁶⁰ I tillegg var det, som på andre danske vestindiafarere, noen ganger en afrikaner på *Friheden* – i 1770 hadde Robert Scott med seg en «Negermand» ved navn Francis, som ikke er anført blant mannskapet, og i 1774 var en av skipsdrene,

58. RA, TrK, nr. 65, f. 177b–179b; nr. 66, f. 64a, 83b, 101b–102a. *Borgerrulle for Kristiansand 1641–1820*, s. 148. Robert Scotts liv og karriere er rekonstruert på grunnlag av britisk kildemateriale, som det vil føre for langt å redegjøre for her. Se den kommende biografien om Peter Dahl.

59. Sætra 1996, 1997. Johansen 1997. Feldbæk 1997, s. 162–170.

60. RA, TrK, nr. 65 f. 40a, 86a. Eliassen 2001, s. 12.

Jack, «een Neger». De fungerte utvilsomt som oppvartere for henholdsvis Scott og Dahl. På enkelte andre dansk-norske skip ble afrikaneren mer utilsørt kalt kapteinens slave.⁶¹

Spesielt forholdet til Robert Scott må ha hatt stor betydning for Peter Dahls videre karriere som kaptein og kjøpmann. En første- eller overstyrmann var skipperens nærmeste medarbeider og fortrolige, både til sjøs og i havn. Spesielt på langfart var faren alltid til stede for at skipperen måtte erstattes på ett eller annet tidspunkt, ved sykdom, ulykke eller død, og da måtte hans nestkommanderende være klar til å overta på kort varsel. Det innebar ikke bare at han måtte være kvalifisert til å føre skipet trygt til neste havn og eventuelt hjem igjen, han måtte også ha grundig kjennskap til skipet, mannskapet og lasten, vite hvem han skulle kontakte i havn og hvilke ordrer kapteinen hadde fra redere og befraktere – også de som ikke var nedtegnet i skipets papirer. Og selv når kapteinen var ved god helse og i full aktivitet, hadde overstyrermannen hovedansvaret for skipets lasting og lossing, for mannskapet både om bord og i havn, og for at skipet ble holdt i forsvarlig stand.⁶² Hva slags forbilde var så Robert Scott? Det er ikke så lett å si siden han ikke hadde hatt noen kommando i Royal Navy. Men britiske marineoffiserer hadde generelt et rykte for å være brutale. Om dette også gjaldt britiske kapteiner på handelsskip, er omstridt.⁶³ Og ingen sjømenn som seilte på *Friheden* under Robert Scott eller Peter Dahl, har etterlatt seg memoarer eller en klage som er blitt bevart. Det som er helt klart, er at kapteinen hadde all makt om bord «nest etter Gud» så lenge sjøfolkene var under hans kommando – det vil si fra mønstringen før avreise til avmønstringen etter hjemkomsten.

Rolleskiftet i 1770, da Peter Dahl overtok som kaptein på *Friheden*, må ha vært planlagt i god tid mellom Scott, Dahl og rederne Chippendale og Selby. Etter hjemkomsten til København på førjulsvinteren 1769 sørget Peter Dahl for å skaffe seg de nødvendige papirer for å overta kommandoen på fregatten. I februar 1770 avla han styrmannseksamen i København, og den 2. april avla han sin borgered på Københavns rådstue og fikk borgerskap som skipper i hovedstaden. Da hadde han også – i hvert fall pro forma – skaffet seg

61. DRA, Christiansted byfogd, Skiftebrevsprotokoll etter borgere og plantere 38.46.29, f. 27b, 28b, 29b.

62. Earle 1998, s. 43–44. Witt 2001, s. 241–255.

63. Rediker 1989. Earle 1998, s. 145–163.

bopel i København, hos blokkedreier Johannes Ambrosius i Strandgaden i Christianshavn. I månedsskiftet april–mai ble han overført fra Kristiansands til Københavns sjølegdrulle og opptatt i Københavns skipperlaug. Da hadde også rederne sørget for sjøpass for skipet fram og tilbake til St. Croix. Første mai ble mannskapet mønstret hos Waterschouten i København, og få dager seinere seilte *Friheden* fra København med Peter Dahl som skipper.⁶⁴ Robert Scott var også om bord, nå som supercargo, det vil si redernes representant med ansvar for lasten og dens avhending i Vestindia samt videre handelstransaksjoner der. I realiteten var Scott fortsatt sjef om bord, og Peter Dahl ble omtalt som hans «assistent», selv om han formelt hadde kommandoen til sjøs som skipper. Etter ankomsten til Vestindia og lossingen i Christiansted fortsatte seilassen på høsten samme år – ikke tilbake til København, men «til Windward» (-øyene), nærmere bestemt til Dominica. Denne øya, to hundre sjømil sørøst for St. Croix, var blitt erobret av britene fra Frankrike under Sjuårskrigen og beholdt av Storbritannia ved freden i 1763. En stor del av den franske og fransktalende befolkningen valgte å forlate Dominica, og store deler av øya ble auksjonert bort til britiske borgere.⁶⁵ Slik ble også Robert Scotts svigerfar Nicholas Comyn eier av en plantasje ved St. Rupert's Bay, nord på Dominica, og han overførte eiendommen usett som en forsinket medgift til sin datter Jane, som var blitt gift med Robert Scott i 1764. Nå skulle Scott ta plantasjen i øyensyn, med sikte på å avhende den.⁶⁶ Samtidig hadde Scott og Dahl med seg en ladning handelsvarer, dels fra Chippendale & Selby i København, dels fra kjøpmenn i Christiansted, for salg på Windward-øyene. Men reisen endte dramatisk. Plantasjen viste seg å være verdiløs, Robert Scott pådro seg en tropesykdom på Dominica, og på tilbakeveien til St. Croix døde han om bord på *Friheden* og ble begravet på den franske øya Montserrat.⁶⁷ Da boet ble gjort opp i Christiansted, gikk Peter Dahl også inn i Scotts rolle som supercargo, og kan dermed også regnes som kjøpmann og ikke bare som skipper. Dessuten hadde en kaptein alltid rett til

64. LAK (nå DRA), Lavsarkiv, Skipperne, nr. 191 (2.4.1770). DRA, Søetaten, Aparterulle over Skipperne, Styrmand, Dreng etc. (København) 1740 (1740–70), s. 216, nr. 858 (28.4.1770). LAK, Waterschouten, København, Waterschoutprotokoll 1768–72, f. 104 (1.5.1770). Erik Gøbels database (pass av 23.4.1770). Takk til Erik Gøbel for tillatelse til å bruke utskrifter fra hans database.

65. Honychurch 1995, s. 58–64.

66. NA, T 1/442/89–90; T 1/440/13–14 (1765). www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=77692 Gatty 1842, s. 2–3.

67. DRA, Christiansted byfogd, Skiftebrevsprotokoll efter borgere og plantere 38.46.29, f. 27a–39b.

«føring» av en viss mengde egne varer, som han kunne selge for egen regning. Føringen var regnet som kapteinenes viktigste inntektskilde i vestindiafarten, og det som gjorde mange av dem rike. Peter Dahl utvidet sin handelsvirksomhet gradvis, og på den siste seilasen til Vestindia eide han omtrent like stor andel av lasten som rederne i København.⁶⁸

En multinasjonal hovedstad

København var Nordens største by i siste halvdel av 1700-tallet, med omkring 70 000 innbyggere i 1770 og vel 100 000 tretti år seinere. Som vi allerede har sett, var Københavns forretningsverden i høy grad transnasjonal på 16- og 1700-tallet. Der var hollendere, tyskere (fra mange ulike stater), engelskmenn, skotter, irer, franskmenn, sveitsere, svensker og andre. Utenlandsk kapital var alltid velkommen. Det var også mange innvandrere og etterkommere av immigranter i andre samfunnslag, blant akademikere, kunstnere, håndverkere, offiserer og flere. Utenlandske gesandter, agenter og spioner holdt også til i hovedstaden. I tillegg var den oldenborgske staten i høy grad flernasjonal, og de aller fleste av rikets 10–11 språksamfunn var representert i hovedstaden.

Av «fremmedspråk» var tysk mest utbredt – naturlig nok, siden holsteinerne var tysktalende. Fransk hadde høyest prestisje, mens engelsk og nederlandsk var mest brukt i handelsverdenen. Riktignok ble adgangen til embeter for utlendinger (det vil si folk født utenfor Oldenburg-monarkiets grenser) i prinsippet avskåret med forordningen om *Indfødsretten* av 1776, etter langvarig misnøye med spesielt det sterke tyske innslaget i statens høyeste stillinger. Men tilsvarende begrensninger ble ikke gjort gjeldende for andre «fremmede» – tvert imot ble mange av dem ønsket velkommen, enten de brakte med seg kapital, kultur eller ekspertise, spesielt innen handel, håndverk og ikke minst fabrikkvesen.⁶⁹

68. USNA, T39, Roll 7, Tollbok Christiansted 1775, s. 42, Inngående, nr. 105 (11.3.1775).

69. Bech 1981, s. 230–236.

Til Ostindia

Ved hjemkomsten til København sommeren 1775 ble Peter Dahl «headhundet» til en ny kommando. Tre år tidligere var Asiatisk Kompagnis monopol på dansk handel på Ostindia (India og Sørøst-Asia) blitt opphevet, og i mellomtiden hadde tre av Københavns ledende kjøpmenn og handelshus gått sammen i et konsortium for å sende de to første private danske ekspedisjonene til India. Investorene, de Coninck & Rejersen, John Brown og Carl Heinrich Thalbitzer, illustrerer hovedstadens og den oversjøiske handelens transnasjonale karakter – med sine opphav i henholdsvis Nederland, Danmark, Storbritannia og Tyskland. To skip ble utrustet for foretagendet – fregattene *Grev Bernstorff*, ført av skotten Arthur Bishop og *Minerva*, ført av Peter Dahl. *Minerva* hadde tidligere seilt på Vestindia, da med Arthur Bishop som skipper.

Om den dansk-vestindiske handelen hadde et transnasjonalt preg, var det ikke mindre tilfelle for den ostindiske. Danmark-Norge hadde tre besittelser i India – kolonien Tranquebar på sørøstkysten, nordvest for Ceylon (våre dagers Sri Lanka), «losjer» (en slags konsulater) i Porto Novo og Orissa, lengre nord på Coromandelkysten, og et «faktori» (en handelsstasjon) kalt Frederiksnagore i Serampore ved Hughli-elva i Bengal, like nord for britenes viktigste by i Bengal, Calcutta. Tranquebar besto av festningen Dansborg, en befestet by med danske gatenavn og en befolkning på nesten 3 000 indere og indo-portugisere og cirka 250 europeere. Av disse var et par hundre dansker, rundt 50 tyskere og en håndfull engelskmenn, franskmenn, portugisere og nederlendere. Til kolonien Tranquebar hørte også et landområde på cirka 100 kvadratkilometer med en befolkning på rundt 20 000 indere. Serampore var i utgangspunktet en stor indisk landsby med cirka 10 000 innbyggere, mens selve Frederiksnagore besto av et område på bare noen hundre kvadratmeter med en håndfull bygninger i europeisk-indisk kolonistil med en varierende europeisk befolkning på noen hundre personer, derav kanskje et titalls «dansker», de fleste i Asiatisk Kompagnis tjeneste. Den øvrige europeiske befolkningen besto av briter (som ofte hadde flyktet fra gjeld i Calcutta), nederlendere og franskmenn (spesielt etter at britene hadde erobret deres handelsstasjoner i Bengal), portugisere og armenere.⁷⁰

70. Struwe 1967, s. 9–16, 170, 184–185. Rasch 1967, s. 13–28. Feldbæk 1980, s. 117–136, 150–165.

Underveis på en seilas som tok et halvt år eller mer, var de danske skipene og deres mannskap avhengig av andre kolonimaktens støttepunkter i Atlanterhavet og det sørlige Afrika. Peter Dahl gikk innom det portugisiske Madeira for å proviantere og ta om bord ferskvann på den første ferden sørover i Atlanterhavet. Kappstaden (Kapstaad, i dag: Cape Town), som var etablert i 1652 som en forsyningsbase for det nederlandske ostindiske kompaniet (VOC), var neste stopp, omtrent halvveis mellom Europa og Østen. I det som ble kalt «Vertshuset mellom de to hav», fikk man igjen nye forsyninger av mat og ferskvann, nye sjøfolk kunne hyres til erstatning for dem som ikke hadde klart første del av reisen, og man fikk nyheter om forholdene i Asia og mulighet for å sende brev hjem med skip som kom motsatt vei. Det lå som regel mange skip fra ulike nasjoner i «Tafelbayen» (bukta under Tafelberget ved Kappstaden), og under Den nordamerikanske frihetskrigen (1775–83) hendte det ofte at danske skip – både private og kompaniskip – møttes der. Kappstaden hadde – bokstavelig talt – en flytende befolkning: Mange av innbyggerne hadde kommet sjøveien fra Europa eller Asia, som kompanitjenestemenn, soldater, sjøfolk og slaver, og mange reiste videre – eller tilbake – etter kortere eller lengre tid. I alt kan det ha vært mellom fem og ti tusen innbyggere i byen mot slutten av 1700-tallet. Den mest stabile delen av befolkningen var de ansatte i VOC – et par tusen i 1770-årene. Ikke alle var nederlendere, spesielt var det mange tyskere i kompaniets tjeneste og blant de frie borgerne. Sjøfolkene kom fra hele den sjøfarende verden – det var ofte både norske, danske og svenske sjøfarende i Kappstaden. De fikk hyre ganske raskt, siden de fleste skip som kom til Tafelbayen, hadde mistet en del av mannskapet på grunn av sykdom og ulykker. Også slaven kom fra «allesteds» – de fleste fra landene rundt Det indiske hav og Sørkinahavet. Det var også en ganske stor kinesisk befolkningsgruppe i byen.⁷¹

Seilasen vestover fra India gikk noen ganger via den franske øya Île de France (Mauritius) i Det indiske hav før Kappstaden, og på en mer østlig kurs nordover i Atlanterhavet hadde man mulighet for å anløpe øya St. Helena, som tilhørte det britiske East India Company.

71. Boxer 1973, s. 273–301. Worden, van Heyningen og Bickford-Smith 1998, s. 49–79.

Ved hjemkomsten til København etter en suksessrik ekspedisjon inngikk Peter Dahl vinteren 1777–78 et samarbeid med vinhandleren og rederen Henrik Bolte om «adskillige Expeditioner paa Ostindien». Bolte var født i Bremen, der hans far var kusk. Han hadde kommet til København som en fattig vintappersvenn og hadde slått seg opp som vertshusholder og vinhandler. Som reder hadde Henrik Bolte flere skip i fart på Vestindia, og det var et skip som opprinnelig var bygget for vestindiafarten, fregatten *Christiansted*, som i 1778 ble sendt til India med Peter Dahl som kaptein. Lasten var i ordets rette forstand transnasjonal og besto av tollfrie transittvarer fra store deler av Europa: linolje, terpentin, fargestoffer, skrivepapir, pennestjær, pensler, oblater, ost og genever fra Amsterdam; ankertau, liner, seilduk, hamp og stangjern fra St. Petersburg; kobberplater, jernkanoner, kuler, krutt, bek, tjære og spiker fra Stockholm; bly fra Newcastle; porter fra London; jernkanoner fra andre engelske havner; flint, krutt, seilduk og berlinerblått fra Lübeck; svisker, nedlagte frukter og «lugtende Vand» fra Bordeaux; terpentin fra Bayonne. I tillegg kom ankerstokker og rapperter (kanonunderstell) fra Arendal; jerngryter og spiker fra andre steder i Norge; strømper, hatter, klede og silkevarer fra fabrikker i København; kniplinger fra Holstein, hjuleiker fra Ziegenorth og ytterligere svenske og norske planker og engelsk sennep, innkjøpt i København. Endelig fylte Henrik Bolte opp skipsrommet med drikkevarer fra eget lager: 35 kasser rhinskvin, 195 kasser fransk vin, 4 kasser fransk brennevin og 30 oksehoder rom – i alt cirka 25 000 liter vin og over 7 000 liter brennevin.⁷²

I løpet av de neste fem årene sendte Bolte og Dahl stadig flere skip til India, ett i året i 1778, 1779 og 1780, men hele tre i året i 1781 og 1782, da de hadde hele sju skip i den ostindiske farten. Peter Dahl førte selv *Christiansted* til India to ganger, med avreise fra København i 1778 og 1781, men den siste gangen fulgte han ikke med skipet tilbake til København. Dahl ble i India i halvannet år, med base i Frederiksnagore. Han reiste rundt i de østlige delene av landet – Bengal og Coromandelkysten – og inngikk kontrakter om leveranser av bomullsstoffer, tok imot og ekspederte skipene som Henrik Bolte sendte fra København, og sørget for salget av de med-

72. DRA, KK, Ostindiske sekretariat, Journal 1777–79, 1778, nr. 30, 31, 33, 37, 43, 46, 53. Bobé 1918. Madsen 1961.

brakte varene og lasting av tekstiler, saltpeter og andre indiske varer for returreisen. I India oppsøkte han og gjorde avtaler med indiske bomullsvevere og mellomhandlere for å få best mulig kvalitet og lavest mulig pris på bomullsstoffene som ble sendt til København. Indiske kjøpmenn, kalt *banians*, var uunnværlige som mellommenn mellom europeerne – også britene – og indiske håndverkere. Dahl gjorde også forretninger med britiske kjøpmenn og diamant- og korallhandleren Moses de Castro i Madras – noe som trolig betydde at han også hadde med seg diamanter (som var lette å smugle) tilbake til Europa. Men først og fremst hadde Peter Dahl kontakt med briter i Bengal og på Coromandelkysten – menn i det britiske East India Company (EIC), men også private eller halvprivate kjøpmenn som hadde forlatt EIC for å kunne operere fritt i en gråsoner rundt kompaniets virksomhet, mens kompaniets egne menn ble omgitt av stadig strengere restriksjoner på sin private handel. Under Den nordamerikanske frihetskrigen 1775–83 ble det også umulig for briter i India å overføre private midler som de hadde lagt seg opp, dels gjennom privat handel, dels som bestikkelser og «gaver» fra indere, til hjemlandet på britiske skip. Det var forbudt å sende private midler med kompaniskip og altfor risikabelt på andre britiske skip etter at Frankrike kom med i krigen mot Storbritannia for fullt i 1778. Fra da av patruljerte eskadrer av franske krigsskip både i Atlanterhavet og Det indiske hav og utgjorde en permanent trussel mot all britisk skipsfart. Etter hvert som franskmennene og deres allierte hadde framgang i krigen i India, ble briter med store formuer mer og mer desperate etter å berge dem hjem til Storbritannia. Løsningen ble å bruke nøytrale danske skip, som fortsatte å seile mellom India og Europa i stadig økende antall etter hvert som krigen gjorde farten mer og mer lønnsom. Overføringene skjedde ved at briter i India mot vekslers med lang løpetid overlot store pengebeløp til danske og norske kompanitjenestemenn og kjøpmenn, som kjøpte opp indiske varer for pengene og sendte dem hjem til København. Der ble varene solgt på auksjon og spredt over store deler av Nord-Europa, mens en del av salgssummene ble overført til London, der vekslene ble innfridd, som regel innenfor en frist på 3–6 måneder fra auksjonsdatoen i København. Disse transaksjonene ga store fortjenester til de involverte på dansk-norsk side, både gjennom en gunstig vekselkurs og ved at de muliggjorde store oppkjøp av indiske varer. Disse varene kunne

selges med stor fortjeneste i København, som ble det viktigste markedet for indiske varer i Europa under krigen. Henrik Bolte og Peter Dahl var to av hovedaktørene og de største profitørene på dansk side.⁷³

Selv om det britiske East India Company hadde kontrollen over store deler av India fra 1757, og enda mer i 1780-årene, var det mange ikke-briter som opererte innenfor de britiske områdene, også i EICs tjeneste. De siste tiårene av 1700-tallet har blitt kalt «kameleonenes periode», da det var mulig for europeere fra ulike nasjoner å bevege seg mellom høyst ulike roller i India. En sveitser og til og med en franskmann kunne framstå som «brite» i EICs røde uniform i offisersklubben på dagtid og som «inder» i tradisjonelle, vide gevanter, røykende vannpipe hjemme i sin indiske hage, omgitt av indiske tjenere, danserinner og familiemedlemmer på kveldstid. Kjønnfordelingen blant europeerne var meget skjev. Det var et stort mannsoverskudd blant de hvite, og ikke få av dem hadde indiske samboere og gjerne også barn med disse.⁷⁴ Om Peter Dahl også var en slik «kameleon», vet vi strengt tatt ikke. Men mesteparten av tiden han tilbrakte i India var han totalt usynlig i danske kilder fra Frederiksnagore og Tranquebar – og han dukker heller ikke opp i britenes korrespondanse eller dagbøker. Vi vet at han hadde papirløse forhold til i hvert fall et par kvinner i København, og det er langt fra usannsynlig at han også inngikk uformelle forbindelser både i Vest- og Ostindia. I følge hans venn Christian Wilhelm Duntzfelt, som var Asiatick Kompagnis sekretær i Frederiksnagore, var slike forbindelser helt vanlige blant danskene i India på Peter Dahls tid.⁷⁵

Sentrum i det britiske – eller rettere: EICs – Bengal var Calcutta, i dag kjent under sitt opprinnelige navn Kolkata. Den var anlagt som sete for den britiske administrasjonen av Bengal, med guvernøren i spissen. Byen hadde vokst fram fra en klynge av landsbyer på bredden av elva Hughli, en sideelv til Ganges. Mot slutten av 1700-tallet var Calcutta den nest største byen i det britiske imperiet, nest etter London, med et par hundre tusen innbyggere. Den besto da av en «hvit» (europeisk) by like nord for den enorme festningen Fort William, med store praktbygninger tilhørende EIC og dets embetsmenn, videre en overgangssone med blandet europeisk

73. Feldbæk 1969. Eliassen 2001, s. 14–25.

74. Jasanoff 2006, s. 45–80. Marshall 2000, s. 311–312.

75. DRA, Privatarkiv, Good, Alfred, XII Duntzfelt.

(kalt «portugisisk») og indisk befolkning, og en stor indisk by, som inneholdt alt fra flotte villaer tilhørende lokale kjøpmenn til enkle hytter og ren slum. Også i den såkalte hvite byen var en stor del av innbyggerne indere – tjenestefolk, arbeidere, soldater, funksjonærer og fattige – som hadde slått seg ned mellom de monumentale bygningene til kompaniet. Europeerne holdt også et stort antall afrikanske slaver, selv om tilgangen på indisk arbeidskraft var stor og billig. Calcutta var en mangespråklig by – både engelsk, portugisisk, bengali, hindi («hindustani»), arabisk, persisk og sanskrit ble brukt av ulike grupper. Den europeiske befolkningen utgjorde bare noen få prosent av totalbefolkningen tidlig på 1800-tallet, og kanskje så få som et par tusen personer på slutten av 1700-tallet. De fleste av dem var briter, først og fremst militære, dernest ikke så få sjøfolk, de fleste av dem midlertidig bosatt i byen, mens EICs sivile embetsmenn og betjenter bare utgjorde noen titalls individer. I motsetning til i andre indiske byer holdt britene i Calcutta seg mest for seg selv og hadde liten kontakt med andre europeere.⁷⁶ Likevel kom Peter Dahl inn i dette britiske miljøet. Han hadde forretningforbindelser med flere av de ledende britiske kjøpmennene, blant dem William Paxton, Richard Sumner og Robert Holford, som alle hørte til kretsen rundt guvernør Warren Hastings. Peter Dahl hevdet også å være en bekjent av Hastings, og mente han kunne takke guvernøren for at han fikk kjøpe saltpeter fra britene for eksport til Danmark.

Grands Tours

Selv om Peter Dahl trakk seg tilbake fra aktiv sjøfart og ble passiv kapitalist og investor etter hjemkomsten fra India i 1783, maktet han ikke å slå seg til ro. I de følgende fem årene foretok han to store reiser i Europa, i 1784–85 og 1787–88, hver av dem på rundt ett år. Dette var borgerlige dannelsesreiser i tidens beste stil, modellert på de adelige *Grands Tours* fra 1600-tallet av, men utover på 1700-tallet i økende grad foretatt av personer med borgerlig bakgrunn: kjøpmannssønner, vitenskapsmenn og kunstnere, som dro ut for å lære, utveksle kunnskaper og erfaringer og få nye impulser. Nettopp i 1780-årene slo en ny trend i dannelsesreisene igjennom: Ikke-adelige

76. Pearson 1997 (1954). Marshall 1985, 2000. Clark 1956. Losty 1990, s. 35–70.

personer reiste først og fremst for sin egen kulturelle dannelse og berikelse, uten noen praktisk eller yrkesmessig motivasjon – med andre ord slik de adelige og kongelige *Grands Tours* hadde vært og stadig var. Titusener foretok dannelsesreiser i Europa i tiårene før den franske revolusjon.⁷⁷

Peter Dahl besøkte Italia, Østerrike, Tyskland, Nederland, Storbritannia, trolig Frankrike og var kanskje også i Böhmen, Polen, Russland og Sverige. Den første reisen foretok han sammen med teologen Christian Krause fra Föhr i Slesvig-Holstein og en tjener. I tillegg hadde han med seg en ung dansk historiemaler, Johan Herman Cabot, til Italia. Som mesén etablerte han den unge kunstneren i Roma og bestilte flere store malerier fra ham. Som *grand tourist* besøkte Peter Dahl et bredt utvalg av museer, gallerier og samlinger, biblioteker, akademier, institusjoner og personer. Gjestebøker fra biblioteker, museer og samlinger i Kassel, Wolfenbüttel, Leipzig, Dresden og andre tyske byer viser at Peter Dahl besøkte disse i selskap med russiske adelsmenn, tyske kunstnere og britiske *gentlemen* – eller alene eller bare i følge med Krause. Ved ett tilfelle – ved et besøk hos den kontroversielle teologen Lavater i Zürich – ser det ut til at det var teologen Krause og ikke Peter Dahl som var initiativtaker og hovedgjest.

De mange dannelsesreisende skapte grunnlag for en hel turistindustri i Europa, først og fremst i Italia, men også i Tyskland, Frankrike og andre land – og spesielt i og omkring de store kultursentrene: Roma, Napoli, Paris, Wien, Dresden, Amsterdam, London og andre. De reisende utgjorde et mobilt og stadig skiftende transnasjonalt samfunn, de møttes ikke bare i gallerier og biblioteker, men også på vertshus og i herberger, hvor de utvekslet erfaringer og opplevelser, råd og tips. Guidebøker, kart og andre hjelpemidler skiftet hender – sammen med skriftlige invitasjoner til private samlinger, som kunne gjenbrukes av nye besøkende.⁷⁸

I Roma var det til enhver tid hele kolonier av utlendinger. Mest tallrike var britene. Dahl, Krause og Cabot kom inn i et dansk-tysk miljø, der de fikk hjelp av billedkunstneren og kunsthistorikeren Georg (Jørgen) Zoega til å finne et bosted nær Piazza Spagna. Andre sentrale personer i miljøet var den tysk-danske teologen Frederik Münter, den danske medaljøren

77. Black 2003a. North 2008, s. 42.

78. Black 2003a, 2003b. Gräf og Prüve 1997.

Jesper Johansen Holm og de tyske malerbrødrene Weitsch fra Braunschweig.⁷⁹ Brødrene Weitsch traff Peter Dahl igjen i Tyskland under hans andre *Grand Tour*.

En transnasjonal identitet?

Det kan ikke være tvil om at Peter Dahl levde et transnasjonalt liv, men var hans identitet også transnasjonal? Det er ikke lett å svare på. Først og fremst er spørsmålet om folks identitet på 1700-tallet meget komplisert. Identitet bør ikke betraktes som et éntydig fenomen, en slags essens, men snarere som lag eller knipper av attributter, som ble akkumulert i løpet av et liv. Det er vanlig å anta at identitet var noe annet i tidlig nytid enn i vår tid, selv om identitet også den gang var et komplekst fenomen, og en person må antas å ha hatt flere og tildels motstridende identiteter samtidig, betinget av kjønn, alder, status og hjemsted.⁸⁰ Det finnes ingen kilder som forteller hvordan Peter Dahl så på seg selv – med mulig unntak av det portrettet som Jens Juel malte av ham, trolig i 1787 (se illustrasjon). Det er bare bevart svært få personlige dokumenter etter ham, og ingen der han reflekterer over seg selv og sitt eget liv, så vi er henvist til å trekke slutninger ut fra hans atferd og handlinger. Nå er ikke det spesielt for Peter Dahl. Den tyske historikeren Bernd Roeck mener at folks identitet i tidlig nytid må leses ut av deres kulturelle ytringer – både den materielle kultur de omga seg med og den atferd de viste, det sosiologen Erving Goffman har kalt «presentation of self». Da blir kulturelle attributter som samlinger, klesdrakt, omgangsformer og sosiale nettverk nøkler til en persons identitet. Roeck kaller samleobjekter for «minneesker» (*Erinnerungsschachteln*) – gjenstander som er levninger fra en fortid, og som får ny mening i nye sammenhenger.⁸¹

Peter Dahl har, i likhet med mange av sine standsfeller, etterlatt seg en hel del slike spor. Og de peker i interessante retninger. I løpet av livet, og spesielt på sine dannelsesreiser i Europa, skaffet han seg samlinger av kunst,

79. Bobé 1935, s. 223–267, 294. Andreasen (Utg.) 1937, Bd. II, s. 254–279.

80. Gregg 2005, s. 3–6. Feldbæk 1991, 1992. Roeck 2007.

81. Goffman 1959. Friedman 1994. Roeck 2007, spesielt s. 11–13.

bøker og andre gjenstander som han plasserte i sitt store hus i Gothers gade i København: 84 malerier, de fleste av italienske mestere, seks akvareller, de fleste av skip som han selv hadde eid og/eller seilt på, mer enn hundre kobberstikk av forskjellige kunstnere fra ulike land, mer enn 600 bøker, mer enn 200 av dem engelske, men også en del på tysk, fransk og latin – blant annet språklærebøker og grammatikker. Hans bibliotek besto av skjønnlitteratur, historie (blant annet om indisk historie og om konflikten mellom de amerikanske koloniene og Storbritannia), geografi og reisebeskrivelser, men også bøker om bergverk, religion, ekteskap og fødsler. Dessuten eide han globuser, mikroskoper (alle kjøpt i London), foruten kart, kikkerter og navigasjonsinstrumenter.⁸² Alt dette kan sees som kulisser på hans sosiale scene, som statusmarkører, men også som levninger fra hans liv, virke og reiser, og som uttrykk for hans dannelse, holdninger og identitet. De markerte *tilhørighet* til en sosial og kulturell elite, men også til et maritimt samfunn, og til norske miljøer. De markerte også *distinksjon* i forhold til andre grupper og interesser.⁸³

På sine reiser hadde Peter Dahl også lagt seg til en del transnasjonale vaner og skikker. Han kom hjem til København fra sine reiser i Europa i moteriktige silkeklær, med spaserstokk med sølvbeslag, og oppførte seg mer overdrevent høflig enn den mest belevne franskmann, i følge hans venn Christian Vilhelm Duntzfelt, som kjente Dahl fra India og besøkte ham straks etter hjemkomsten fra hans siste store europareise. Med seg fra India i 1783 hadde Peter Dahl to unge afrikanske gutter fra Mosambik, som utvilsomt hadde vært hans husslaver og oppvarter i Serampore. I København skaffet Dahl dem undervisning i dansk språk og kristendom, fikk dem døpt under navnene Abraham Benedictus og Isaac Pius og satt i skipstømmermannslære ved flåtens hovedverft. Det var nok også de som tilberedte «et fortreffelig indiansk måltid», som Dahl kunne traktere Duntzfelt med ved en annen anledning.⁸⁴

På den andre siden er det ingen tvil om at Peter Dahl regnet seg som norsk, og han omga seg gjerne også med andre nordmenn. På hans skip, både til Vest- og Ostindia, ble det litt flere nordmenn blant mannskapet for

82. Hof- og stadsretten, Skiftekommissionen, Eksekutorboer, Fortegnelse 4 (1803), pk. 1A og 1B.

83. Roeck 2007, s. 5–8.

84. DRA, Privatarkiv, Good, Alfred, XII Duntzfelt. Eliassen 2001, s. 35–36. Eliassen 2012, s. 349.

hver reise. I København beveget han seg i flere norske miljøer – ett rundt restene av Det norske selskab med blant andre Jens Zetlitz, som skrev en nekrolog over Peter Dahl i 1789, et annet omkring Det Norske Postamt i hovedstaden, der en av Dahls nærmeste venner, Peder Dons fra Trondheim, var fullmektig, og et tredje ved Garnisonskirken, der sognepresten var professor Herman Treschow fra Vågå, som døyte Dahls to afrikanske gutter og også anbefalte Peter Dahl som medlem i Det Kongelig Norske Videnskabers Selskab i Trondheim. I huset hadde han en norsk tjener, Andreas Torkel Holter fra Christiania, foruten en håndfull unge norske slektninger. Og Peter Dahl følte seg hele livet sterkt knyttet til familien og barndommiljøet i distriktet rundt Grimstad og Øyestad – der han også grunnla et skolelegat, som ble opphavet til Dahlske (nå: videregående) skole. I tillegg var han københavner, en sjøens mann, og han hadde omgang med noen av hovedstadens ledende kjøpmenn og embetsmenn ved statskollegiene på Slotsholmen.⁸⁵

Kort sagt: Peter Dahls identitet må ha vært minst like sammensatt som andres på denne tiden. Andre hadde reist mye lenger ut i verden, hadde sett enda mer av Europas kulturskatter, eide større maleri- og boksamlinger og hadde samlet seg enda større formuer. Men kombinasjonen av roller og identiteter gjorde Peter Dahl unik, ikke bare i det oldenborgske riket, men langt utenfor dets grenser.

Forkortelser

DRA = Rigsarkivet, København

EIC = East India Company

KBK = Det Kongelige Bibliotek, København

KK = Kommersekollegiet

LAK = Landsarkivet for Sjælland etc. (nå innlemmet i DRA)

NA = National Archives, Kew, UK

NSA = Nedenes sorenskriverarkiv

RA = Riksarkivet, Oslo

SAK = Statsarkivet i Kristiansand

TrK = Tollregnskap, Kristiansand

85. Eliassen 2001, s. 31–41. Eliassen 2012, s. 348–349.

Kilder

Upubliserte

Riksarkivet, Oslo

Tollregnskap Kristiansand, nr. 65 (1768).

Statsarkivet i Kristiansand

Nedenes sorenskriverarkiv, Tingbøker, nr. 21–27 (1744–69).

Rigsarkivet, København

Aparterrulle over Skippere, Styrmand, Dreng etc. (København) 1740 (1740–70).

DRA, Christiansted byfogd, Skiftebrevsprotokoll efter borgere og plantere 38.46.29.

Kommersekollegiet, Ostindiske sekretariat, Journal 1777–79.

Privatarkiv, Good, Alfred, XII Duntzfelt.

Landsarkivet, København (nå i DRA)

Hof- og stadsretten, Skiftekommissionen, Eksekutorboer, Fortegnelse 4 (1803), pk.

1A og 1B.

Waterschouten, København, Waterschoutprotokoller, 1764–1778.

Lavsarkiv, København, Skipperne, nr. 191.

US National Archives, Maryland

Mikrofilm, T39, Roll 7, Tollbok Christiansted 1775.

Publiserte

Andreasen, Ø. (1937) (Utg.). *Aus dem tagebüchern Friedrich Münters. Wander- und Lehrjahre eines dänischen Gelehrten*. Band I–III. København .

Borgerrulle for Kristiansand 1641–1820, Kristiansand 1952.

Kalm, P. (1966). *Resejournal över resan til norra Amerika*. Helsingfors: Martti Kerkkonen.

The Danish American Gazette, 1770ff.

Elektroniske:

www.slavehandelenskbh.dk (brukt 12.01.2013).

www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=77692(brukt 07.01.2013).

Seniorforsker Erik Gøbels (DRA) database over dansk-vestindisk skipsfart (utdrag).

Litteratur

- Aanby, A.T. (2012). *Skipsbyggmesterens tid. Skipsbygging i Vikkilen 1750–1920*. Oslo.
- Bailyn, B. (2005). *Atlantic history. Concepts and contours*. Cambridge, Massachusetts/London.
- Bech, S.C. (1981). *Storhandelens by. Københavns historie, bd. 3, 1728–1830*. København.
- Benjamin, T. (2009). *The Atlantic world. Europeans, Africans, Indians and their shared history, 1400–1900*. Cambridge.
- Black, J. (2003a). *The British abroad. The grand tour in the eighteenth century*. Stroud.
- Black, J. (2003b). *Italy and the grand tour*. New Haven/London.
- Bobé, L. (1918). Henrich Bolten, *Historiske meddelelser om København*. 6. bind. København.
- Bobé, L. (1935). *Rom og Danmark gennem tiderne*. København.
- Boxer, C.R. (1973). *The Dutch seaborne empire 1600–1800*. Harmondsworth.
- Bro-Jørgensen, J.O. (1966). *Dansk Vestindien indtil 1755. Vore gamle tropekolonier, bind 1*, København.
- Canny, N. og Morgan, P. (2011). *The Oxford Handbook of the Atlantic World 1450–1850*. Oxford.
- Christensen, J.B. (1983). Jord, slaver og plantere. Kolonisamfundet på St. Croix 1742–1804, i Jensen 1983.
- Clark, T.W. (1956). The languages of Calcutta, 1760–1840, *Bulletin of the school of Oriental and African studies, University of London* 18 (3): 453–474.
- Coclanis, P.A. (2005). *The Atlantic economy during the seventeenth and eighteenth centuries. Organization, operation, practice, and personnel*. Columbia, South Carolina.
- Curtin, P.D. (1998). *The rise and fall of the Plantation complex. Essays in Atlantic history* (2. udgave). Cambridge.
- Dookhan, I. (1994). *A history of the Virgin Islands of the United States*. Kingston, Jamaica.
- Earle, P. (1998). *Sailors. English merchant seamen 1650–1775*. London.
- Eliassen, F.-E. (2001). Kaptajn Dahl i det dansk-norske univers. Skisse til en biografi over Peter Dahl (1747–1789), *Agder Historielag, Årsskrift 77*. Kristiansand.
- Eliassen, F.-E. (2012). Transnasjonale liv. Biografi som «sammenkjedet lokalhistorie», *Historisk Tidsskrift* 91: 337–353.
- Feldbæk, O. (1969). *India trade under the Danish flag 1772–1808*. København.
- Feldbæk, O. (1980). Kolonierne i Asien, i Feldbæk og Justesen 1980, s. 31–287.
- Feldbæk, O. og Justesen, O. (1980). *Kolonierne i Asien og Afrika*. København.
- Feldbæk, O. (1991). *Fædreland og modersmål 1536–1789. Dansk Identitetshistorie, bd. 1*. København.
- Feldbæk, O. (1992). Dansk identitetshistorie. En replik, (*Dansk Historisk Tidsskrift* 92: 347–350).

- Feldbæk, O. (1997). *Storhandelens tid. Dansk søfarts historie bd. 3, 1720–1814*. København.
- Fossat, S.B., Magnussen, A., Petersen, K. og Sørensen, N.A. *Transnationale historier*. Odense.
- Friedman, J. (1994). *Consumption and identity. Studies in anthropology and history*. London.
- Gatty, A. og Gatty, M. (1842). *Recollections of the life of the Rev. A.J. Scott, D.D. Lord Nelson's chaplain*. London.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, New York.
- Gräf, H.T. og Prüve, R. (1997). *Wege ins ungewisse. Reisen in der frühen Neuzeit 1500–1800*. Frankfurt am Main.
- Greene, J.P. og Morgan, P.D. (2009). *Atlantic history. A critical appraisal*. Oxford.
- Gregg, S.H. (2005). *Empire and identity. An eighteenth-century sourcebook*. Basingstoke.
- Grimstad bys historie*, Grimstad 1923.
- Gøbel, E. (1982). Den danske besejling af Vestindien og Guinea 1671–1838, *Handels- og søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1982*.
- Hall, N.A.T. (1992). *Slave society in the Danish West Indies. St. Thomas, St. John & St. Croix*, edited by B. W. Higman. Mona, Jamaica.
- Hancock, D. (1995). *Citizens of the world. London merchants and the integration of the British Atlantic Community, 1735–1785*. Cambridge.
- Henningsen, P. og Langen, U. (2012). *Hundemordet i Vimmelskafte og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. København.
- Herzog, T. (2011). Identities and processes of identification in the Atlantic World, i Canny og Morgan 2011, s. 480–495.
- Higman, B.W. (2000). The sugar revolution, *Economic History Review* LIII: 213–236.
- Honychurch, L. (1995). *The Dominica story. A history of the Island*. Oxford.
- Hornby, O. (1980). *Kolonierne i Vestindien*. København.
- Jasonoff, M. (2006). *Edge of empire. Conquest and collecting in the East 1750–1850*. London.
- Jensen, P.H. mfl. (1983). *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier*. Århus.
- Johansen, H.C. (1997). Danish sailors, 1570–1870, i Van Royen, Bruijn and Lucassen 1997, s. 233–252.
- Klem, K. (1968). Agent Andreas Bjørn, købmand og skibsværtsejer, i *Handels- og søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1968*.
- Leary, M.R. og Tangney, J.P. (2012). *The handbook of self and identity* (2. udgave). New York.
- Madsen, H.H. (1961). Baron Boltens gård i Gothersgade, *Historiske Meddelelser om København*, 1961, s. 82–94.
- McCusker, J.J. og Morgan, K. (2000). *The Early Modern Atlantic Economy*. Cambridge.
- Lauring, K. (1998). *Købmand, sømand og supercargo – guide til den florissante handels København*. Helsingør.

- Losty, J.P. (1990). *Calcutta city of palaces. A survey of the city in the days of the East India Company 1690–1858*. London.
- Løkkebø, N. (1956). *Dahlske skoles historie 1796–1856–1956*. Grimstad.
- Marshall, P.J. (1984). Eighteenth-century Calcutta, i R. Ross og G.J. Telkamp (red.) *Colonial cities. Essays in urbanism in a colonial context*. Dordrecht.
- Marshall, P.J. (2000). The white town of Calcutta under the rule of the East India Company, *Modern Asian Studies* 34 (2): 307–331.
- Mintz, S.W. (1986). *Sweetness and power. The place of sugar in modern history*. London.
- North, M. (2008). *Material delight and the joy of living. Cultural consumption in the age of enlightenment in Germany*. Aldershot.
- Parby, J. (2013). *At blive københavner – migration og identitet i København 1770–1830*. Roskilde.
- Pearsall, S.M.S. (2008). *Atlantic families. Lives and letters in the later eighteenth century*. Oxford.
- Pearson, R. 1997 (1954): *Eastern interlude. A social history of the European community in Calcutta*. Washington, D.C.
- Rasch, A. (1967). *Dansk Ostindien 1777–1845. Storhedstid og hensygnen. Vore gamle tropekolonier, bind 7*. København.
- Rediker, M. (1987). *Between the devil and the Deep Blue Sea. Merchant seamen, pirates, and the Anglo-American maritime world, 1700–1750*. Cambridge.
- Roeck, B. (2007). Introduction, Roodenburg (ed.) 2007, s. 1- 29.
- Roodenburg, H. (2007). *Cultural exchange in early modern Europe, Volume 4, Forging European identities, 1400–1700*. Cambridge.
- Rotschild, E. (2011). *The inner life of empires. An eighteenth-century story*. Princeton/Oxford.
- Struwe, K. (1967). *Dansk Ostindien 1732–1776. Tranquebar under kompagnistyre. Vore gamle tropekolonier, bind 6*. København.
- Sætra, G. (1997). The international labour market for seamen, 1600–1900. Norway and Norwegian participation, i P. van Royen, J. Bruijn og J. Lucassen (red.) «*Those emblems of hell*»? *European sailors and the maritime labour market, 1570–1870*. St. John's, Newfoundland.
- Vibæk, J. (1966). *Dansk Vestindien 1755–1848. Vore gamle tropekolonier, bd. 2*. København.
- Weedon, C. (2004). *Identity and culture. Narratives of difference and belonging*. Maidenhead.
- Witt, J.M. (2001). *Master next God? Der nordeuropäische Handelsschiffskapitän vom 17. Bis zum 19. Jahrhundert*. Hamburg.
- Worden, N., van Heyningen, E. og Bickford-Smith, V. (1998). *Cape Town. The making of a city*. Kenilworth, South Africa/Hilversum.

Kultur og arkitektur i kristiansandsområdet på 1700-tallet

Jan Henrik Munksgaard

1700-tallet var en spennende tid for Kristiansands befolkning. Nye planter og frukter fra Amerika, Afrika og Asia, nye ideer og tekniske nyvinninger fra kontinentet og moderne stiler fra England og Frankrike ga byen impulser og innovasjoner som endret samfunnet og det fysiske miljøet hurtigere enn noen gang tidligere i historien.

Østre og Vestre Strandgate var gjennom hele 1700-tallet de to parade-gatene i Kristiansand. Her bodde byens kjøpmenn, embetsmenn og de høyere offiserer i store, rommelige boliger. Gatene lå ut mot byens havner. Impulsene fra verden kom først til de kristiansanderne som bodde der.

Østre Strandgate 1 ble etter den store bybrannen i 1734 satt opp i lafteverk på høy grunnmur. Paleet var i én etasje og hele 32 meter langt. Råd-mann Henrik Arnold Thaulow, bestefar til Henrik Wergeland, eide og bodde i huset frem til 1799, og der mottok han i 1788 kronprins Frederik på byens vegne. I 1804 kjøpte firmaet Matthiessen og Schmidt boligen. Christian Matthiessen og Josias Schmidt var to av mange flensborgere som kom til Kristiansand på begynnelsen av 1800-tallet for å drive handelsvirksomhet. Firmaet gikk godt i de gode tidene under Napoleons-

krigene, og i 1811 ble huset forhøyet med én etasje. Den nye etasjen ble satt opp i «Mur og Bindingsværk».⁸⁶ Bygningen ble da et stort toetasjes hus. Dette høye og lange huset ruvet i den søndre delen av byen. Fasaden hadde liggende panel, en vid, langstrakt ark, og skyvevindue var plassert symmetrisk etter husets midtakse. På taket ble det lagt blåsvarte, glaserte takstein. Denne bygningen er et typisk eksempel på det man kaller sørlandsk klassisisme. Men til tross for det lokale navnet er impulsene mange.

Det kan virke underlig at bygningens andre etasje ble satt opp i utmurt bindingsverk. Det var en konstruksjonsform med svak lokal tradisjon, men desto vanligere på kontinentet og i England. Bygningshåndverkene som satte opp huset, kan ha vært danske eller engelske, men like gjerne svenske. Man vet at svenske håndverkere satte opp andre bindingsverkshus i Kristiansand på slutten av 1700-tallet. Et engelsk innslag er utvilsomt de høye skyvevindue og bygningens hvite farge. Sprossene er så smale og smekre at de trolig er lagd i England og ført hjem på kristiansandske skuter. Det horisontale panelet vitner også om engelsk påvirkning, en erstatning for den eldre vertikale tradisjonen. Derimot er de blåsvarte taksteinene kjøpt i Holland. Østre Strandgate 1 var med andre ord sterkt influert av engelsk bygningskultur, men har også innslag fra andre land.

Bolighusene i Kristiansand fikk tidlig elementer av nyklassisismens karakteristiske trekk og formet en lokal norsk arkitektur. Innovasjonene og den direkte påvirkningen utenfra er tydelig. Man spør seg naturlig: Hvorfor det?

Et særtrekk ved bebyggelsen i Norge er at nesten alle byene ligger ved kysten. Ikke i noe annet land har kjøpstedenes plassering vært så knyttet til sjøen som hos oss. Dette har til en viss grad topografiske årsaker, men den viktigste grunnen er kommunikasjon. Til langt inn i forrige århundre var sjøen den sentrale samferdselsåren, og så sant det var mulig gikk transporten på skip og båter. Sjøen bandt, landet skilte. Skipet kunne ta betydelig mer last og seile hurtigere enn noe annet transportmiddel.

86. Branntakstprotokoll for Kristiansand 1811. Statsarkivet i Kristiansand.

Sørlandsbyene og Kristiansand lå strategisk plassert midt i Skagerrak. Skagerrak–Kattegat var den viktigste samferdselsåren mellom Nordsjøen og Østersjøen. Samtidig lå Agder nær kontinentet. For kystbyene på Sørlandet betydde dette for eksempel at det var raskere å komme til Jylland enn til de sentrale delene av Østlandet og Vestlandet, og det tok ikke lengre tid å seile til Amsterdam og London enn til Bergen og Christiania. Ja, hvis vinden var gunstig, seilte man hurtigere til de to metropoler. Dette førte til at byene ble mer orientert mot Europa enn mot andre deler av Norge, og mange av impulsene utenfra kom tidligere til Sørlandet enn til mange andre steder i landet.

Sjøfolk, verftsarbeidere og redere med familier utgjorde en stor del av byens befolkning. De var alle avhengige av sjøen og handelen.

Handelsfolkene og kjøpmennene var ofte i utlandet og kunne både hollandsk og engelsk «da det er med disse Fremmede de meest handle», som det står i en samtidig beretning.⁸⁷ Redernes skuter seilte på både nære og fjerne farvann. De seilte til Danmark, Middelhavet og til De vestindiske øyer, og de store seilskipene brakte nye varer fra Amerika, Afrika og Asia. Kystbefolkningen fikk te, kaffe, sjokolade, sitroner, tomater, poteter og andre eksotiske produkter. De fikk kolonialvarer fra koloniene. Med dem fulgte nye skikker og innovasjoner i matstellet. Ikke bare smakene var nye og spennende, men servicene var også nye og i andre materialer enn tidligere. Et teservise og en tekanne var forskjellig fra både kaffeserviset og sjokoladeserviset. Tre nye smaker og tre forskjellige måter å drikke på.

Kjøpmann Jens Sanne i Østre Strandgate 19 skriver i en annonse på slutten av 1700-tallet, i *Christianssands Adresse Contoirs Efterretninger*, at han hadde til salgs «God Hollandsk Genever, gammel Rum, Brændeviin, extra gode røde og hvide franske Viine, fine Liquers, Acqvavitter og Kornbrændeviin, Figen, Krakmandler, Konfekt-Rosiner og Catrineblommer, syltet Ingefær og pouterantser, Cappers og Olivers, m.m.». Det var nesten ikke en vare man ikke kunne få kjøpt i byens forretninger. Magasinene i byens kramboder var velfylte av kolonialvarer.

Tobakk var også en av de nye handelsvarene, og Kristiansand ble et senter for tobakkspinning. Sigarer, snus og skråtobakk ble nye salgsvare.

87. Holm 1793–1796, s. 122.

Produksjonsvirksomheten og foredlingen foregikk i *tobakksvinkelen*, et hollandsk ord som tydelig forteller hvor produktet og de tekniske hjelpemidlene kom fra. Med tobakken kom en helt ny kultur til landet, og skapte nye vaner, nye ord og nye produkter. Blant dem var kritt Piper, merskumpiper, tyrolerpiper, amagerpiper, ulike typer sigarer, sigarrør, tobakksbokser, snusdåser, snushorn, snusmøller, snusrasp, spyttbakker, tobakksbord og mye mer.

Tobakksspining var et fag som lå mellom håndverk og industri. Fra andre halvpart av 1700-tallet ble også vindmøllen tatt i bruk på Sørlandet. Tar vi fremdeles Kristiansand som eksempel, var det på denne tiden tre slike møller i byen. Den ene var en vindsagmølle som ble bygd i 1768 av hollenderen Leander van Rywen. Møllen drev tre saggrinder med 36 blader og hadde privilegium på å skjære 2 000 bord i året. De to andre vindmøllene malte korn til mel. Den ene sto omtrent midt på torvet i Kristiansand, var åttekantet og fire etasjer høy. Den inneholdt fire kverner og en hestemølle i nederste etasje. Møllen bar navnet «Haabet». «Uagtet den er virkelig prægtig kan jeg dog ikke lide den midt inde i Byen vis à vis af Kirken. Man har paa Torvet saaledes de vigtigste Bygninger til Sjælens og legemets Føde», skriver Nicolai Wegeland.⁸⁸ Vindmøllene ble utviklet i de områdene av Europa hvor det var dårlige muligheter for vannkraft. Særlig hollandske møllebyggere nådde langt i å effektivisere og stabilisere disse møllene, og det var hollenderne som introduserte den nye energiformen hos oss.

På slutten av 1700-tallet hadde flere mindre grupper av utlendinger slått seg ned i Kristiansand. Mange av disse gruppene skulle få stor fremgang i byen. Blant andre var det, som vi allerede har sett, mange flensborgere fra Slesvig og sveitsere fra kantonen Glarus. I Kvadraturen bodde også en gruppe irlendere. Den besto av familiene Smythe, Tipping, Arctander og Major.

På begynnelsen av 1800-tallet var det bare ett produksjonssted i Kristiansand som ble kalt «Fabrik». Det var Majors garveri. Irlenderen Robert Major var en driftig og dyktig forretningsmann og spilte en fremtredende rolle i byens næringsliv. Han startet med å selge eikebark *en gros*, og

88. Wergeland 1963, s. 374.

derfra var ikke spranget langt til garverivirksomhet. Fabrikken besto av en stor bygning hvor det var en mølle som drev en 20 tommers kvern, og den finskar barken. En engelsk garver, Coward, kom til Kristiansand som faglig ekspert. Irske huder ble importert for å få de beste råvarer. Resultatet var produksjon og eksport av 2000 huder i året, og dette var sålelær av fineste kvalitet.

Robert Major har «bygget det skjønneste Huus jeg har seet i Norge», skriver Christen Pram i sine erindringer.⁸⁹ Major bygde seg også et stort lyststed på Øvre Kongsgård like utenfor byen og kalte det Sophienlyst etter sin kone. Dette lyststedet var et av byens aller største, men det brant dessverre i 1953. Det besto av mange bygningskropper og var formmessig bygd etter andre prinsipper enn byens øvrige lysthus. Fasaden hadde nemlig en halvbueformet plan, men var symmetrisk oppbygd med inngangspartiet i sentrum. Buen passer dårlig med norsk trearkitektur, hvor rette hjørner og geometriske bygningsdeler er de mest karakteristiske trekkene.

Sophienlyst hadde sine forbilder i Irland og England, der nettopp denne typen landsteder ble bygd på slutten av 1600- og begynnelsen av 1700-tallet. Disse landstedene ble satt opp i mur og hadde gjerne søylerekker langs buens vegger. Søylene var det vanskelig å etterlikne, men fasadens sving var utvilsomt en direkte import fra Majors hjemsted. Dette blir bare enda tydeligere når vi ser på en av portalene.

Sophienlysts hovedportal besto av fire kannelerte pilaster med baser og kapitel som bar en arkitrav. En enkel dørfløy var plassert i det midtre feltet. To smale og høye sidevinduer flankerte døren. Sidevinduene var delt i tre, og i hvert vindu dannet svakt buete sprosser et rutemønster. Arkivolten hadde en svak ellipseform og besto av tre konsentriske buer. Den ytterste så ut til å ha vært dekorert med eggstavmønster, mens den midterste hadde rifler på tvers av sirkelen. Øverst på arkivolten var det plassert et vifteformet sluttsteinsmotiv. Overlysvinduet hadde radiale sprosser som ble bundet sammen av buete bånd. Denne portaltypen var karakteristisk for irske og engelske portaler i *georgian style*. I en innberetning om Kristiansand skrev Christen Pram i 1805 at Robert Major hadde hentet en mestersnek-

89. Pram 1805, s. 1685.

ker fra Cork i Irland for å gjøre ferdig sitt nydelige hus. Det er derfor ikke usannsynlig at det var denne snekkeren fra Cork som hadde laget portalen. Denne portaltypen ble senere svært vanlig i Kristiansand.

I Vestre Strandgate bodde i andre del av 1700-tallet byens mest velhavende mann. Det var Daniel Isaachsen. Som hollandsk konsul tok han ofte imot nederlendere i sitt store palé. Like ofte tok han dem med til landstedet på Kjos for å vise hva han hadde fått til der. Isaachsen var rasjonalist og opptatt av de nye opplysningstankene som kom fra Europa. I bokhyllen hadde han alle bindene av Diderot og Voltaires *Encyklopedi*. Bøkene står fremdeles på Kjos.

Som opplysningsmann mente Isaachsen at fremskrittets ideer måtte vises i praksis. I jordbruket på Agder måtte for eksempel de nye ideene gjøres kjent for bøndene gjennom konkrete tiltak.

Med utgangspunkt i disse tankene brukte han nye dyrkningsmetoder og nye redskaper for å skape et mønsterbruk på lyststedet Kjos. Ikke bare ideene, men også den praktiske kunnskapen fikk han utenfra. Han hentet tolv flinke bønder, en gartner og to *fruentimmer* fra Aberdeen og Peterhead i Skottland. De skulle hjelpe hans 16 norske bønder med nydyrking, grøftegraving, oppsetting av steingjerder og ikke minst «Jordens Dyrkning og Forbedring». Fra utlandet skaffet Isaachsen seg forskjellige typer plover, harver, stålpader, kornsigder, arbeidsvogner, harper og «Maskiner til at rense og kaste Kornet, efter Træskningen». Daniel Isaachsen anskaffet også kyr, stuter og sauer fra både England, Skottland og Danmark. Videre skaffet han seg svin fra Irland «som ey allene var over ordentlig store men tillige meget profitable til Avl». I tillegg ble en del jordstykker sådd med urter av hodekål, rødkål, gulerotter, «Petersille», sellerirotter, løk, neper og «Potatos». ⁹⁰

Opplysningstidens tanker kom altså til Kristiansand på 1700-tallet, og det samme gjorde den amerikanske og franske revolusjons ideer. Da de revolusjonære franske styrkene inntok Nederland og opprettet den Bataviske republikk i 1795, feiret den hollandske konsulen Isaachsen denne begivenheten på Kjos sammen med danske, svenske og hollandske marineoffiserer så vel som den franske konsulen. Kongene av Danmark-Norges

90. Rudjord 1968, s. 219–220.

og Sveriges, samt republikkene Hollands og Frankrikes skåler ble drukket, og for «hver Gang salutertes med Kanoner og Trompeter, og om Aftenen blev et smukt Fyrverkeri afbrændt».⁹¹

Daniel Isaachsens sønn, Isaach, var i handelslære i Dunkerque da den franske revolusjonen brøt ut i 1789. Han ble fascinert og grepet av revolusjonens tanker om folkesuverenitet, maktfordeling og menneskerettigheter. Prinsippet om at alle mennesker fødes og forblir like i alle rettigheter, tiltalte den unge Isaach. Han reiste fra Dunkerque til Paris og skal ha blitt medlem av Jacobinerklubben før han reiste tilbake til Norge. I Kristiansand la han ikke skjul på sitt liberalistiske sinnelag. I 1821 ble han til tross for det valgt til stortingsmann, og på Stortinget la han frem flere radikale forslag. Blant annet foreslo han at det skulle være mulig å inngå borgerlig ekteskap, og han lanserte tanken om et lærerskoleseminar. Flere av hans forslag ble forkastet mot én stemme. Men de nye tankene kom gradvis inn.

En av dem som kanskje lot seg inspirere av Isaach Isaachsens ideer, var den litt yngre Jonas Anton Hielm. Han var jevn gammel med Henrik Wergelands mor, Alette Dorthea, og bodde i kvartalet bortenfor Wergelands i Østre Strandgate 11.⁹² Jonas og Alette har sikkert lekt sammen som barn. Da Henrik Wergeland på et senere tidspunkt skrev diktet «Hurra for Jonas Anton Hielm», hadde han førstehånds kjennskap til Hielm gjennom moren. Jonas Anton var – med sine liberale og nasjonale tanker og som opposisjonspolitiker – ett av den franske revolusjons mange barn.

Mor til Jonas Anton Hielm het Hulleborg Abel. Som overklassekvinner flest kledde hun seg etter moteretningen i Paris. Før revolusjonen var kjolene vide og ble båret rundt et stativ, en *krinoline*. De var utstyrt med sløyfer og gjerne perlebesatt. Karakteristisk for hårfrisuren i 1770-årene var høyden på håret. Det var dandert opp i dramatiske fasonger, gjerne besatt med blomster, perler eller bånd. Etter revolusjonen ble frisyrene lavere og kjolene enklere, og Hulleborg Abel fulgte Paris' eksempel, som alle venninnene.

Frankrike var på alle måter foregangslandet på slutten av 1700-tallet, og kjøpmann Niels Moe skriver i et brev at «alle vore unge smaapiger lærer nu

91. *Christiansands Adresse-Contoirs Efterretninger 1795 nr. 35.*

92. Østre Strandgate 11 hadde den gang matrikelnummer 413, og lå i vestre bydel 1. kvarter.

fransk». Hans kones tante, irske Mabella Tipping Arctander, skrev i 1757 om Kristiansand: «Everything is Frenchified. French modes punctually observed in the highest taste». ⁹³ Skoene derimot forsyner «Damerne seg eene fra Engelland», og den summen som går med til «Dameskoe er uden Tivl allerede en ikke ubetydelig Skjærv i Handels Balancen», skriver Pram. ⁹⁴

Til tross for den enorme omformingen og endringen i arbeidsfunksjoner og teknikk fra det tradisjonelle håndverk til mekanisk industri, og selv om stilene og motene stadig skiftet, kan kystbyenes utvikling og kulturpåvirkning kanskje best forklares gjennom innbyggernes oppfatning av seg selv og medborgerne.

I 1670 ble fem mann i Kristiansand dømt for et drap de skulle ha begått østpå. Det fellende beviset for deres ugjerning ble gitt av en ung jente som i rettsreferatene virker overspent og ualminnelig fantasifull i vitneutsagnet. Mennene ble likevel pint og offentlig halshugd av byens skarpretter, Niels Engebretsen. De uheldige ble lagt på steiler og hjul, beinene ble knust på henrettelsesplassen som i dag bærer det treffende navnet Bellevue. Men hvor var protesten mot den behandlingen disse ofrene ble utsatt for? Den kom selvfølgelig ikke, fordi innbyggerne var enige med rettsvesenet: De dømte sto i ledtog med djevelen. Senere har synet på offentlig henrettelse, tortur og pinsler endret seg. Dødsstraffen ble erstattet med måneder og år i fangehull og tukthus, senere med fengsler og psykiatriske klinikker.

Lege Herman Wedel Major i Kristiansand, sønn til den førnevnte Robert Major, var en av dem som reformerte sinnssykeforholdene i Norge, og han var den direkte årsaken til at Norge i 1848 fikk en ny sinnssykelov. Major hadde i utdannelsen fått kjennskap til den franske legen Pinels behandling av sinnssyke og forbrytere gjennom aktivisering og tvangsfri terapi. Med bakgrunn i hans tanker og de nye humane ideer vokste det gradvis frem et nytt syn på mennesket og på sykdom også hos sørlendingene. Lidelsen var ikke lenger djevelens verk eller Guds straffedom, men et medmenneskelig forhold.

Opplysningstidens tanker om liberalisme og individualisme og den amerikanske og franske revolusjons ideer om autoritetenes fall, frihet, likhet og brorskap, var sentrale kulturpåvirkninger som endret sørlendingenes mentalitet.

93. *Munksgaard 1993, s. 97.*

94. *Pram 1805, s. 1736.*

Også synet på omgivelsene endret seg på grunn av 1700-tallets franske filosofi. Rousseaus skrifter som forherliget naturen og det naturlige, ble i samtiden lest og diskutert. Hans rop om å vende tilbake til naturen og den landlige idyllen, bort fra byen og sivilisasjonen, falt bokstavelig talt i god jord hos borgerne på Sørlandet. I Kristiansand bygde Robert Major lyststedet Sophienlyst, Daniel Isaachsen Kjos, og Bernt Holm bygde Gimle i landlige omgivelser. Rundt Gimle anla Holm et parkanlegg i Rousseaus ånd, med «naturlige» hauger og bakker og med stier som buktet seg fremover etter terrenget. I kunstsamlingen på Gimle henger fremdeles et kolorert 1700-tallsstikk med motiv fra den kjente romanen *Paul et Virginie* skrevet av Rousseaus venn Bernadin de Saint-Pierre. Dette indikerer tydelig at de franske idene og tankene bak Gimle-anlegget hadde slått rot i byens borgerskap og var en forutsetning for stilen og formen. Kulturpåvirkning og arkitekturpåvirkning gikk over i hverandre.

Kilder

Branntakstprotokollen for Kristiansand A9 1811 s.147. Statsarkivet i Kristiansand (SAK).

Prams reise i Norge i Aaret 1805. Manuskript. Ms 14a III. Riksarkivet (RA). Original i Rigsarkivet i København.

Litteratur

Christiansands Adresse-Contours Efterretninger 1795.

Holm, P. *Forsøk til en beskrivelse over lister og mandals amter i Norge*. Topographisk Journal for Norge 2. 1793–1796.

Munksgaard, J.H. (1993). *Kristiansand omkring 1800*. Kristiansand.

Rudjord, K. *Oddernes bygdebok*. Kristiansand.

Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641–1814*. Oslo.

Wergeland, N. (1963). *Christiansands beskrivelse*. Kristiansand.

Byene på Agder i spennet mellom det hjemlige og det fremmede

Olav Arild Abrahamsen

Hvordan har byene på Agder forholdt seg til det nære, til omlandet, til nabobyene og til omverdenen? Slike spørsmål angir temaet i denne artikkelen. Med standardverket *Norsk byhistorie* som innfallsport og veiviser skal vi vandre gjennom og trekke noen linjer i sørlandsbyenes historie. I tid starter vandringen med «småbyenes storhetstid» på 1600- og 1700-tallet, og den ender opp med dagens polysentriske nettverksby, mest kjent som Agderbyen. Perspektivet blir noe skeivt. Tidvis vil søkelyset være rettet mot flankene, Agderbyens periferi, og særlig de byene jeg kjenner best, Farsund og Flekkefjord. Et blikk på sørlendingenes spesielle forhold til internasjonale arbeidsmarkeder, sørlendingenes særegne kriseløsninger, kommer også til å løpe som en tråd gjennom artikkelen.

Utadvendte småbyer

Mens seinmiddelalderen i Norge var en urban kriseperiode, framsto det meste av 1600- og 1700-tallet som en vekstperiode. En rekke nye byer oppsto. I 1560 var det i alt elleve norske byer, i 1825 hadde antallet økt til 34. Veksten i bybefolkningen var raskere enn veksten i landbefolkningen, men forskyvningen i folketallet mellom by og land var lenge beskjedent. I 1560

var bybefolkningens andel av totalbefolkningen (urbaniseringsgraden) 6–8 prosent, i 1665 var den 7–8 prosent, mens i 1800 var den kommet opp i om lag 11 prosent. Da hadde Norge nådd en urbaniseringsgrad som var på nivå med Sverige og med Danmark utenom København. Byveksten var ikke jevn. Det var perioder med stagnasjon og perioder med tilbakegang. Fra midten av 1700-tallet og fram til 1807 var likevel de aller fleste norske byene i sterk vekst. Under og etter krigen tidlig på 1800-tallet stagnerte byutviklingen, men fra 1820 av skjøt den igjen god fart.⁹⁵

Byutviklingen i Norge på 1600- og 1700-tallet hadde et mønster som avvek noe fra det vi finner i store deler av Europa. I Norge var det jevnt over vekst, mens Europa var preget av urban stagnasjon fram til den industrielle revolusjon utløste eksplosiv byvekst. Den mest markante forskjellen mellom Norge og kontinentet var imidlertid størrelsen på byene. Mens storbyene dominerte store deler av det europeiske bylandskapet, var og ble de aller fleste norske byene små. Ved inngangen til 1800-tallet hadde to tredjedeler av de norske byene færre enn 2000 innbyggere.⁹⁶ Men selv om de norske byene var små, var de reelle byer. De hadde tilnærmet samme sosiale struktur, og framfor alt hadde de norske byene de samme funksjonene som større byer på kontinentet. Selv tettsteder som ikke hadde mer enn 300–400 innbyggere, ble regnet som byer dersom de hadde en tett og nokså sammenhengende bebyggelse, klart atskilt fra ren jordbruksbebyggelse, samt et variert næringsliv der størstedelen av befolkningen hadde sitt virke utenom primærnæringene. Disse stedene måtte også ha økonomiske, administrative og kommunikasjonsmessige funksjoner og oppgaver innenfor et større eller mindre omland, og de måtte ha egne styringsorganer atskilt fra det omliggende landdistriktet.⁹⁷ Kravene, eller kriteriene om man vil, har byhistorikere formulert, men de samsvarer også med samtidas oppfatning av hva en by var, og hvilke funksjoner den skulle ha. På grunn av småbyenes dominans i det norske bylandskapet, målt både i antall og i funksjoner, har perioden cirka 1550 til 1830 i byhistorien fått navnet «småbyenes storhetstid».⁹⁸

95. Helle mfl. 2006: 145.

96. Helle mfl. 2006: 145–147.

97. Eliassen 1995: 19. Helle mfl. 2006: 145.

98. Helle mfl. 2006: 145.

I denne storhetstida ble byene på Agder til. På 1600- og 1700-tallet fikk kyststripa i sør sitt karakteristiske bosettingsmønster med småbyer, strandsteder og uthavner. Alle byene, ni i alt, grodde opp langs kysten, to–tre mil fra hverandre. Samme bymønster finner vi for øvrig videre østover helt til Halden og vestover til Haugesund. Etter næringsrettigheter ble byene og tettstedene delt inn i ulike kategorier med diverse overgangsformer: kjøpsteder, ladesteder og strandsteder. Kjøpsteder hadde i prinsippet fulle handelsrettigheter, det vil si rett til inn- og utførsel av alle lovlige varer, og de hadde egne styringsorganer. Agder fikk sin første kjøpstad i 1641 da Kristiansand ble grunnlagt. Deretter fulgte Arendal og Risør i 1723, Grimstad i 1816 og Flekkefjord i 1842. Med unntak av Kristiansand hadde alle kjøpstedene på Agder en fortid som ladesteder. Ladestedene var opprinnelig havner der varer, spesielt trelast, ble lagret for utskiping. Lenge var ladestedene ment å være rene utskipingshavner, men etter 1750 fikk stadig flere ladesteder importrettigheter på linje med kjøpstedene, og de fikk egne offentlige organer. De ble reelle byer. På Agder kom ladestedene Mandal (1779), Farsund (1795), Lillesand (1821) og Tvedestrand (1836). Før disse stedene fikk ladestedsrettigheter, ble de omtalt som strandsteder og uthavner. Strandstedene var små tettsteder på kysten uten formelle handelsrettigheter eller andre privilegier.⁹⁹

Uthavnene var tett bebygde og dynamiske samfunn. Noen av dem hadde så mange som 500–1000 innbyggere, men de ble ikke betraktet som byer. De manglet sentralfunksjoner, og næringslivet var for ensidig. De fleste yrkesaktive mennene var sysselsatte i maritime næringer. Uthavnene var med andre ord utelukkende avhengige av virksomhet knyttet til sjøfart og handel, de var, som Dag Hundstad har vist, «maritime monokulturer».¹⁰⁰

I byhistorisk litteratur skilles det mellom omlandsbyer og nettverksbyer. Omlandsbyer, også kalt sentralsteder, betjener eller utnytter sitt umiddelbare omland, mens nettverksbyer inngår i et større internasjonalt utvekslingssystem.¹⁰¹ De aller fleste norske byene i perioden 1500–1830, inkludert byene på Agder, var både omlands- og nettverksbyer.¹⁰² Byborgerne opererte på en lokal og på en global arena. Som kystbyer flest var de basert på

99. Sætra 1995, Helle mfl. 2006: 145–146.

100. Hundstad 2004.

101. Helle mfl. 2006: 268.

102. Helle mfl. 2006: 147.

eksporthandel med massevarer med moderat bearbeidingsverdi (trelast, fisk og mineraler) som kom fra et omland som byene levde i et symbiotisk forhold til. Omlandet var ofte todelt: et lokalt som besto av nært innland, skjærgård og uthavner, og et fjernere oppland, «dalstroka innafør», med langstrakte dalfører og heier innover landet. Samtidig eksisterte det en global arena som knyttet byene til det som var deres viktigste næringsvei: handel og skipsfart.¹⁰³ Den typiske norske by på 1600- og 1700-tallet, skriver Bjørn Sogner, var «en liten, men levedyktig fjernhandelsby».¹⁰⁴

Det var først og fremst eksport av trelast som drev fram by- og tettstedsveksten på Agder, særlig øst for Lindesnes. Lengst i vest ble fiskeriene en stadig mer dominerende næring. Betydelig eksport av saltsild i annen halvdel av 1700-tallet var blant annet sterkt medvirkende til at Flekkefjord og Farsund ble innrømmet ladestedsrettigheter. På et vis skilte dermed byene i vest lag med de øvrige agderbyene og plasserte seg i det som blir kalt det vestnorske handelssystemet. Dette systemet hadde tette handelsforbindelser til Sørvest-Europa, Middelhavsområdet og Østersjøen, mens det østnorske systemet, som inkluderte Østlandet og Agder øst for Lindesnes, hadde tette forbindelser med Nordvest-Europa. Begge systemene var påvirket av hvor de viktigste eksportvarene, trelast og fisk, fant avsetning. Men om Agders små trelast- og sildebyer opererte i ulike handelssystemer, hadde de like fullt det til felles at de var nettverksbyer. De var alle, med Finn-Einar Eliassens ord, knyttet til «andre havnebyer og handelsmetropoler rundt Nordsjøen, Skagerrak, Kattegat og enda videre, i handels- og finansnettverk, som også involverte sosiale og kulturelle forbindelser».¹⁰⁵

I krysningspunktet eller spennet mellom det lokale og det internasjonale fikk hver by på Agder sitt næringsmessige, sosiale og kulturelle særpreg. Småbyene var sterkt knyttet til sitt omland. Ikke uten grunn ble Farsund kalt «den største garden på Lista». Innflytterne til byen kom i all hovedsak fra det nære omland. Alt fra byggeskikk og dialekt til giftermålsalder og fødsler utenfor ekteskap viser at småbyen var forankret i en lokal kultur og mentalitet. Samtidig var småbylivet påvirket av sterke impulser fra utlandet.

103. Helle mfl. 2006: 147.

104. Sogner 1977: 55. Helle mfl. 2006: 219–220, 233.

105. Helle mfl. 2006: 147.

Impulsene kom via småbyenes mektige elite, og de ble hentet på et internasjonalt handels- og arbeidsmarked.

Private byer

De aller fleste nye byene på 1600- og 1700-tallet ble grunnlagt av private grunneiere på stedet. Utgangspunktet var gjerne én eller to gårder, og gård-eierne ble eier av bygrunnen og bestemte over tomtene. Bygrunneieren var gjerne bosatt i byen. Nes gård, der Flekkefjord lå, tilhørte opprinnelig Nes kirke, men kom ved et makeskifte i hendene på tollvisitør Samuel Evertsen Storch i 1686. Deretter var den i slektens eie til ut på 1800-tallet, lenge som embetsmannsgods, men mot slutten av 1700-tallet var den eid av inngiftede borgere. I Farsund var det et kjøpmannsdynasti med røtter på Lista, slekten Lund, som eide og drev byen som en bedrift. Den beste jorda ble brukt til byjordbruk og resten til tomter til havneanlegg, pakkhus, arbeiderboliger, skipsverft, reperi, vindmølle og butikker. En slik utnyttning førte til sterk verdistigning på grunnen. I tillegg hadde bygrunneieren en rekke andre fordeler. Han mottok årlige leieinntekter. Ikke sjelden hadde leierne arbeidsplikt. Det kunne også hefte visse betingelser til utleie, som at leietakeren ikke skulle engasjere seg i virksomhet som konkurrerte med grunneieren. Grunneieren sto helt fritt i måten han disponerte bygrunnen på, byen ble hans private by. Hans lokale maktstilling var enorm, og den ble videre underbygd gjennom låne- og kreditttransaksjoner. En av de mektigste, Jochum Brinch Lund (1743–1807) i Farsund, ble omtalt som konge. Han kunne vise faderlig holdning og omsorg for byfolket. Han bygde, sammen med andre familiemedlemmer, kirke og etablerte fattigskole. Han lot utestående gjeld bero i årtier. Dermed sikret han seg stabil arbeidskraft til virksomhetene. Lundene sto i nærkontakt med utenlandske handelshus, handlet korn, vin, brennevin, salt og tekstiler, og de hentet ekspertise på det internasjonale arbeidsmarkedet. Jochum Brinch Lund hyret hollandske fiskere, italienske tinnstøpere og skotske byggmestere og håndverkere.¹⁰⁶

Farsunds eller Jochum Brinch Lunds internasjonale arbeidsstokk var ikke et særskilt fenomen. Alle norske byer hadde en betydelig innflytting

106. Eliassen 1996. Abrahamsen 1997.

på 1600- og 1700-tallet. Samtidig flyttet det ustanselig mange mennesker ut. Enevoldstidens Norge er blitt karakterisert som «et samfunn på flyttefot». Store «flytende» befolkningsgrupper beveget seg mellom bygd og by, fra by til by, mellom Norge og andre land – i begge retninger. Det var først og fremst unge mennesker i alderen 16 til 30 år som flyttet. Mange flyttet for godt, men mange vendte hjem igjen etter å ha vært i utenlandsk tjeneste. Rogalendinger og ikke minst egder så Nederland som et mulig arbeids- og utdanningsmarked. Forbindelsen var mest aktiv rundt midten av 1600-tallet, men den kan spores tilbake til 1500-tallet, og den fortsatte fram til napoleonskrigene. For Lunds hollandske fiskere må det å komme til Farsund nesten ha vært som å komme til sine egne. Lundene forsto hollandsk, og mange av byens kvinner og menn behersket språket etter lang tjenestetid i Holland.¹⁰⁷

Sentralstedenes triumf og Agders gullalder

Den konklusjonen som trekkes i *Norsk byhistorie*, og som korresponderer godt med lokale studier, er at enevoldstidens byer var «ekstremt utadvendte». I hundreåret etter 1814 ble de mer innadvendte. Forbindelsene til utlandet ble svakere. Nå var det importhandelen som var i vekst. De fleste byer som før hadde vært eksportsentre, ble importhavner og orienterte seg mer mot innenriksmarkeder. De «vendte seg bort fra havet og ble i mindre grad enn før nettverksbyer og i økende grad omlandsbyer», skriver Jan Eivind Myhre i *Norsk byhistorie*. Historien om urbaniseringen i Norge mellom 1830 og 1920 dreier seg mye om hvordan omlandsbyene vokste seg store og viktige – om «sentralstedenes triumf».¹⁰⁸

På Agder er Kristiansand det beste eksempelet på denne vendingen. Sverre Steen mener snuoperasjonen begynte i årene cirka 1820–1850:

Det viktigste som skjer for Kristiansand i denne tiden, er etter mitt syn at byen snur sig mot landet, og at det blir meget bedre forbindelse mellom by og bygd, langt intimere vekselvirkning enn noensinne før, særlig mellom byen og det nærmeste omland, men dessuten også med bygdene lenger borte.

107. Sogner 1996: 70–73. Helle mfl.

108. Helle mfl. 2006: 243 og 268.

I denne vendingen mot landet lå «spirer til en stor fremtid», skriver Steen. Den pekte fram mot Kristiansands framtidige triumf som sentralsted.¹⁰⁹

I de fleste andre byene på Agder tok utviklingen en annen retning. De beholdt kontakten med havet, var utadvendte, utnyttet lenge en stø og frisk fralandsvind, men mot slutten av 1800-tallet drev de inn i maksvær og dødvanne.

Etter stagnasjonsårene under og like etter napoleonskrigene var det sildebyene i det vestlandske handelssystem, Farsund og Flekkefjord sammen med Egersund og Stavanger, som kom først og best igang. I årene cirka 1815 til 1938, mens det til tider var krise for trelastnæringen øst på Agder, levde vestlendingene i Lister fogderi relativt godt på eksport av saltet sild. I månedene januar–februar 1818 seilte sju fartøyer som hørte hjemme i Farsund by, til fiskeriene på Vestlandet. Samtlige fartøyer var lastet med salt og tønner. I mars–april vendte flåten tilbake fra Karmøy med saltet sild. Fra Farsund ble silda fraktet videre til Østersjøen. Fra 1826 til 1837 sto de store sildeinnsigene inn Listafjorden. Nå seilte Flekkefjord opp som Norges sildemetropol. I 1836 var Flekkefjord landets viktigste sildeeksporthavn med mer enn 30 prosent av landets samlede utførsel. Problemet var at fra 1838 begynte sildeinnsigene å trekke nordover igjen. Især Flekkefjord ble rammet av krise. Et ras av konkurser feide over byen. Det var de nyetablerte kjøpmennene, spekulantene, de som hadde levd høyt på kreditt fra handelshusene i Hamburg og Altona i forventning om stadig nye sildeinnsig, som det gikk dårligst med.¹¹⁰

Fra cirka 1840 var det byene øst på Agder som var i rivende utvikling. Trelast og skipsfart hadde skapt byene. Nå fortsatte vekstprosessen med fornyet kraft. Det østlige Agder opplevde sin gullalder med de hvite seil. Arendal seilte bokstavelig talt opp som landsdelens og Norges mest ekspansive og overlegent største sjøfartsby.¹¹¹

Men mot slutten av 1870-årene begynte gullalderen å ebbe ut. Dårlige konjunkturer og økende innslag av dampskip i stadig flere fraktmarkeder satte de sørlandske seilskipene under stadig tyngre konkurransepress. Samtidig merket egdene den dreiningen i trelasteksporten til de store elvehav-

109. Steen 1948: 34.

110. Abrahamsen 1987: 25–43.

111. Try 1979: 148.

nene lenger øst som de nye dampsgene førte med seg. Krisen for skipsfarten, forsterket av usunne finansieringsformer og mangelfull omstilling til damp, kom for fullt i første halvdel av 1880-årene og fikk sitt mest dramatiske momentum med krakket i Arendal i 1886. En langvarig stagnasjonsperiode fulgte, både for «storbyen» Arendal og for de små seilskipsbyene.¹¹²

Søvnige byer

Det rystende omslaget, den dype krisen og de langsiktige konsekvensene er blitt skildret i sterke ordelag. Den livlige økonomiske aktiviteten og gründermentaliteten i gullalderen, seilskutetida, kunne vært «kimen til et regionalt eventyr», heter det i scenarier for Sørlandet som Agderforskning utviklet i 1990, men i stedet endte det hele i en «regional katastrofe». Det var som om den økonomiske foretaksomheten i landsdelen forsvant. Fra å ha vært et sentralt område ved Nordsjøen ble Sørlandet en periferi med alle dens kjennetegn: lavt lønnsnivå, lav yrkesdeltaking og betydelig fraflytting.¹¹³

Historikere og geografer synes å være unisont enige om at hovedårsakene til sørlandsbyenes tilbakegang var den smertefulle overgangen fra seilfarerøyter til de mer kapitalkrevende dampskipene samt manglende omstillings- evne. Sørlandsbyen var en tidsbestemt regional tilpasningsform som kollapset sammen med hovednæringen seilskipsfarten. De tradisjonelt ekstremt utadvendte sørlandsbyene, som pleiet næringsforbindelser i Riga, Hamburg og New York, ble på et vis rammet av at de hadde neglisjert kontakten med og til tider levd i konflikt med sine nærmeste nabobyer. Jon P. Knudsen har beskrevet sørlandsbyens ulykkelige situasjon på tampen av 1800-tallet slik:

Sørlandsbyen manglet de egenskaper som kunne ha gjort den egnet til å møte en ny tid, der tverrgående landverts kommunikasjoner og en mer allsidig næringsstruktur skulle bli de viktigste forutsetninger for videre vekst og utvikling. Sørlandet hadde tilpasset seg slik enkelte dyrearter som lever av en bestemt type næring gjør: Når næringsgrunnlaget faller, dør arten ut. Sørlandet klappet sammen på 1880-tallet fordi tilpasningsformen var for ensidig.¹¹⁴

112. Myklebost 1960. Haaland 2006: 217–219.

113. Knudsen mfl. 1990: 110–113.

114. Knudsen 2002: 34–35.

De beste eksemplene på sammenhengen næringstap og død er de klassiske uthavnene, seilskutetidas servicestasjoner. De var som nevnt maritime monokulturer. Da seilskipene sluttet å frekventere uthavnene på slutten av 1800-tallet, begynte livet i havnene å stilne av. Det var vanskelig å finne nytt næringsgrunnlag. Mange mennesker flyttet ut. Uthavnene ble, som Dag Hundstad skriver, avfolket og gradvis omformet til fritidssamfunn.¹¹⁵ Leif Helge Daland har sett den samme utviklingen i en nærstudie av uthavnene i området Lindesnes–Lista, men fant samtidig at ikke alle uthavner var like. De få som evnet å tilpasse seg den moderne fiskerinæringen, som for eksempel Korshavn og Kirkehavn (Hidra), viste seg å ha bedre livskraft enn klassiske servicestasjoner som Loshavn og Eikvåg.¹¹⁶

Byene døde ikke ut, men mange av dem hadde ualminnelig lang rekonvalesenstid etter kollapsen i 1880-årene. Holder vi Flekkefjord utenom, var samlet folketall i de seks øvrige småbyene på Agder faktisk lavere i 1946 enn i 1875. Først i 1950-årene kom folketallet i Grimstad, Lillesand og Farsund opp på samme nivå som det hadde vært ved århundreskiftet. De tre byene trengte med andre ord mer enn 50 år på å hente seg inn igjen. Tvedestrand og Risør måtte supplere med enda noen tiår for å kunne ta igjen det tapte.

Tabell 1. Befolkningsutviklingen i byene på Agder 1875–1970

	1875	1900	1920	1946	1950	1960	1970
Risør	2 804	4 152	3 277	2 819	3 000	3 403	3 518
Tvedestrand	1 776	2 112	1 650	1 360	1 380	1 510	1 689
Arendal	12 500	15 278	14 750	16 100	17 000	18 082	22 398
Grimstad	2 700	3 030	2 411	2 336	3 150	3 339	5 802
Lillesand	1 700	1 780	1 650	1 500	1 600	2 126	3 030
Kristiansand	12 412	15 850	19 000	27 100	32 550	42 877	57 634
Mandal	4 043	4 050	3 640	4 150	4 762	6 040	7 656
Farsund	1 497	1 935	1 384	1 860	1 893	2 188	2 501
Flekkefjord	1 678	2 150	2 550	3 000	3 767	4 734	5 040

Kilde: Myklebost 1960: 316–323. Myklebost 1979: 12–13.

115. Hundstad 2004.

116. Daland 2010.

Sørlandsbyene hadde like fullt ulik vokse- og omstillingsevne. I *Vestlandets historie*, som inkluderer byene på Agder (!), peker Anders Haaland på at bysamfunnenes størrelse synes å ha hatt en viss betydning for omstillingsevnen. Det gode eksempelet finner han på Agder. Trass i den dype krisen i 1880-årene klarte den langt større Arendal seg noe bedre enn de mindre sjøfartsbyene. Folketallet i Arendal steg faktisk med en femtedel i årene 1875–1900, men så stoppet veksten i mer enn 30 år. Kristiansand, som hadde samme størrelse som Arendal i 1875, klarte derimot å opprettholde en jevn folketilvekst. Innbyggertallet ble mer enn doblet mellom 1875 og 1945. Kristiansands større vekstevne kan forklares med sterkere sentralfunksjoner og et mer sammensatt næringsliv enn i Arendal. Det var regionens sentralsted som triumferte.¹¹⁷

Så sent som i 1890 betraktet Det Statistiske Centralbureau utenrikshandel som den fremste byklassifiserende faktoren. Landets skipsfartsbyer, tolv i alt, lå ifølge byrået på kyststrekningen fra Hvitsten, Svelvik og Sandefjord til Arendal og Grimstad. Fiskeribyene, i alt 15, var å finne langs kysten fra Farsund og Stavanger over Bergen og Ålesund til Tromsø og Vadsø.¹¹⁸ Men Agders to fiskeribyer, Flekkefjord og Farsund, levde ikke lenger opp til navnet. Etter krisen i 1840-årene ble Flekkefjord garveriby og produserte sålelær for det norsk-svenske fellesmarkedet. Flekkefjord utviklet seg til industriby og opplevde, i motsetning til de øvrige småbyene, jevn vekst. Farsund livnærte seg på havarivirksomhet og skipsfart og minnet i mangt og meget om Haugesund. Begge byene fødtes som sildebyer og utviklet seg til skipsfartsbyer, men livsløpene var svært ulike. I Haugesund var overgangene fra eksport av saltsild til isesild og fra seil til damp samtidige og gjensidig avhengige prosesser.¹¹⁹ I Farsund kom storsatsing på seilskuter som et spekulasjonsprosjekt i 1880- og 1890-årene, uavhengig av tidligere fiskerier, og det endte i katastrofe. Konkursene rullet over farsundsdistriktet. Da store deler av byen brant ned i 1901, hevdet blant andre redaktør Einar Sundt i *Farmand* at det ikke var noen mening i å bygge byen opp igjen. Livsgrunnlaget havarivirksomhet og seilskutefart eksisterte ikke lenger.¹²⁰

117. Haaland 2006: 219.

118. Helle mfl. 2006: 267.

119. Hammerborg 2003: 91.

120. Abrahamsen 2001: 293.

Et glanseksempel på sørlandsk krisehåndtering

Hvorfor trengte Sørlandet så lang restitusjonstid etter krakket i seilskutenæringen? Og hvorfor brukte enkelte byer og distrikter spesielt lang tid på å hente seg inn igjen? Enkle svar finnes ikke, men både historikere og samfunnsvitere har festet seg ved sørlendingenes måte å håndtere krisen på. De så ikke ut til å ville bygge landet som andre nordmenn. I stedet for at de skapte ny virksomhet hjemme, reiste de ut i verden. Året etter krakket i Arendal emigrerte over 600 mennesker fra byen, nesten fire ganger så mange som i 1886.¹²¹ Flere fulgte etter. Sørlendingene emigrerte til Amerika i hopetall. Sammen med Oppland fylke toppet Agder den norske utvandrerstatistikken.

Farsund med omland kan stå som glanseksempel på sørlandsk krisehåndtering. Her var utferdstrangen uvanlig sterk, hadde lange tradisjoner og så ikke ut til å ville slippe taket. Utvandringen til USA fortsatte med uforminset kraft helt til begynnelsen av 1960-årene. «Dersom vi ikke får kurert distriktets ungdom for amerikafeberen», advarte fylkesmann Lars Evensen i 1965, «vil det bli umulig å opprettholde en rimelig økonomisk og sosial standard i mange bygder».¹²²

I samtida så alle på utferdstrangen som en konsekvens av svak næringsutvikling i Farsund og omland. Men utvandringen var ikke bare et symptom på stagnasjon hjemme: Den var også en medvirkende årsak til stillstanden. I en hovedoppgave i historie har Anne Lise Thorbjørnsen vist hvordan vandringsstradisjonen som skriver seg helt tilbake til 1600-tallet, virket «utviklingshemmende» på Lista. «I etterkrigsårene gjorde listalendingen andre valg enn nordmenn flest», konkluderer Thorbjørnsen. «Mens andre valgte å gjenoppbygge landet ved å utvikle jordbruk og industri, var listalendingen så preget av tidligere generasjoners valg at vandrings synes å være det eneste alternativ».¹²³

Ser vi på vandringsene fra farsundsdistriktet i et langtidsperspektiv, tegner et mønster og en linje seg. Det må ha vært en særegen vandringsstradisjon. En ikke ubetydelig andel av utvandrerne var pendlere eller arbeidsvandrere. De var knyttet til et eksternt, som oftest internasjonalt arbeidsmarked. Etter kortere eller lengre tid i fremmed tjeneste vendte mange hjemover igjen.

121. Try 1979: 150.

122. Abrahamsen 2007: 109.

123. Thorbjørnsen 2003: 96.

På 1600- og 1700-tallet så som nevnt egdene lengst vest på Nederland som et mulig arbeidsmarked. På 1800-tallet, særlig i 1850- og 1860-årene, reiste de som ville til sjøs, i flokker til arendalsområdet for å få hyre. En undersøkelse av sjøbygder rundt Farsund basert på folketellingen av 1865, viser at hele 90 prosent av de 19-åringene som ennå ikke hadde flyttet hjemmefra, var til sjøs. Lensmannen i Herad og Spind hadde tro på ungdommen og så positivt på denne formen for arbeidsvandring: «De fleste kommer hjem til vinteren, men nogle holde ude i årevis, hvorefter de – når de havde passet på fortjenesten – vender hjem med mange oppsparte penger, hvorved de grundlægge deres fremtids eksistens.»

Mot slutten av århundret var det i ferd med å utvikle seg et globalt arbeid for sjøfolk. I stortingsdebatten om ny sjømannslov i 1892 forklarte skipsreder Julius Olsen fra Vanse det høye antallet uteseilere fra hans distrikt med at det var vanlig å reise til USA for å forhyres, tjene penger og komme tilbake igjen. Det var en tradisjon: «Det er næsten ligesaa almindeligt som i gammel Tid at reise til Arendal, tror jeg.»¹²⁴

Etter krakket i seilskutenæringen antok utvandringen til USA svære dimensjoner. Pendlingen fortsatte, og etter andre verdenskrig var den dominerende i farsundsdistriktet, særlig på Lista. Amerikapendlerne dro for en viss tid, måneder, år eller tiår, for så å vende hjem med opptjente penger og amerikanske dollarglis. Norskamerikanerne var «massekulturens ambassadører» på Lista og i Farsund, skriver etnologen Siv Ringdal. De bygde «split-level»-hus og brakte med seg det moderne forbrukersamfunnet. De jobbet hardt den tida de var i Amerika, men når de kom hjem, levde de godt på oppsparte dollar.¹²⁵ Andre fikk stå for fornying og nytenkning.

Alternativet til amerikapendling var sjølivet. I mellomkrigsårene hadde dynamiske redere som Th. Brøvig og Martin Mosvold bygd opp storredier og omskapt Farsund til rederiby. Når Farsund by likevel vokste langsomt, hadde det sammenheng med at skipsfarten som næring hadde endret karakter. Den sysselsatte ikke så mange hjemme lenger. I seilskutetida ble det bygd ut næringsklynger rundt skipsfarten som omfattet skipsbygging, rederivirksomhet, handel, finansiering og forsikring. De moderne tank-

124. Olstad 2006: 38.

125. Ringdal 2002: 15–25 og 248–249.

rederiene som ble bygd opp i 1930-årene, trengte ikke mer enn et rederi-kontor med fem–seks ansatte. Tankskipene ble bygd i Sverige eller i Japan, og de seilte for de store oljeselskapene på langtidsfraktavtaler. Andre tjenester ble kjøpt i hovedstaden eller i utlandet. Og rederne, som styrte Farsund politisk og sosialt som gode patriarker – ikke ulikt 1700-tallets «konger» – ønsket seg en stille havn som sjøfolkene, de fleste rekruttert i byens tradisjonelle omland, kunne vende tilbake til for å dyrke familielivet og pensjonisttilværelsen. Og slik gikk det: Farsund ble en stille havn. Enda stillere så det ut til å bli på 1970-tallet, da amerikapendlingen stanset opp og skipsfartskrisen lammet byens hovednæring. Redningen for hjemvendte amerikanere og skuteløse sjømenn ble kraftutbyggingen i Sira-Kvina og etableringen av Lista Aluminiumverk i 1971.¹²⁶

Den polysentriske nettverksbyen

Mens Farsund gjennom sjøfart og amerikapendling var nettverksbyen som på et vis satt fast i den gamle koplingen mellom det lokale og verdenshavene, gikk utviklingen i det sentrale Agder i retning av en samhandling på tvers. Fra slutten av 1950-årene reiste Sørlandet seg igjen. Landsdelen ble en nasjonal vekstregion og vant befolkningsandeler i forhold til resten av landet. Veksten var særlig sterk på 1970- og 1980-tallet. Denne gjenreisningen av Sørlandet skjedde gjennom en fullstendig forvandling av bosetningsmønsteret og samfunnsstrukturen. Jon P. Knudsen har karakterisert denne forvandlingen som en overgang fra de klassiske sørlandsbyene, som knyttet sammen det lokale og «dalstroka innafor» med verdenshavene, til en begynnende integrering av byer og nye tettsteder i én sammenhengende arbeids- og boligmarkedsregion. Denne regionen, som omfatter aksene Mandal–Arendal og har E18–E39 som hovedforbindelse, har Knudsen gitt navnet *Agderbyen*.¹²⁷

Framveksten av Agderbyen startet med åpningen av Varoddbroa i 1956. Over natten ble befolkningskonsentrasjonene på Sørlandet brakt nærmere hverandre, og fundamentet for et integrert bysystem ble skapt. Siden har

126. Abrahamsen 2007.

127. Knudsen 2002: 39–40.

veksten i Agderbyen vært vedvarende høy, både økonomisk og befolkningsmessig. Agderbyen har profittert på et sammensatt tilbud av arbeidsplasser. Variert næringsstruktur og mye offentlig virksomhet har skapt stor etterspørsel etter høyt spesialisert arbeidskraft.¹²⁸

Dersom vi tar et sideblikk til Danmark og til Jylland, finner vi en «byutvikling» som har påfallende likhetstrekk med framveksten av Agderbyen. Danmark har to byområder med over 1 million innbyggere. Det ene er København, og det andre er et område som de statlige byplanleggerne er begynt å kalle DØM – Den Østjyske Millionby – fordi byene der er i ferd med å gro sammen. Både politikere og planleggere tar det for gitt at den 128 kilometer lange strekningen fra Randers i nord til Kolding i sør vil smelte sammen til én stor by med motorvei E45 som hovedgate. Det vil si at utviklingen går i retning av en *polysentrisk nettverksby* hvor innbyggerne pendler, handler og bosetter seg på kryss og tvers, og hvor det bymessige er koplet til mobiliteten.¹²⁹

I DØM går det framover. DØM har Danmarks høyeste befolkningsvekst. DØM suger til seg ungdom og arbeidsplasser fra Vestjylland, hvor området fra Skagen til Tønder – på grunn av manglende utvikling og fallende folketall – kalles «Den rådne banan». Det fikk i 2006 borgermesteren i Thisted til å navngi den østlige del av Jylland som «Den fede pølse». Han sa: «Vi vil ikke være en del av den rådne banan, mens Østjylland er den fede pølse. Jeg bliver deprimeret, når jeg ser, hvordan sentralmagten vil have ydreområdene utviklet. Her skal bare være natur og stilhed. Men det kan vi ikke leve av.»¹³⁰

Den samme bekymringen kan med stor sikkerhet ordførerne i Farsund og i Risør slutte seg til. Gjenreisningen på Agder forrykket de interne mønstrene i landsdelen. Agderbyen har stått for så godt som all vekst, mens det er tilnærmet stillstand på flankene. Byene vest i Vest-Agder og øst i Aust-Agder sliter med å holde stand.¹³¹ Stille byer som Farsund og Risør har blitt enda stillere de siste åra. Begge har havnet utenfor Agderbyen, og

128. Knudsen 2002: 40.

129. Weekendavisen nr. 29 18. juli 2008 (Hundreminutterbyen). <http://da.wikipedia.org/wiki/byregion-Østjylland> (4.10.12)

130. Weekendavisen nr. 29, 18. juli 2008 (Hundreminutterbyen).

131. Knudsen 2002: 41.

de ligger for langt unna hovedgata E39–E18. Derfor antar noen, blant andre Agderbyens far, Jon P. Knutsen, at disse gamle sjøfartsbyene kommer til å lide samme skjebne som uthavnene. Det vil si at byene kommer til å bevege seg fra å være sjøfartsbyer, maritime monokulturer, til å bli fritidssamfunn eller sommerkulisser for kaperspill og kammerspill for utvandrede farsundere og risørværinger. Farsund og Risør vil i så fall bli «de nye uthavnene i Sørlandets bystruktur».¹³²

Litteratur

- Abrahamsen, O.A. (1987). *Flekkefjord på 1800-tallet. Fra sild til sålelær*. Flekkefjord.
- Abrahamsen, O.A. (1997). *Farsund bys historie. Bind I. En by blir til. Fra stedets oppkomst til 1850*. Farsund.
- Abrahamsen, O.A. (2001). *Farsund bys historie. Bind II. Sjøfartsbyen 1850–1930-årene*. Farsund.
- Abrahamsen, O.A. (2007). *Farsund bys historie. Bind III. Fra rederiby til industrikommune 1940–2000*. Farsund.
- Daland, L.H. (2010). *Livskraften ebber ut... En undersøkelse av befolkningsendringen i utvalgte uthavnssamfunn mellom Lindesnes og Lista 1900–1970*. Masteroppgave. Universitetet i Agder.
- Eliassen, F.-E. (1995). *Mandal bys historie. Den førindustrielle byen ca. 1500–1850. Bind I. Mandal*.
- Eliassen, F.-E. (1996). *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo.
- Hammerborg, M. (2003). *Skipsfartsbyen. Haugesunds skipsfartshistorie 1850–1920*. Bergen.
- Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J.E. og Stugu, O.S. (2006). *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo.
- Hundstad, D. (2004). *Sørlandske uthavnssamfunn fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Haaland, A. (2006). By og tettsted etter 1800, i K. Helle (red.) *Vestlandets historie. Samfunn*. Bind. 2. Bergen.
- Knudsen, J.P., Jacobsen, D.I. og Svendal, A. (1990). *Sørlandsbilder. 3 scenarier for Agder*. Kristiansand.
- Knudsen, J.P. (2002). Makt i regional fason, i J.P. Knudsen og H. Skjeie (red.) *Hvitt stakitt og fineroptikk, regionale myter – regional makt*. Kristiansand.
- Knudsen, J.P. (2004). De nye uthavnene, *Fædrelandsvennen* 19.5.2004.

132. Knudsen 2004. Abrahamsen 2007: 385–386.

- Myklebost, H. (1960). *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Oslo/Bergen.
- Myklebost, H. (1979). Norges tettsteder. Folketall og næringsstruktur, *As Novas. Norwegian Geographical Studies* 15.
- Olstad, F. (2006). *Vår skjebne i vår hånd. Norsk Sjømannsforbunds historie. Bind I*. Oslo.
- Ringdal, S. (2002). *Det amerikanske Lista. Med 110 volt i huset*. Oslo.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*. Kristiansand.
- Sogner, B. (1977). De anlagte byer i Norge, i G.A. Blom (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden*. Bind 2. Trondheim.
- Sogner, S. (1948). Krig og fred 1660–1780, i K. Helle (red.) *Aschehougs norgeshistorie*. Bind 6.
- Steen, S. (1948). *Kristiansands historie. I fredens århundre*. Oslo.
- Sætra, G. (1995). Byutvikling på Agder 1641–1842, i J.A. Munksgaard (red.) *Vår barndoms have. Årbok 1995 for Vest-Agder Fylkesmuseum*. Kristiansand.
- Thorbjørnsen, A.L. (2003). *Lista under tradisjonstrykket. En studie av hvordan en vandringstradisjon virket utviklingshemmende på Lista i perioden 1946–1960*. Hovedoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Try, H. (1979). To kulturer en stat 1851–1884, i K. Mykland (red.) *Norges historie*. Bind 11. Oslo:.

Sørlandsk pietisme? Religion på tvers av grenser

Bjørge Seland

Først mot slutten av 1800-tallet vant vekkelserkristendommen fram på bredt felt i Norge. Men det pietistiske tankegodset som bar vekkelsene, har dype kirkehistoriske røtter. Og den folkelige bevegelsen som vokste fram av pietistisk trostolkning, har paralleller i andre vestlige land. I Norge fikk denne fromhetsbevegelsen sitt sterkeste gjennomslag i sørlige og vestlige kyststrøk – noe som fortsatt er nedfelt i språklige uttrykk om en sør- eller vestlandsk pietisme og i forestillingene om «det mørke fastland» – en kyststripe preget av stri og halsstarrig kristelighet. I et mer storstilt bilde blir dette norske bibelbeltet del av et større kulturfellesskap langs kystene av Skagerrak og Kattegat, og i videre utstrekning omkring Nordsjø-bassenget.

Ordet *pietisme* gir i vår tid mest negative assosiasjoner, koplet til moralisme og mørkemannssyn. Skal vi forstå pietismen i en videre sosial og kulturell kontekst, må vi ta utgangspunkt i en mer nøytral begrepsforståelse. I grunntrekk handler det om en kristen trostolkning som legger sterk vekt på fromhet og setter strenge krav til moral og levesett. I dette kapitlet skal vi gjøre et sveip gjennom en sosial- og kulturhistorisk utvikling som har gitt reisverk for norsk pietisme og for sørlandsk bedehuskultur. Da vil vi også klarere se hvordan den norske kristeligheten er innfelt i et større bilde, der en luthersk tradisjon er formet og omformet i møtet mellom det hjemlige og det internasjonale.

De første impulsene kom fra Tyskland, der framtrede teologer på 1600- og 1700-tallet reiste en opposisjon mot ortodoks lutherdom. De kritiserte et kirkelig regime som var mer opptatt av rett lære enn av fromhet. Den tyske pietismen fikk innvirkning på stats- og samfunnsbygging i hele den protestantiske verden. Seinere ble det inspiratoriske tyngdepunktet flyttet. I andre halvdel av 1800-tallet kan vi følge forbindelseslinjer over havet til amerikanske vekkelsemiljø. Dermed ser vi allerede konturene av internasjonale kontaktflater: i en tidlig fase fra det tyske og i nyere tid fra det anglo-amerikanske kulturområdet. Men kulturspredning skjer som vi vet, via mennesker. Vil vi ha innblikk i disse prosessene, må vi gå tettere inn på aktører, miljøer og skiftende vilkår for kommunikasjon.

Det tyske læregrunnet - tro og trospraksis

En av de første vekkelsteologene som ble internasjonalt kjent, var Johann Arndt (1555–1621). Tidlig på 1600-tallet ga han ut *Den sande Kristendom*, en samling oppbyggelige tekster. I den dansk-norske forkynnertradisjonen er Arndts tekster høyt skattet og gjennom flere århundrer trykt opp igjen for nye generasjoner. Vid lesekrets fikk også Christian Scriver (1629–1693), både i samtid og ettertid særlig verdsatt for det bindsterke bokverket *Sjelskatt*. Men pietismens mest banebrytende teolog het Philipp Jakob Spener (1635–1705). I 1670 begynte han å samle folk til oppbyggelige møter i sitt hjem i Frankfurt, der han også var prest. Slike samlinger – kalt *collegiae pietatis* – var ikke på noen måte ment som erstatning for kirkens gudstjeneste, mer som et tillegg. Spener ga også ut et lite skrift der han skisserte sine tanker om en trosreform: *Pia desideria* – Fromme ønsker, første gang trykt som forord til en nyutgivelse av Arndt i 1675. Med bakgrunn i det latinske ordet for fromhet – *pietas* – ble Speners trostolking omtalt som pietisme.¹³³

Pietismen la et tungt alvor i trosbekjennelsen. Den fremste utfordringen et menneske hadde, var å berge sin sjel fra fortapelse. Dette var «det ene nødvendige». Ingen skulle tro seg frelst gjennom dåp og andre kirkelige ritualer alene. Bare ved å kjenne den fulle tyngden av syndene sine og vende

133. RGG 2003, 1342, Rasmussen 2005.

om til et fromt «liv med Gud», kunne en ha håp om å nå himmelriket. En skakende omvendelse – et virkelig vendepunkt – måtte til før en rettelig kunne kalle seg kristen. Så grunnleggende skulle denne opplevelsen være, at en ville vende ryggen til det livet en før hadde levd. Den som var omvendt, skulle være «født på ny». ¹³⁴

Omvendelsen var også en innvielse til plikt og kamp: plikt til å vitne for andre som ennå levde et «verdslig liv», slik at også de kunne komme til «rett tro»; kamp for selv å holde sin trosglød ved like, slik at man ikke fór vill og frelsen gikk tapt. Derfor måtte en «sann troende» sky sanselig nytelse og lettlynte gleder. Bibellesning, bønn og botsøvelse skulle verne mot verdens fristelser. Alle jordiske valg måtte prøves mot håpet om et salig etterliv. Benevnelsen pietisme ble fra først av brukt i nedsettende mening, som utnavn for et altfor alvorlig kristendomssyn. Seinere hendte det at de som søkte dette alvorret i kristentroen, selv kunne kalle seg pietister. Slik ville de gjøre utnavnet om til et hedersnavn. ¹³⁵

Der Spener hadde strukket kjølen for trosforståelsen, skulle en yngre teolog, August Hermann Francke (1663–1727), stå for en fornyelse av tankegangen rundt from livspraksis. Godt hjulpet av Spener fikk han på 1690-tallet en stilling ved universitetet i Halle, der han også gjorde tjeneste som prest for en menighet i utkanten av byen. Nå ble presteutdannelsen ved universitetet i Halle utformet etter pietismens idealer. Men Francke nøyde seg ikke med et kirkelig reformprogram. Han mente samtidens sosiale nød skyldtes moralsk svikt og oppløsning av fellesskapets normer. Nå ville han omforme hele samfunnet – ikke bare i tyske stater og i Europa, men i hele verden! Og han begynte i Halle. ¹³⁶

Byen slet ennå med seinfølger av 30-årskrigenes ødeleggelser; et pestangrep på 1680-tallet hadde satt samfunnet ytterligere tilbake. Særlig harde livskår hadde fattige enker og foreldreløse barn. Ved hjelp av donasjoner og gaver satte Francke igang et stortilt filantropisk arbeid, der forkynnelse, omsorg og opplysning var tett sammenvevd. De «franckeske stiftelser» omfattet foruten barnehjem og skoler en rekke andre institusjoner – som trykkeri, bibliotek, bokhandel, apotek og ulike landbruks- og håndverks-

134. RGG 2003, 1342 flg. Rasmussen 2005.

135. Hinrichs 1971, s.1 flg. RGG 2003, 1342.

136. Hinrichs 1971, s. 2, 12 flg og passim; RGG 2003, 1346.

bedrifter. Francke så hvor viktig opplysningsarbeidet var i all samfunnsutvikling, og utarbeidet planer for grunnopplæring og videreutdanning tilpasset alle stender. At ambisjonene også omfattet misjon blant «hedninger», ble bare i beskjeden grad fulgt opp med praktiske tiltak, men fikk større betydning på sikt.¹³⁷

Prospekt over «De franckeske stiftelser», Halle 1749.

Fyrsten av Brandenburg så det stats- og samfunnsbyggende potensialet som lå i Halle-pietismen. Hans støtte betydde styrket legitimitet og økte ressurser for Franckes sosialreligiøse prosjekter. Til gjengjeld hadde Halle-miljøet mye å bidra med når fyrsten trengte rådgivere og lærekrefter til utformingen av det som skulle bli grunnlaget for den preussiske staten.¹³⁸ Denne koplingen mellom religiøs reform og samfunnsutvikling ble fulgt med interesse i flere protestantiske land – her lå grunnlaget for det historiebøkene gjerne omtaler som 1700-tallets statspietisme.

137. Brecht 1993, s. 473 flg. Rasmussen 2005.

138. Hinrichs 1971.

Den dansk-norske statspietismen

Pietismen fikk innvirkning på kirke og samfunn i alle de nordiske land, men på ulike vilkår. Den svenske statsmakten stilte seg lenge skeptisk til den nye fromhetsbevegelsen, og forholdet mellom en moderat kirkelig pietisme og mer viltvoksende radikale miljøer kunne slå ut i skarpe motsetninger.¹³⁹ Også i Danmark-Norge ble de første utslag av pietistisk bevegelse fulgt med kritisk oppmerksomhet fra øvrighetens side. Men på 1720-tallet vant de tyske impulsene fram i innflytelsesrike kretser og pietismen vant tilhengere både blant adelen og ved hoffet i København.¹⁴⁰ Da Christian VI overtok tronen, innledet han en målrettet innsats for å reformere både kirke og samfunn i pietismens ånd. Under denne kongens regjeringstid, 1730–1746, kan vi med rette snakke om dansk-norsk statspietisme.

Det preussiske statsbyggingssprosjektet med sin sterke kopling mot pietistisk lutherdom, inspirerte også den dansk-norske kongemakten. Kongens fremste embetsmann, Iver Rosenkranz (1674–1745), gjorde flere framstøt som vitner om preussiske forbilder. Som oversekretær for statens danske og tyske kanselli hadde han en ledende rolle i utenrikspolitikken; som patron for Københavns universitet søkte han å forme den utdannede eliten. Korrespondanse i kanselliets arkiv viser hvordan Rosenkranz iherdig forsøkte å skaffe lærekrefter fra Halle til København, noe han til dels også lyktes med. Og danske studenter ble oppfordret til å søke seg til universitetet i Halle, der de ble pålagt å følge forelesningene til kjente pietistiske teologer.¹⁴¹

I tråd med tysk tradisjon ble opplysningstidens idéer også i Danmark-Norge temmet og koplet til et religiøst dannelsesprosjekt.¹⁴² Religionens stilling skulle styrkes i hele samfunnet; kirken skulle fornyes, budskapet kveses. Folket skulle møte en forkynnelse med sterkere appell til omvendelse og forsakelse. Statspietismen lå til grunn da konfirmasjonen ble innstiftet – i Danmark 1735, i Norge 1736 – tett fulgt av planer for en offentlig skoleordning i begge riker. Den danske hoffpresten Erik Pontoppidan (1698–1764) fikk i oppdrag å utarbeide en lettfattelig forklaring til Luthers lille katekisme.

139. Montgomery 1995b, Jarlert 2012b.

140. Jakubowski-Tiessen 1995.

141. Tretvik 1996.

142. Se for eksempel Rasmussen 2005 og Haanes 1998 s. 37 flg.

Hans *Sandhed til Gudfrygtighed*... som kom i 1737, var tuftet på pietismens trostolkning og inneholdt «alt det, som den, der vil blive salig, har Behov at vide og gjøre».¹⁴³ Pontoppidans katekismeforklaring ble lærebok ved konfirmasjonsundervisningen og i skoleverket, både i Danmark og Norge.¹⁴⁴

Statens religionspolitikk lente seg tungt på Halle-pietismen, og konkurrerende fromhetsbevegelser ble betraktet med mistro. Denne holdningen rammet blant andre grev Nicolaus Ludvig von Zinzendorf (1700–1760), grunnleggeren av et religiøst samfunn i Herrnhut i Sachsen. På 1730-tallet prøvde han iherdig å vinne innpass ved hoffet og blant eliten i København, men han ble motarbeidet av kirkeledere som mente *herrnhuterne* ville trigge tendenser til splittelse innenfor statskirken.¹⁴⁵ Tross motstand og sågar lovforbud ble det dannet flere herrnhutiske *brødrementigheter*, både i Danmark og Norge.¹⁴⁶ Seinere så myndighetene med større velvilje på denne fromhetsretningen, og Danmark fikk et sterkt herrnhutisk samfunn i Christiansfeldt i Sønderjylland, grunnlagt i 1772. Her drev de blant annet en skole som også nordmenn kunne sende sine sønner og døtre til.¹⁴⁷

143. Den fulle tittelen på Erik Pontoppidans katekismeforklaring (1737) var *Sandhed til Gudfrygtighed udi en eenfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Dr. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har Behov at vide og gjøre*.

144. Horstbøll 2004.

145. Jakubowski-Tiessen 1995.

146. Jakubowski-Tiessen 1995, Montgomery 1995a og Molland 1979-I, s. 98 flg.

147. Jakubowski-Tiessen 1995, Montgomery 1995a, Rasmussen 2005.

I Norge kjenner vi til at herrnhutiske brodersamfunn ble grunnlagt fra 1730-tallet og utover – i Kristiania 1737, Bergen 1740 og Drammen 1746. Vi finner dem helst i byene, oftest med prester som ledere, og tilhengerne hørte gjerne hjemme i øvre sosiale lag. Det eneste brodersamfunnet vi kjenner fra bygdemiljø, hadde tilhold i Vanse på Lista, der en gruppe skal ha vært i virksomhet cirka 1760–1790. På 1800-tallet ble det dannet flere nye sammenslutninger, særlig finner vi aktive brødrevenner i Kristiania og Stavanger.¹⁴⁸

Gjennom Pontoppidans katekismeforklaring var pietismens trostolking dypt nedfelt i den norske allmuen. Denne boka – på folkemunne bare kalt Pontoppidan – hadde med sin alvorstunge appell om omvendelse og bot formet folks forståelse av hva som skulle gjelde for «sann» kristendom. Også gjennom salmesangen fikk det alvorlige kristendomssynet inngang i menigheten. Om Thomas Kingos (1634–1703) salmer alt i alt tilhører en eldre tradisjon, var det flere av tekstene hans som støttet godt opp om pietismens vekkesappell. Den fremste formidleren av pietisme i dansk-norsk salmetradisjon var likevel Hans A. Brorson (1694–1764). Poetiske tekster til vakkert tonefølge gjorde pietismens budskap om alvor i kristendommen nært og gripende for folk.¹⁴⁹

Om pietismen sto sterkt både i den danske og den norske kirken på 1700-tallet, var styresmaktene like fullt på vakt mot folkelige fromhetsbevegelser. Verken stat eller kirke så seg tjent med at lekfolk ga seg til å forkynne. Bekymring for mistolking og vranglære var en viktig grunn, men det handlet nok også om frykt for en religiøs opposisjon som fort kunne utvikle seg til å bli et politisk problem. Her skulle lovverket sette grenser. *Konventikkelplakaten* av 1741 tok sikte på å demme opp for religiøst svermeri. Denne loven forbød folk å møtes for «Gudfrygtigheds Øvelse» uten tillatelse fra presten på stedet.¹⁵⁰ Men pietismens opplysningsprosjekt hadde på flere vis styrket folks bevissthet rundt religion og kirke. Som en bivirkning av Pontoppidans vekkesbudskap måtte kirken forholde seg til skarpe ytringer fra et mer myndig lekfolk.

148. Montgomery 1995a.

149. Se for eksempel Rasmussen 2005.

150. Se for eksempel Aarflot 1967, s. 157 flg. og 296 flg.

Haugianere og andre «lesere»

Rundt år 1800 reiste Hans Nielsen Hauge (1771–1824) en folkelig opposisjon innenfor statskirken. Han rettet kritikk mot prester som forkynte en kristendom preget av opplysningstidens rasjonalisme, og som både i liv og gjerning brøt med pietismens fromme idealer. Bevegelsen fikk aldri virkelig bred tilslutning, men gjennom sine kristelige «vennesamfunn» og ved driftige næringstiltak rundt om i landet, gjorde haugianerne seg likevel sterkt gjeldende. Styresmaktene mente virksomheten brøt med landets lover. Selv om tilhengerne ble straffeforfulgt og Hauge måtte sone lange år i tukthus, klarte bevegelsen mange steder å opprettholde et fellesskap av «sanne troende» gjennom flere generasjoner.¹⁵¹

Da Hans Nielsen Hauge sto fram med sitt budskap, utfordret han på flere vis det rådende regimet. En kan undre seg over at en ung bondesønn våget å utfordre et presteskap som sto under beskyttelse av den eneveldige kongemakten. For den som ikke visste bedre, kunne han virke beskjeden: Da han i 1796 ga ut sin *Betragtning over Verdens Daarlighed*, omtaler han på tittelbladet seg selv som en «lidet forsøgt og mindre skriftlærd Dreng». Men for den som kjente kodene, var dette en bevisst påminning om lekmannens rett til å tale de skriftlærde midt imot. For lærte ikke selveste Luther at ethvert menneske – uten hensyn til rang – kunne møte sin Gud og bli opplyst? Idéen om det *allmenne prestedømmet* ga legitimitet og inspirasjon til Hauge, som til seinere generasjoner av lekpredikanter.

Før Hauge døde skrev han et «testamente» til vennene sine, der han rådet dem til å holde fast ved «statens religion». De skulle fortsette å dyrke fellesskapet i vennesamfunnet og holde egne samlinger. Men de skulle også møte til gudstjeneste i kirken og respektere presten som sakramentforvalter. Dette budskapet har nok gjort sitt til at den norske lekmannsrørsla i det store og hele utviklet seg som en innomkirkelig bevegelse – til forskjell fra tilsvarende bevegelser for eksempel i Sverige, som i vid utstrekning førte til opprettelse av frikirkelige samfunn.¹⁵²

Haugianerne utgjorde den sterkeste folkelige opposisjonen innenfor statskirken, men det fantes andre flokker av såkalte lesere blant allmuen.

151. Se for eksempel Molland 1979-I, s. 52 flg. og 73 flg.

152. Se for eksempel Martling 1997. For kortfattet framstilling, se Seland 2004.

En av dem gikk under navnet «sterkttroende». Med Knud Kittelsen Spødervold (1791–1848) som fremste talsmann og predikant utgjorde de et nettverk av spredte grupper på Sørvestlandet. De var saktens pietister, men de kom ikke overens med haugianerne. Spødervold beskyldte Hauge for å underminere Luthers tese om at mennesket ble frelst «ved troen alene», idet han la for sterk vekt på gode gjerninger og fromt liv.¹⁵³ Gjennom motsetninger som disse hører vi gjenklang av gammel teologisk strid. Slik hadde lærde teologer mang en gang stått opp mot hverandre i uforsonlig ordskifte. Lekfolket tok ikke bare religiøs autoritet ut av teologenes hender – de var også arvtakere til de lærdes disputer om ren og rett lære.

Som et mottiltak til et stadig mer sekularisert offentlig skolevesen gikk de sterkttroende sammen om å opprette sine egne skoler. På 1890-tallet kom det til brudd med statskirken, og under navnet Menigheden Samfundet ble et frikirkelig samfunn stiftet i Kristiansand. På folkemunne blir medlemmer av dette trossamfunnet gjerne kalt lomelendere, etter predikanten Bernt Lomeland (1836–1900). Et parallelt samfunn av sterkttroende ble grunnlagt i Egersund.

Lengst nord i landet var det særlig tilhengere av den svenske vekkelserpredikanten Lars Levi Læstadius (1800–1861) som profilerte seg i pietistisk opposisjon. Han var utdannet teolog og fikk embete som sokneprest i Kare-suando i Lappland. Etter hvert kom han til å virke mer som omreisende predikant. Han la sterk vekt på budskapet om omvendelse, gikk kraftig til felts mot alt pietismen oppfattet som ukristelig skikk og fordømte alle former for verdslig nytelse. På 1840-tallet sto han i spissen for en vekkelserbevegelse som kom til å bre seg over landegrensene, både til Finland og Norge. Samer og kvener sluttet seg tidlig til de norske greinene av den læstadianske bevegelsen, og etter hvert kom også nordmenn med. Som Hauges tilhengere valgte også læstadianerne å holde fast ved sine bånd til statskirken. Slik har de like fram til våre dager utgjort en særpreget gruppe innenfor den allmenne kirkelige menigheten.¹⁵⁴

153. Se for eksempel Molland 1979-I, s. 96 flg.

154. Se for eksempel Aadnanes 1986.

Kirkelig vekkelse

Rundt midten av 1800-tallet ser vi tendenser til vekkelsesorientert opposisjon også innenfor geistligheten. Teologen Nicolai Grundtvig (1783–1872), som ble opphav til en sterk vekkelsesbevegelse i hjemlandet Danmark, inspirerte også til nytenkning blant sine norske yrkesbrødre. I yngre år sto Grundtvig fram som streng kirkereferer med et pietistisk budskap. Gjennom videre teologisk tenkning kom han til å utvikle et kristendomssyn som ikke bare sto i motsetning til rasjonalismen, men også hadde brodd mot pietismen.¹⁵⁵

Pietistene så på *Bibelen* som et verk der forfatterne ord for ord var styrt av Guds hånd – på dette området videreførte de ortodoksiens grunnsyn. Grundtvig støttet ikke slik *biblisisme*. Han så *Bibelen* som et tidsbundet verk, skrevet av mennesker; derfor måtte den også være åpen for fortolkning. Det var ikke i denne skrevne teksten det levende gudsordet var å finne, hevdet Grundtvig, men i kirkens sakramenter. Og mens pietismen så jordelivet mest som en prøvelse mennesket måtte igjennom for å nå himmelriket, forkynte Grundtvig at livet var en gave menneskene skulle glede seg over her og nå. Han la mindre vekt på å forkynde budskapet om synd og soning og ytret seg endatil kritisk om troen på helvetet og Guds evige straffedom. Grundtvig interesserte seg dessuten sterkt for samfunnsliv og politikk. «Menneske først, kristen så», ble slagordet som fulgte grundtvigiansk kristendom.¹⁵⁶

Grundtvig var en nyskaper også på et bredere kulturelt felt. Alt fra sine unge år hadde han lest mye historie, og særlig norrøn historie. I tråd med den tyske romantikken, en åndsretning som blant annet dyrket forestillingen om at hver nasjon var besjelet av en særlig «folkeånd», hadde Grundtvig en visjon om å gjenreise noe ekte og opprinnelig hos de nordiske folk. Dette tankegodset tok han med seg da han utformet de pedagogiske idéene som lå til grunn for folkehøgskolen. Her ville han legge vekt på «det levende ordet» – til forskjell fra den gamle latinskolenes puggemetoder. I andre halvdel av 1800-tallet ble det grunnlagt en rekke slike skoler, ikke bare i Danmark, men også i nordiske naboland.¹⁵⁷

155. Thorkildsen 1996, s. 31 flg.

156. Thorkildsen 1996, s. 31 flg.

157. Schreuder 1905, s. 34 flg., 337 flg., 395 flg. og 442 flg.; Torjusson 1977, s. 37 flg. og 48 flg.

Grundtvigs tanker fikk sterk innvirkning på norsk åndsliv, både i og utenfor kirken. Tidlig på 1800-tallet var det helst historiesynet hans som virket fengslende på mange i den intellektuelle eliten. Seinere kom teologen Grundtvig til å inspirere norske prester og kirkeledere. Rundt midten av århundret hadde grundtvigianismen vunnet tilhengere langt oppe i det geistlige hierarkiet. En tid så det ut til at denne retningen kunne samle både teologer og lekfolk til en livskraftig opposisjon innenfor kirken.¹⁵⁸ Men her var også mektige motmenn.

På 1850-tallet hardnet frontene, og det kom til et oppgjør innenfor presteskabet. Gisle Johnson (1822–1894), lektor og seinere professor ved det teologiske fakultetet i Kristiania, steg fram som fanebærer i kampen mot grundtvigianismen. Fra nå av skulle religiøst engasjement i Norge mer ensidig styres i pietistisk retning. Gjennom undervisningen ved det teologiske fakultetet, gjennom skriftlig argumentasjon og disputter i offentlige fora ble grundtvigianismen stemplet som «uluthersk» og fremmed for vår kirketradisjon. Eksamenskandidater i teologi som våget å utfordre disse synsmåtene, risikerte stryk-karakter. Når det gjaldt striden om «rett» lære, fikk Johnson og hans støttespillere snart gjennomslag for en linje som i praksis betydde yrkesforbud for grundtvigianske prester.¹⁵⁹

Som lærer for en ny generasjon teologer hadde Gisle Johnson en enestående anledning til å sette sitt preg på kirkens grunnholdninger. Hans bibeltimer og forelesninger gjorde et uforglemmelig inntrykk på mange av studentene og ga opphav til en kirkelig vekkelse. Da hans studenter etter endt utdanning kom ut i tjeneste, arbeidet de for fornyelse av menighetslivet og drev en forkynnelse som skulle inspirere til større religiøs alvor. Med de såkalte Johnson-prestene fikk den norske statskirken et sterkt innslag av geistlige som fremmet og forsvarte en pietistisk trosforståelse.¹⁶⁰

Når Johnson så bevisst gikk inn for kirkelig vekkelse, hadde dette også bakgrunn i bekymring for splittelse innen statskirkens menigheter. I 1845 hadde landet fått sin første dissenterlov; den åpnet for etablering av kristne

158. Molland 1979-I, s. 268 flg.; Thorkildsen 1996.

159. Molland 1979-I, s. 266 flg. og 278 flg.; Thorkildsen 1999.

160. Thorkildsen 1999.

trossamfunn også utenfor statskirken. Der Johnson-prestene vant fram, klarte de også langt på vei å holde folkelig vekkelstrang innenfor kirkens vegger. Johnson holdt dessuten et våkent øye med religiøse foreninger som organiserte seg for å drive indre misjon, det vil si religiøs agitasjon og filantropisk innsats i hjemlandet. Innenfor kirkens ledelse hersket det en utbredt frykt for at indremisjonens vekkellesappell skulle føre til brudd med statskirken.¹⁶¹

For å motvirke en slik utvikling gikk Gisle Johnson selv inn i det frivillige organisasjonsarbeidet. Han var med på å grunnlegge en indremisjonsforening i Kristiania i 1855, og han var initiativtaker da *Lutherstiftelsen* seinere ble etablert som sentralt støttetiltak. Her satt han som formann i mer enn 20 år. Ved å engasjere seg i indremisjonsarbeidet la Johnson en strategi som ble avgjørende for å bevare en grunnleggende samforstand mellom kirke og lekmannsorganisasjoner. Det var disse organisasjonene, med sin rike forgreining av lokale foreninger, som utgjorde kjernen i det vi gjerne omtaler som bedehuskultur.

Foreningskristendommen

Misjonstanken hadde saktens et ankerfeste i 1700-tallets tyskinspirerte pietisme, men det var impulser fra England som på bredt felt vekket interessen for misjon i den protestantiske verden. Bibelselskap ble etablert i mange land, en norsk avlegger kan dateres til 1816. Disse selskapene representerte et element av foreningsliv i nær tilknytning til kirke og menighet. Utgangspunktet var bibelspredning i hjemlandet, men miljøer omkring bibelselskapene ble også pådrivere for misjon i den ikke-kristne del av verden. Tidlige norske initiativ var knyttet til pietistiske lekmannsmiljø, men også innenfor den offisielle norske kirke var det økende interesse for å støtte misjon i «hedningeland».¹⁶²

På 1830- og 40-tallet ble en rekke lokale misjonsforeninger grunnlagt; de første kom langs kysten av det sørvestlige Norge. Det moderne foreningslivet bygde på skrevne vedtekter som la rammer for valgt ledelse og demokratiske beslutningsprosesser. Forbildene fantes både i tyske stater

161. Thorkildsen 1999.

162. Molland 1979-I, s. 146 flg.

og i det angloamerikanske kulturområdet.¹⁶³ Etter at konventikkelplakaten var opphevet i 1842, kunne lekfolket for alvor ta i bruk denne nye arbeidsformen. Samme år ble *Det norske misjonsselskap* stiftet, som den første landsorganisasjonen for ytre misjon.

Fra omkring 1860 tok stadig flere til orde for å styrke kristendommen også mellom egne landsmenn. I en tid med svære samfunnsendringer så de hvordan strukturelle omstillingsprosesser førte til sosiale problemer og rotløshet. Og de så hvordan det moderne samfunnet som vokste fram, ga mindre rom for kirke og religion. Nå ville de møte økende sekularisering med indre misjon – de ville arbeide for «gjenkristning» av det norske folket. Lokale foreninger ble opprettet, og *Den norske Lutherstiftelsen*, etablert i Kristiania 1868, tjente som sentralt organ. Stiftelsen ga støtte til «bibelbud» og til emissærer som kunne reise rundt med vekkelsens budskap. Indremisjonen så forkynnelse som sitt fremste formål, men sto også for filantropiske tiltak.

Indremisjonen drev målbevisst arbeid for å framvirke vekkelser. Den første av tre store vekkelsesbølger kan tidfestes til 1870-tallet og markerer den lavkirkelige bevegelsens gjennombrudd. En ny og større bølge kom i tiden rundt forrige århundreskifte, den tredje i mellomkrigstiden. I kjølvannet av de store vekkelsene ble nye foreninger grunnlagt og nye forsamlingshus reist. Lekmannsrørsla hadde vokst til en bred og sterk folkebevegelse, rett nok med ujevn oppslutning i ulike deler av landet. De sørlige og vestlige kystområdene utmerker seg med en særlig rik foreningsflora og en imponerende iver for å bygge og drive bedehus.¹⁶⁴ I videre perspektiv framstår dette området som del av et mer omfattende kulturbelte omkring Nordsjøbassenget og langs kystene av Skagerrak og Kattegat.

Ved inngangen til 1900-tallet var fire store misjonsorganisasjoner etablert i Norge, i tillegg fantes en rekke mindre sammenslutninger.¹⁶⁵ Til

163. Jarlert 2012a, Glaser og Sills (red.) 1966, Gamm og Putnam 1999.

164. Se for eksempel Seland og Aagedal 2008, s. 37 flg.

165. De «fire store» var *Det norske misjonsselskap* (NMS), stiftet 1842, *Det norske lutherske indremisjonsselskap* (IM), som avløste Lutherstiftelsen i 1891, *Det norske lutherske Kinamijonsforbund*, stiftet 1891 og fra 1949 kjent under navnet Norsk luthersk misjonssamband (NLM), samt *Det vestlandske indremijonsforbund* (DVI), stiftet 1898. Blant de mindre organisasjonene finner vi blant andre *Den norske Israelmisjon*, stiftet 1844, *Den norske Santalmisjon*, stiftet 1867 og *Den norske sjømannsmisjon*, stiftet 1864.

forskjell fra for eksempel nabolandet Sverige, som i *Svenska fosterlandsstiftelsen* fikk et samordnende fellesorgan for ytre og indre misjon, ble det norske misjonsarbeidet utviklet gjennom egne sammenslutninger for mer eller mindre avgrensede formål. Virksomheten ble utviklet gjennom et rikt forgreinet foreningsliv med bedehuset som lokalt samlingspunkt.

Bedehuskulturen var tungt forankret i en pietistisk trostolkning. På det lokale planet var det ikke alltid så mye om å gjøre å skille mellom indre og ytre misjon. Mange steder kunne samarbeidet mellom foreninger tilknyttet ulike sentralorganisasjoner gå temmelig knirkefritt. Som eksempel kan vi vise til Tonstad, lengst vest i Vest-Agder, der det ved begynnelsen av forrige århundre var tett samkjøring av alt misjonsarbeid: Bedehuset «bandt dei ymse greiner av kristenarbeidet saman», og lenge var det «indremisjonen som hadde hand om både indre og ytre misjon».¹⁶⁶ Krav om videre utvikling av det organisatoriske byggverket førte til at ytremisjonens organisasjoner måtte bruke en økende del av inntektene på å pleie det hjemlige foreningslivet.¹⁶⁷

Som vi tidligere har vært inne på, holdt størstedelen av det norske lekfolket fast ved sin tilknytning til statskirken. Lokale konstellasjoner og personavhengige forhold skapte skiftninger i bildet, men i det store og hele kan vi gruppere de fire store lekmannsorganisasjonene i en kirkelig og en skarpere profilert lavkirkelig fløy.¹⁶⁸ Den mest lavkirkelige fløyen trådte tydeligere fram etter at den på 1890-tallet hadde dannet sine egne sentralorganisasjoner.¹⁶⁹

Skillelinjene var trukket ut fra ulike holdninger til det geistlige embetets autoritet. Motsetningene kom til uttrykk i oppgjør som aktualiserte dette problemfeltet – og særlig tydelig i spørsmålet om lekmenns rett til å drive forkynnelse. Her opptrådte Gisle Johnson som mekler, og striden ble bilagt ved det såkalte nødsprinsippet. Det innebar at kirkelige autoriteter

166. Sitert etter Stakkeland 1980, s. 48.

167. Seland 2006, s. 242 flg.

168. Kirkelig innebærer i denne sammenhengen høy grad av samforstand mellom organisasjon og statskirkens lederskap, noe som også er avspeilet i høy andel prester og teologer i organisasjonenes lederverv på ulike nivå. De mest profilerte kirkelige organisasjonene var NMS og IM. Framtredende lavkirkelige organisasjon var *Kinamisjonsforbundet* (seinere NLM) og DVI.

169. De større organisasjonene har utgitt egne historieverk. For en mer kortfattet oversikt over utviklingen innenfor lekmannsrørslas organisasjoner – se Gundersen 1996 og Seland 2006, kapittel 8.

avfant seg med lekmannsforkynnelse så lenge en kunne vise til at behovet for religiøs oppbyggelse var større enn det prestene selv kunne avhjelpe.¹⁷⁰

Etter århundreskiftet markerte den mest radikale delen av lekmannsrørsla sin kirkekritikk ved å utfordre presteskapets enerett til å forvalte sakramentene. Gjennom såkalte broderringer møttes lekfolk til oppbyggelige samlinger der de også delte nattverd. Saken ble mindre interessant som stridsspørsmål da kirkekommisjonen av 1908 – bredt sammensatt og med viktig lekmannsrepresentasjon – ga grunnleggende aksept for fri nattverdsforvaltning. I 1913 fulgte Stortinget opp med å fjerne alle lovbestemmelser som hindret slik praksis.¹⁷¹

Forholdet mellom kirke og lekmannsrørsla ble styrket i mellomkrigstiden, da konservative teologer og kristelige organisasjoner fant sammen i kampen mot liberal teologi. Så kom okkupasjonen i 1940 og skapte omstendigheter som førte kirkeledelsen og lekmannseliten nærmere sammen, først gjennom *Kristent samråd*, stiftet høsten 1940, og fra januar 1942 gjennom det mer formaliserte *Kirkens samråd*. Dette samarbeidet la grunnlag for åpnere kommunikasjon og gjensidig styrket tillit etter okkupasjonen.¹⁷² Utover i etterkrigstiden var forholdet til statskirken mindre konfliktfylt, men misjonsorganisasjonene måtte avfinne seg med stadig magrere medlemstilgang. På 1960- og 70-tallet ble det klart at den folkelige pietismen hadde mistet grepet om ungdommen i et stadig mer sekularisert og pluralistisk samfunn.¹⁷³

Angloamerikansk påvirkning

Den tidlige vekkellesbevegelsen hadde, som vi har sett, utspring i den tyske pietismens trosforståelse. Da Hans Nielsen Hauge i sin tid makte til omvendelse og frelse, tok han utgangspunkt i den «saliggjørelsens orden» som alle kjente gjennom Pontoppidans katekismeforklaring: Den som søkte frelse, skulle lutres gjennom en kamp så tung at «aandelig Smerte og Bedrøvelse» til slutt «sønderknuser Hjertet». Først når en segnet under bevisstheten om sin egen syndebyrde, kunne en vente å finne nåde framfor Gud.

170. Se for eksempel Molland 1979-I, s. 248 flg.

171. Se for eksempel Molland 1979-II, s. 131 flg.

172. Se for eksempel Oftestad 2005.

173. Se for eksempel Seland og Aagedal 2008, s. 137 flg.

Utover på 1800-tallet kom engelske og amerikanske predikanter med en nytolkning av hva omvendelsen gikk ut på. De la tyngre vekt på budskapet om nåde, mens trusler om fortapelse ble tonet ned. I stedet for en krevende sjelekamp forkynte disse predikantene «den frie nåden» – et uttrykk for tanken om at den korsfestede hadde gjort opp for all synd, og at alle som ville erkjenne dette, kunne tro seg frelst. Slik ble frelsen oppnåelig her og nå for hver og en som tok imot budskapet. Dette er kjernen i en kristendoms-tolkning kirkehistorikerne gjerne omtaler som nyevangelisme.¹⁷⁴

Blant de mest kjente eksponentene for nyevangelisme var Spurgeon, Moody og Torrey. Charles Haddon Spurgeon (1834–1892) var først metodist, men sluttet seg omkring 1850 til baptistene. Han drev sin virksomhet med hovedbase i *Metropolitan Tabernacle*, London, der han var kjent for sine kraftfulle vekkelsestaler. Trykte utgaver av hans prekener fikk internasjonal utbredelse. Dwight Lyman Moody (1837–1899) turnerte som storbypredikant både i England og i USA. På hjemstedet Northfield i Massachusetts grunnla han først en skole for fattige unge kvinner og seinere et bibelinstitutt for opplæring av predikanter. Årlig inviterte han til stort anlagte bibelkonferanser. Han var opphavsmann til *The Moody Church* og utvidet i 1889 virksomheten med lærestedet *Chicago Bible Institute*. Med sin grunnleggende toleranse for ulike konfesjoner kom Northfield-miljøet til å få innvirkning på et bredt spekter av vekkelsesbevegelser i en rekke protestantiske land. Reuben Archer Torrey (1856–1928) virket i tett samarbeid med Moody og overtok ledelsen av institusjonene i Northfield etter Moodys død. Torrey er kjent for en rekke oppbyggelsesskrifter, flere av dem er utgitt på norsk.¹⁷⁵

Nyevangelismens predikanter utmerket seg ikke bare ved budskapet, men også ved en særlig pågående agitasjonsform. De brukte et enkelt og jordnært språk, og budskapet fikk et fortettet uttrykk i slagordet «kom som du er!». Retningen vant tidlig innpass i Sverige, der Carl Olof Rosenius (1816–1868) sto i spissen for en sterk vekkelsesbevegelse. Han førte nyevangelismens tankegods inn i den hjemlige tradisjonen, og den nordiske

174. Se for eksempel Martling 1997, s. 137 flg. og Wisløff 1971, s. 44.

175. Erdman 1937, Jarlert 2012a og 2012a, Breistein 2013.

versjonen har fått navn etter ham. I tillegg til å virke som predikant skrev Rosenius flere oppbyggelige bøker, og han ga ut tidsskriftet *Pietisten*.¹⁷⁶

Norske lekpredikanter dyrket kontakter i svenske vekkelsesmiljø, og svenske predikanter dro på prekeferd til nabolandet. Men i Norge ble nok *rosenianismen* først og fremst kjent gjennom skrift og sanger som nådde bredt ut til folk. Bladet *Pietisten* fikk mange abonnenter også på denne siden av Kjølen, og norske misjonsblad hentet gjerne stoff fra dette bladet. Flere av Rosenius' bøker ble oversatt til norsk, og Oscar Ahnfeldts (1813–1882) og Lina Sandells (1832–1903) appellerende vekkelses-sanger vant bredt innpass også her i landet.¹⁷⁷ Seinere hentet norske predikanter oftere inspirasjon fra den nyevangeliske bevegelsen gjennom direkte kontakt med engelske og framfor alt med amerikanske vekkelsesmiljø.¹⁷⁸

Angloamerikansk inspirasjon kom tidlig til uttrykk gjennom grupper som tok avstand fra statskirkens lutherdom, først ved små grupper av kvekere som tidlig på 1800-tallet markerte seg i opposisjon, videre ved baptister og metodister som rundt midten av århundret etablerte sine egne dissentermenigheter og ved pinsebevegelsen som vant innpass tidlig på 1900-tallet.¹⁷⁹ Den evangelisk lutherske frikirke, grunnlagt 1877, som skulle komme til å utgjøre det største frikirkelige samfunn i landet, dissenterte ikke fra statskirken på læremessig grunnlag, men nektet å avfinne seg med det kirkelige hierarkiet og embetsprestens autoritet. Amerikanske forbilder avspeiler seg her både i organisasjon, kult- og vekkelsesformer.¹⁸⁰

Frikirkelige vekkelsesformer slo også inn i bedehuskulturen. Lars Oftedal (1838–1900) var med på å prege de store vekkelsene på 1870- og 80-tallet. Han ble først kjent som prest og omreisende predikant, seinere gjorde han seg også gjeldende som journalist og politiker. Hans teologiske bakgrunn var nok farget av eldre, tysk-inspirert pietisme, men han tok også opp i seg nye impulser fra den engelskspråklige verden. Gjennom erfaringer som sjømannsprest i Cardiff og på en seinere reise i USA hadde han møtt nyevangelisk forkynnelse og lært noe både om budskap og form. Oftedal

176. Se for eksempel Aarflot 1967, s. 405, og Wisløff 1971, s. 41 flg., Ousland 1978 s. 62 flg.

177. Jarlert 2012b.

178. Se for eksempel Bloch-Hoell 1973.

179. Bloch-Hoell 1973, Breistein 2013.

180. Om framvekst av frikirkelighet i Norge, se Breistein 2003.

kretset ennå mye om synd og soning, men han tersket ikke så hardt på den gamle «saliggjørelsens orden». Angloamerikansk påvirkning kom også til uttrykk i en djerv retorikk, som målrettet søkte å drive tilhørerne mot massevekkelse.¹⁸¹

Rundt århundreskiftet hadde indremisjonen fått et bredere spekter av organisasjoner og tidstilpassede foreningstyper. Flere av emissærene var dessuten systematisk skolert som vekkelsespredikanter. Den skandinaviske formen for nyevangelisme, rosenianismen, slo nå igjennom for fullt. Det enkle budskapet om frelse her og nå, virket befriende på mange som før hadde kjent seg tynget av gammelpietismens strenge krav til omvendelse. Nye kristelige sanger til rytme glade melodier hadde også sterk appell, ikke minst når det gjaldt å trekke ungdom til religiøse møter.¹⁸² Lekmannsrørsla fikk nye organisasjoner som så hjemlandet som sin viktigste misjonsmark, og et korps av emissærer som målbevisst satset på vekkelser. Slik kunne den kristelige bevegelsen vokse og bli en virkelig folkebevegelse.¹⁸³

De store massevekkelsene som kom mot slutten av 1800-tallet, kan ikke forklares med én formel. Men det enkle frelsesbudskapet som den angloamerikanske nyevangelismen forkynte, var en avgjørende årsak til at vekkelseskristendommen på kort tid vant bredt fram.¹⁸⁴ Gjennom de første tiår av 1900-tallet ble den amerikanske inspirasjonen bare mer fram-tredende. Et vitnemål om dette finner vi hos sogneprest Gleditsch, som i 1915 uttrykte bekymring over en mer overflatisk og «letbevægelig» holdning hos lekfolket. Dette var tendenser han satte i direkte forbindelse med påvirkning fra Moody og hans internasjonale emissærskole i Northfield, Massachusetts (se nedenfor). Gleditsch' uttalelser må vi se på bakgrunn av at han ytret seg som skolert teolog og statskirkeprest. Men også innenfor miljøer med rot i roseniansk vekkelsestradisjon finner vi tegn på bekymring over halsløs adopsjon av amerikanske faktorer. Følgende refleksjon over tilstander de første tiår av 1900-tallet er hentet fra en tale lekmannslederen Oscar Handeland holdt for emissærer i Kinamisjonsforbundet høsten 1917:

181. Furre 1990, passim.

182. Se for eksempel Handeland 1918, s. 15 flg., Aarflot 1967, s. 405, og Wisløff 1971, s. 41 flg.

183. Se for eksempel Seland 2006, kapittel 8.

184. Seland 2006, s. 143 flg. og 413 flg.

Vaar tid er ikkje haugiansk. Det blir me snart einige um. Vaar tid er ikkje johnsoniansk. Det kan me sjaa um me ikkje har meir enn eitt auga. Men vaar tid er heller ikkje roseniansk. Vaar tid er *amerikansk*. [...] Ser ein paa forkynningsmaaten, ialfall den som fører det store ord, so slaar det ikkje feil: han er farga av amerikansk aand og amerikanske ord.¹⁸⁵

Handeland hevder det var omkring århundreskiftet at «den nye aandstraumen for alvor tok til aa siga innover oss», og at det etter få år rent var kommet «paa moden for unge emissærspirer å reisa til Amerika og ta 'svendepøven' der». Han ser både gode og dårlige sider ved «amerikanismen». Blant de gode sidene regner han nye møteformer og en «praktisk» orientering som ga framdrift i organisasjonsarbeidet. Blant svake trekk nevner han en tendens til overflatisk forkynnelse, der han ser motsetninger mellom «det store skraal» og «fattigdomen paa nye, livsskapande tankar».¹⁸⁶

Amerikansk inspirasjon er ikke mindre tydelig i etterkrigstidens såkalte aksjonsvekkelser, som samlet store skarer til møter i kirker, på idrettsplasser og i rommelige telt. Ved slike anledninger kunne menigheter og kristelige foreninger gå sammen om å mobilisere til massemønstring. Da den amerikanske vekkelsespredikanten Billy Graham gjestet Norge i 1955, samlet han rundt 30 000 tilhørere på Ullevål Stadion – det skal være det største religiøse møte vi noen gang har hatt i Norge.¹⁸⁷ Videre kan vi fra 1960-tallet og fram mot vår egen tid registrere en massiv tendens til kulturimport fra USA, ikke bare på det generelle plan, men også på det religiøse området. I takt med allmenn nedgang i oppslutningen om tradisjonell foreningskristendom har ungdom i større grad tatt del i amerikansk-inspirert kristelig organisasjonskultur, representert ved for eksempel *Ten sing*-grupper, *Jesus-bevegelsen* og *Ungdom i Oppdrag*.

Sørlandsk pietisme?

Så langt har vi fulgt vekkelseskristendommens historie i Norge fra Hans Nielsen Hauges vennsamfunn rundt år 1800, til Billy Grahams masse-

185. Handeland 1918, s. 18 flg. (Ord som i sitert tekst er uthevet med sperret skrift, er her gjengitt i kursiv.)

186. Handeland 1918, s. 19 flg.

187. Seland og Aagedal 2008, s. 101.

mønstringer på 1950-tallet. Men vårt utgangspunkt var sørlandsk pietisme. Noen enkle spørsmål tvinger seg fram: Når skjedde det egentlig at sør-lendingen ble pietist? Er dette religiøse kulturtrekket så framtrødende at det har satt merke på en hel landsdel? Og er sørlandspietismen virkelig så spesiell at den må skilles ut med eget navn?

Sørendingene var tidlig ute med å stifte misjonsforeninger. Rundt 1840 fantes det allerede åtte lokale foreninger, og de nærmeste tiåra kom mange nye til.¹⁸⁸ Men det store gjennombruddet for religiøst engasjement kom ikke før omkring 1870, og da som et svar på indremisjonens offensiv for «gjenkristning» av Norge.¹⁸⁹ I kjølvannet av 1870-tallets vekkelse ble det stiftet en rekke foreninger, og mange bedehus ble reist. Den neste store vek-kelsesbølgen, som kom rundt år 1900, virket på samme måte – bare enda kraftigere. Nå hadde den kristelige bevegelsen nådd en oppslutning som kan forsvare forestillinger om pietismen som et framtrødende kulturtrekk, men først og fremst i kystområdene og det nærmeste baklandet. Først i mellomkrigstiden vant vekkelseskristendommen fram på bredere front i indre bygder, vel å merke med temmelig ujevnt gjennomslag.¹⁹⁰

Mange sørendinger må ha møtt den nyevangeliske vekkelsesbevegelsen – som sjømenn i engelske og amerikanske havnebyer, som emigranter i USA. Da skipper Nils Christoffer Bakke en gang rundt 1930 skrev ned sine minner fra et langt yrkesliv på sjøen, var det to kjernetråder i hans fortel-ling: Den ene er spunnet rundt skip og last og anløpshavner, den andre gir ansats til en religiøs biografi. Her forteller han detaljert om sin omvendelse og om hvordan Gud har berget ham fra fare og hjulpet ham på livets ferd, både til lands og til vanns.¹⁹¹

Nils Bakke var oppvokst i Nissedal i Telemark, men fikk sin første hyre som kahyttgutt på barken Hilding av Arendal. Da var han ennå ikke fylt 16 år. Seinere steg han i gradene, fra jungmann til matros, fra andrestyr-mann til fullt «Styrmandsemploi» – og endelig til kaptein. Med få unntak seilte han for redere i Arendal, men da han på seinsommeren i 1872 sto som skipper på briggen Hill, bygd på Saltrød i Nedenes og nylig sjøsatt, var

188. Slettan 1992, s. 45 flg.

189. Slettan 1992, s. 75 flg.

190. Seland 2006 s. 335 flg.

191. Bakke u.å.

han også partsreder i selvsamme skute.¹⁹² Bakke må ha ført nøye regnskap over sine seilaser. Til å begynne med handler det mest om kortere fart på Nordsjøen og Østersjøen, men vi får snart høre om kryssing av de store verdenhavene, med anløp i New York og i mer eksotiske havnebyer, som Vera Cruz, Havana og Rio de Janeiro.

I sin religiøse biografi tar skipperen utgangspunkt i tidlig påvirkning fra «vakte» i hjemtraktene i Telemark. Så forteller han om hvordan han som ung sjømann ble rystet over all «Ryggesløshed og Ugudelighed» han møtte blant mannskapet, både i dagliglivet ombord og under landlov.¹⁹³ Etter et heller ublidt møte med omgangsformene i engelske havnekneiper bestemte han seg for å søke mer sobert selskap på frikveldene. Han satte pris på at skipper Halvorsen på briggen Buonovento holdt *Gebeet* for sitt mannskap – «det vil sige *Oplæsning* af nogle Bønner af en Bog, Morgen og Aften» – «Nogen Tilbedelse i Aand og Sandhed var det vistnok ikke». Men det styrket en religiøs trang i unggutten; han ble ansporet til å oppsøke kirken i Cardiff og misjonsskipet Bethel i Ny York. Nå følte han stadig sterkere at «Gud vilde omvende min Sjæl», og på bedehuset i Gävle fant han sin åndelige forløsning.¹⁹⁴ Her ble han først hjulpet på vei av bror til en skipskamerat, som «strax iforveien [var] blivet omvendt i Amerika». Idet kveldens taler bød på frelse til «hver som tørster og hver som vil», følte han endelig at omvendelsen var fullbyrdet: «Efter den Aften gik jeg ikke længere paa Bedehuset fordi jeg *burde* gaa; men fordi det var mig en *Glæde* at komme der...»¹⁹⁵

Den unge sjømannens erfaringer speiler i miniatyr et transnasjonalt rom for religiøs kommunikasjon. Vekkelsene han omtaler fra ungdomsår i Telemark, bygde i mangt på tysk pietisme.¹⁹⁶ Seinere gjorde han sørlending av seg, og gjennom sjømannslivet møtte han havnebyenes vekkelsespredikanter. Vi ser hvordan hans omvendelseshistorie utspiller seg i

192. Bakke u.å. s. 4 flg. og 28 f.

193. Bakke u.å. s. 11 (sitat) og passim.

194. Bynavnet er stavet *Gefle*. Ordet bedehus er ikke i vanlig bruk på svensk; her er det sannsynlig at Bakke har oversatt en svensk bevevnelse, for eksempel *bönohuset* eller *församlingshuset*. For referanser til sitert tekst, se etterfølgende note.

195. Bakke u.å. passim; sitater i dette avsnittet er hentet fra s. 13, 17 og 18. Kursiverte ord er i den siterte teksten framhevet ved understreking.

196. Om vekkelse i Vrådal og tilgrensende bygder rundt 1860, se Seland 2011.

tett utveksling mellom det angloamerikanske, det svenske og det hjemlige, norske. Selve omvendelsen følger en formel som etter hvert skulle bli mer vanlig i den norske bedehuskulturen. Her er ennå spor av gamle Pontoppidans krav om syndenød og møysommelig modning, men enda mer av nyevangelismens tilbud om frelse her og nå.¹⁹⁷

Mange sørlendinger kunne fortelle en lignende historie. Men er det noe særpreget sørlandsk ved landsdelens bedehuskultur? Hvordan skal vi i så fall komme i inngrep med dette særegne? Solide metoder står knapt til rådighet, men gjennom det sørlandske kristenfolkets lesestoff kan vi få et innblikk i deres interessesfære, i deres utveksling rundt trosspørsmål og en pågående prosess for menings- og holdningsdannelse. En annen innfallsvinkel vi kan nytte, er å gå tettere inn på landsdelens korps av aktive lekpredikanter. Hvilken bakgrunn hadde de, sosialt og ideologisk; hvor hentet de impulser fra? Spredte opplysninger i organisasjonsarkiv og biografiske innslag i organisasjonenes egne historieverk kan gi oss noen holdepunkter.

Disse tendensene begynte å slå inn i predikantenes forkynnelse rundt 1870. Men gjennombruddet for nyevangelisme – det vil si i den skandinaviske utgaven, rosenianisme – kom først rundt århundreskiftet.¹⁹⁸ Mange av predikantene som var virksomme de første tiår av 1900-tallet, var selv formet av miljøer som ble dannet i tilknytning til vekkelse i 1870-åra, da Rosenius' skrifter gjerne lå i reiseskreppe til omreisende forkynnere. Særlig skattet var det lille skriftet som i norsk oversettelse het *Klar og usvigelig veiledning til fred*.¹⁹⁹

La oss se nærmere på predikantene: Økt bruk av lønnede emissærer var en del av den moderniserings- og effektiviseringsprosess som organisasjonene gjennomførte utover på 1900-tallet. De fleste var sesongarbeidere; de drev sin reisevirksomhet noen uker av gangen, og hadde gjerne gårdsbruk eller håndverk som basisnæring. Ved nærblikk på et drøyt 30-talls aktive forkynnere på Agder – født i tidsrommet cirka 1840–1900 – ser vi at de aller fleste var vokst opp på landsbygda. Helst kom de fra kystbygdene, omkring en tredjedel var fra innlandet. Vi har få direkte opplysninger om sosioøkonomisk bakgrunn, men alt i alt får vi bekreftet et allment inntrykk av

197. Seland 2006, s. 93 flg. og 135 flg.

198. Seland 2006, s. 93 flg. og 135 flg.

199. Seland 2006, s. 289.

at predikantene var rekruttert fra jevne kår. De fleste var sønner av bønder og håndverkere.²⁰⁰

Lenge var det temmelig løse betingelser for å kvalifisere seg til predikantvirksomhet. Lutherstiftelsen hadde alt på 1870-tallet gjennomført korte kurs for sine «bibelbud», og på kretsnivå kunne ulike organisasjoner ta initiativ til kurslignende samlinger. I 1906 hadde Den evangelisk lutherske frikirke opprettet sin bibelskole, inspirert av amerikanske modeller, blant skandinaver særlig kjent gjennom *D.L. Moody's Bible Institute* i Chicago. De statskirkelige organisasjonene som drev indre misjon, fulgte snart opp med sine egne bibelskoler.²⁰¹

Vi har alt vært inne på sogneprest Jens Gleditsch' refleksjoner, da han i 1915 skrev om folkelig religiøst liv i østlige deler av Agder (se ovenfor). Han legger sterk vekt på den angloamerikanske innflytelsen, ikke bare i frikirkelige miljøer, men også innenfor bedehuskulturen. Sett på bakgrunn av det han omtaler som de gamle haugianernes «nøkterne og ranke holdning», karakteriserer han mentaliteten i den yngre lekmannsrørsla som «noet mindre dypt og sterkt og meget mer letbevægelig». Han rapporterer at det er «de amerikansk opplærte, eller af Moody og Northfield paavirkede lærere som samler folk til møterne». Han smaker seg fram til et dekkende navn og griper til benevnelsen «entusiasme». Det er nyevangelismen han vil fange i sin beskrivelse. Han slår fast at spredningsveien i en tidlig fase har gått fra Amerika via svenske predikanter, mens «retningen» i seinere tid er båret oppe ved direkte kontakt med amerikanske miljøer og ved generell påvirkning fra angloamerikansk metodisme.²⁰²

Den tidligere omtalte undersøkelsen av biografiske forhold for predikanter med tilknytning til agderfylkene, viser at nær halvparten av disse (14 av 31) hadde hatt kortere eller lengre opphold i USA. Noen hadde bodd der i flere år, mens andre kunne vise til gjentatte besøk. Andre kontaktflater mot utlandet er ikke nevnt i dette materialet, om vi ser bort fra et enkelttilfelle der predikanten oppgis å ha vært på forkynnerferd i Danmark og Sverige. De åtte som kan knyttes til bestemte oppholdssteder i USA, har hatt Chicago eller Minneapolis som reisemål. I to tilfeller blir det opplyst

200. Seland 2006, s. 284 flg.

201. Seland 2006, s. 282 flg.

202. Gleditsch 1915. Sitater (i rekkefølge) fra s. 8 og 11.

at predikanten har fått opplæring ved Moodys institutt i Chicago. Høyst sannsynlig har flere av amerikafarerne vært innom dette lærestedet.²⁰³

Er den amerikanske innflytelsen også avspeilet i sørlendingenes kristelige lesestoff? Bladet *Den lille Samler*, som fra 1885 ble utgitt i Mandal, utviklet seg etter hvert til en kombinasjon av nyhetsavis og misjonsblad. En del av stoffet er forfattet i landsdelen, men mye er hentet fra andre, mer riksdekkende kristelige blader. I 1910 endret bladet navn til *Samleren* – en kortform som lenge hadde vært i bruk på folkemunne.²⁰⁴ Redaktøren var aktiv i organisasjonsarbeid for både ytre og indre misjon; i avisarbeidet fulgte han en bevisst linje som brobygger mellom de kirkenære og de mer lavkirkelige misjonsorganisasjonene som virket i landsdelen.²⁰⁵

Systematisk gjennomgang av stoffet i utvalgte årganger av *Samleren* viser at religiøs egenoppbyggelse ble sterkt prioritert. Bladet bragte også informasjon fra misjonsmarkene, men ser vi stoffmengden som helhet, er andelen av slikt stoff overraskende lav. Dette underbygger en oppfatning vi finner uttrykt i ulike kristelige foreningsmiljø både før og etter århundreskiftet, at indremisjonens fokus på den enkeltes trosforhold også ga den beste stimulans til innsats for ytre misjon – utlagt: Når du blir minnet om hvor viktig det er å trygge din egen frelse i evigheten, vil du også gjøre ditt for at evangeliet blir forkynt for hedninger i materiell og åndelig nød.²⁰⁶

En studie av oppbyggelsesstoffet i *Samleren* viser en geografisk og tidsmessig bredde som kommer til uttrykk gjennom et spekter av ulike forfattersignaturer.²⁰⁷ Vi ser at *Samleren* i vid utstrekning drev resirkulering av tysk pietistisk teologi, representert ved en rekke 17- og 1800-tallsteologer. Ikke så rent sjelden finner vi også bidrag fra eldre tyske og dansk-norske oppbyggelseskrifter – for eksempel står Johann Arndt og Erik Pontoppidan hver for sju signerte bidrag i årgang 1916. Dette imponerende oppbudet av gammelpietistiske lærefedre danner en tankevekkende kontrast til den nyevangeliske kristendomsforståelse som *Samleren* programmessig skulle representere. Rosenius er riktig nok tydelig til stede, også gjennom

203. Seland 2006, s. 290.

204. For en mer fyldig presentasjon av bladet, se Seland 2006, s. 82 flg. samt vedlegg II.

205. Lærer og lekpredikant Laurits Nilsen (1849–1917) grunnla bladet og satt som redaktør så lenge han levde. Fra 1913 fungerte sønnen Nils Nilsen Duefeld som medredaktør.

206. Seland 2006, s. 84 flg.

207. Seland 2006, s. 80, 4 flg. og 450 flg.

gjengivelser av signerte bidrag. Men nyevangelismens store predikanter, amerikanerne Moody og Torrey, er knapt gjengitt med noe av sammenhengende tekst. Til gjengjeld fikk de ofte, i selskap med den kjente engelske vekkelsespredikanten Spurgeon, kle helteroller i anekdotiske framstillinger av kampen for «Guds rike».

Slik framtrer stofftilfanget i *Samleren* som et konglomerat av eldre og nyere lekmannskristendom, med feste i tysk pietisme såvel som angloamerikansk nyevangelisme. Om dette butter imot vår faglige sontring mellom gammelt og nytt, er det lite som tyder på at leserskaren har oppfattet dette som problematisk. For redaktøren av *Samleren*, som for andre lekmannsledere, ga referansene til tradisjonell pietisme velgjørende legitimitet til samtidens gjenkristningsprogram.

Sluttord

Sørlandsk pietisme må ses som en regional fortetning av en mer omfattende europeisk fromhetsbevegelse. Pietistisk trostolkning har røtter i 1600-tallets tyske protestantisme, der framtreddende teologer opponerte mot formalismen i luthersk ortodoksi. Den såkalte Halle-pietismen viste hvilke samfunnsbyggende muligheter som kunne ligge i en religiøs bevegelse, når den målrettet ble koplet til bred satsing på opplysning og utdanning. Her lå forbilder som ga inspirasjon til et tidlig statsbyggingsprosjekt i Preussen, og videre til 1700-tallets dansk-norske statspietisme. Seinere hentet pietismen næring fra en voksende kritikk mot rasjonalisme innenfor den protestantiske kirken. Mot denne bakgrunnen trer Hauge-bevegelsen fram som en folkelig opposisjon mot det norske presteskaper.

Fra om lag 1840 ble folkelig pietisme mer og mer kanalisert over i en voksende bevegelse for misjon. Denne bevegelsen ble bygd gjennom moderne organisasjoner med et stadig videre forgreinet nett av lokale lag som arbeidet for ytre og etter hvert også for indre misjon. I denne fasen ser vi hvordan den norske bevegelsen i stadig sterkere grad hentet impulser fra det angloamerikanske kulturområdet. Misjonsbevegelsen vant fram over hele landet, men med vekslende styrke. Langs kysten av det sørlige og vestlige Norge var gjennomslaget særlig sterkt – her er det grunnlag for å snakke om pietisme som et framherskende kulturtrekk i tidsrommet

cirka 1870–1970. Men sørlandspietismen utgjør altså bare sin del av et mer omfattende kulturbelte som strekker seg langs kystene av Skagerrak og Kattegat. Og løfter vi blikket mot en videre horisont, kan vi se hvordan en folkelig fromhetsbevegelse har vært med på å prege kystområder rundt hele det vidstrakte Nordsjø-bassenget.

Så er det egentlig grunnlag for å snakke om *sørlandsk* pietisme? Det er ingen tvil om at den religiøse bevegelsen har satt sitt preg på landsdelens kultur – på godt og vondt – og her er saktens lokale ytringsformer det er vel verdt å studere. Men begrenser vi perspektivet til å gjelde det stedegne, begrenser vi også våre egne muligheter til å forstå hvordan det hjemlige har fått og stadig får form i rik og mangfoldig utveksling på tvers av både regionale og nasjonale grenser.

Kilder og litteratur

- Bakke, N.C. *Tilbakeblik paa mit Liv saaledes som det nu staar for min erindring*. Udatert håndskrift, transkribert og kopiert ved Norsk Sjøfartsmuseum, Oslo.
- Bloch-Hoell, N. (1973). «The Impact in Norway of American Religious Dissent», i A.N.J. Den Hollander (red.) *Contagious Conflict. The Impact of American Dissent on European Life*. Leiden.
- Brecht, M. (1993). «August Hermann Francke und der Hallische Pietismus», i M. Brecht (red.): *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achzehnten Jahrhundert: Geschichte des Pietismus*, bd.1. Göttingen.
- Brecht, M. og Deppermann K. (red.) (1995). *Der Pietismus im 18. Jahrhundert: Geschichte des Pietismus*, bd.2. Göttingen.
- Breistein, I. (2003). «Har staten bedre borgere?» *Dissenternes kamp for religiøs frihet 1891-1969*. Trondheim.
- Breistein, I. (2013). «De angloamerikanske vekkelsene og deres innflytelse på norsk frikirkelighet», i H.M.T. Schuff, R. Salvesen og H. Hagelia (red.) *Forankring og fornyelse. Ansgarskolen 1913-2013*, Kristiansand.
- Erdman, C. R. (1937). D.L. Moody. *Mennesket – evangelisten – banebryteren*. Oslo.
- Furre, B. (1990). *Soga om Lars Oftedal*. Oslo.
- Gamm, G. og Putnam R. D. (1999). «The Growth of Voluntary Associations in America, 1840-1940», *Journal of Interdisciplinary History*, Vol.29, No.4.
- Glaser, W. A. og Sills D. L. (red.) (1966). *The Government of Associations. Selections from the Behavioral Sciences*, New Jersey.
- Gleditsch, J. (1915). «Norsk folkekarakter og kristendomsliv. Kirkelighet og entusiasme i Nedenes», i B. Holt (red.) *Norges folk og Norges kirke*, Kristiania.

- Gundersen, K. T. (1996). *Visjon og vekst. Framveksten av de frivillige kristelige organisasjonene 1814-1940*. Volda.
- Handeland, O. (1918). *Norsk kristendomsforkynning*. Bergen.
- Hinrichs, C. (1971). *Preussentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preussen als religiös-soziale Reformbewegung*. Göttingen.
- Horstbøll, H. (2004). «Pietism and the Politics of Catechisms. The Case of Denmark and Norway in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», i *Scandinavian Journal of History*, vol. 29.
- Haanes, V. (1998). «*Hvad skal da dette blive for prester?*» *Presteutdannelse i spenningsfeltet mellom universitet og kirke, med vekt på modernitetens gjennombrudd i Norge*. Trondheim.
- Jakubowski-Tiessen, M. (1995). «Der Pietismus in Dänemark und Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert», i M. Brecht og K. Deppermann (red.)
- Jarlert, A. (red.) (2012). *Piety and Modernity*, Leuven, Belgia.
- Jarlert, A. (2012-1). «Evangelical Germany», i Jarlert (red.).
- Jarlert, A. (2012-2) «Reform in Sweden. From Confessional Provincialism towards World Ecumenism», i Jarlert (red.).
- Martling, C.H. (1997). *De nordiska nationalkyrkorna. Från Kalmarunionen till Borgådeklarationen*. Stockholm.
- Molland, E. (1979-I og II). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*, bd.1 og 2. Oslo.
- Montgomery, I. (1995-I). «Der Pietismus in Norwegen im 18. Jahrhundert», i M. Brecht og K. Deppermann (red.).
- Montgomery, I. (1995-II). «Der Pietismus in Schweden im 18. Jahrhundert», i M. Brecht og K. Deppermann (red.).
- Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, (2003). (RGG) bd. 6, Tübingen.
- Oftestad, B.T. (2005). «Kirken i det nye Norge», i B.T. Oftestad, T. Rasmussen og J. Schumacher: *Norsk kirkehistorie*. Oslo.
- Ousland, G. (1978). *Vekkelsesretninger i norsk kirkeliv 1840-75*. Oslo.
- Rasmussen, T. (2005). «Fra reformasjonstiden til 1814», i B.T. Oftestad, T. Rasmussen og J. Schumacher: *Norsk kirkehistorie*. Oslo.
- Schreuder, L. (1905). *Den nordiske folkehøjskole. Bidrag til dens historie*. København.
- Seland, B. (2004). «Religiøse folkebevegelser i Norden fra midten av 1800-tallet. Komparativ tilnærming», i Tidsskrift for kirke, religion og samfunn nr. 2.
- Seland, B. (2006). *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Kristiansand.
- Seland, B. og Aagedal O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Oslo.
- Seland, B. (2011). «Synepiger» og «sværmersker». *Religiøs mystikk mellom tradisjon og modernitet*. Kristiansand.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise...» *Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Oslo.

- Stakkeland, P. (1980). *Flekkefjord Indremisjonskrets 1880-1980*. Flekkefjord.
- Thorkildsen, D. (1996). Del I i D.Thorkildsen, m.fl.: Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre, KULTs skriftserie nr. 70, Norges Forskningsråd. Oslo.
- Thorkildsen, D. (1999). «Gisle Johnson – ‘the Godfather’ i norsk kirkeliv (1822-1894)», i Vitenskapelige profiler på 1800-tallet, *Forum for universitetshistorie* (skriftserie), nr. 1.
- Torjusson, A. (1977). *Den norske folkehøgskulen. Opphav og grunnlag*. Oslo.
- Tretvik, A. M. (1998). «Fra Halle til København. Hallepietismen som bakgrunn for den dansk-norske statspietismen på 1700-tallet», i Ø. Bjørnson, E. Nysæter og A. K.Uthaug (red.): *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedagar 1996*. Bergen.
- Wisløff, C. Fr. (1971). *Norsk kirkehistorie*, bd. 3, Oslo.
- Aadnanes, P. (1986). *Læstadianismen i Nord-Noreg*. Trondheim.
- Aarflot, A. (1967). *Norsk kirkehistorie*, bd. 2, Oslo.

Årsaker til vekst og tilbakegang i sørlandsk skipsfart på 1800-tallet

Forklaringer på Sørlandet og i utlandet

Berit Eide Johnsen

Oppgangen i internasjonal handel og skipsfart på 1800-tallet ga tydelige utslag i Agder-regionen.²⁰⁸ Mellom 1835 og 1875 ble Agders seilskipsflåte nær tidoblet og økte fra 27 til 31 prosent av den totale norske flåten.²⁰⁹ Veksten i sør var altså relativt sett sterkere enn i Norge totalt. Bemanningskapasiteten økte fra 3 362 til 14 561 mann.²¹⁰ Regionen videreutviklet lokale næringer som var knyttet til skipsfarten: skipsbygging, handel og håndverk. Aller sterkest var veksten i Nedenes amt, med sentrum i arendals- og grimstadområdet. Arendals flåte gikk forbi flåten til Tønsberg i 1840-årene, og Arendal tronet fremdeles på toppen i 1870. Men flere av de andre byene og bygdene langs den sørlige kysten hevdet seg også. Veksten var langt svakere vest på Agder.

I 1878 gikk norsk tonnasje tilbake for første gang siden 1826. Dette markerte slutten på en mer enn 50 år lang og bemerkelsesverdig vekstperiode. Størstedelen av 1880-tallet var en stagnasjonsperiode, men under høykonjunkturen 1887–1890 steg norsk seiltonnasje igjen. I årene 1890–1892 var

208. Artikkelen bygger på Johnsen 2001, 2007 og mitt bidrag til boken: Abrahamsen, Olav Arild, Berit Eide Johnsen og Gustav Sætra: *Sørlandsk skipsfart 1600–2010*, under utgivelse på Portal Forlag.

209. *Tabel over de i Norge hjemmehørende Fartøiers Antal, Drægtighed og Besætning ved Udgangen af Aaret 1835–1863* og *Den norske Handelsflaade ved Udgangen af Aaret 1866–1875*. Statistisk sentralbyrå.

210. *Tabel over de i Norge hjemmehørende Fartøiers Antal, Drægtighed og Besætning* Statistisk sentralbyrå.

den på det høyeste noensinne: 1,5 millioner netto tonn (n.t). Fra 1893 ble den imidlertid raskt redusert.

Den internasjonale krisen med minkende tonnasjeetterspørsel og lavere fraktrater slo med full tyngde inn over Agder ved midten av 1870-tallet. Seilskipsfartens lønnsomhet ble drastisk redusert. Krisen ga likevel ikke umiddelbart utslag i tilbakegang i tonnasjen. Den bratte vekstkurven flatet likevel merkbart ut fra slutten av 1870-årene. Også skipsbyggingen gikk tilbake, men den var fortsatt betydelig i perioden 1876–1885. Lokale redere satset fortsatt på lokalbygde treseilskip. Agders seiltonnasje økte enda noen år, gikk midlertidig tilbake etter arendalskrakket i 1886, men steg deretter og nådde høydepunktet i 1892 med 528 797 n.t.²¹¹ Da utgjorde Agders samlede tonnasje (seil og damp) 31 prosent av den norske, fordelt på 8 prosent i Lister og Mandal og 23 prosent i Nedenes.²¹² Deretter raste tonnasjonen i øst, mens den holdt stand i vest.

I 1905 var tonnasjen i Nedenes halvert og utgjorde bare 14 prosent av norsk tonnasje, mens Lister og Mandal fortsatt hadde 8 prosent. På grunn av Kristiansands massive satsing i årene rundt første verdenskrig gikk seilskipsflåten i vest da forbi den i øst. Nå gjaldt det imidlertid jern- og stålseilskip. Det må nevnes at rederne i sør i veldig liten grad satset på dampskip. De kjøpte heller inn brukte jern- og stålseilskip fra utlandet. Uansett: Flåten gikk dramatisk tilbake.

Hvordan skal vi forklare den sterke veksten i sørlandsk skipsfart fra 1820-årene til 1870-årene? Og hvordan skal vi forklare den katastrofale tilbakegangen som kom på slutten av 1800-tallet og utover på 1900-tallet? Finnes årsakene på Sørlandet eller i utlandet? Etter at jeg har tatt for meg og vurdert ulike årsaker til veksten, vil jeg ta for meg mulige årsaker til krisen og tilbakegangen i sørlandsk skipsfart.

211. *Norges Skipsfart*, Statistisk sentralbyrå.

212. Samlet, beregnet netto tonnasje (virkelig lastekapasitet). *Norges Skipsfart*, Statistisk sentralbyrå; Johnsen 2001, s. 39–41.

Årsakene til vekst – fantes de ute eller hjemme?

Enkelte har søkt hovedforklaringene på norsk økonomisk vekst på 1800-tallet i forhold på *etterspørselssiden*, altså i de ytre faktorene. I *Norges økonomiske historie 1815–1970* lanserte Fritz Hodne hypotesen om eksportledet vekst. Sjansen til eksport utløste produktiv virksomhet som i fravær av eksportsjansen ikke ville ha kommet i stand.²¹³ Avgjørende for Hodne var at utenriksmarkedene åpnet seg fra 1840-årene: fiskeeksport, trelasteksport og skipsfart. Andre historikere har imidlertid kritisert denne teorien og i sterkere grad forklart veksten med forhold på tilbudssiden, det vil si forhold i Norge – i vårt tilfelle på Sørlandet og ikke i utlandet.

I artikkelen «En teori om den økonomiske og teknologiske utvikling i Norge i det 19. århundre» gikk Francis Sejersted imot teorien om en passiv respons på de nye mulighetene ute. Sejersted la vekt på en «mer aktiv tilpasning på tilbudssiden for å utnytte muligheter som kanskje lå der tidligere». Han ga likevel Hodne rett et langt stykke på vei: «Utviklingen i de utadvendte næringer ble trukket frem av utviklingen på de europeiske markeder.»²¹⁴ Egentlig er dette selvsagt – men her er det jo også snakk om *hvor* en retter oppmerksomheten, og *hva* en legger mest vekt på – forholdene ute eller hjemme. I boken *Norge fra u-land til i-land* la Tore Jørgen Hanisch mer vekt på hvordan mulighetene ble utnyttet hjemme. Norsk økonomi var riktig nok svært eksportavhengig, men Hanisch ønsket å «understreke at nokså meget av rytmen i norsk økonomi må forstås på bakgrunn av innenlandske snarere enn utenlandske forhold».²¹⁵

Jeg mener årsakene til den sterke veksten i skipsfarten på 1800-tallet finnes både på Sørlandet og i utlandet. Søkelyset må rettes mot etterspørselssiden, men også mot tilbudssiden. Vi kan snakke om et sammenfall av heldige omstendigheter, noen knyttet til regionale forhold, og andre knyttet til forhold ute på verdensmarkedet. Etter en utdypning av de internasjonale rammevilkårene skal de nasjonale og regionale forholdene som ga muligheter for den sterke veksten i skipsfarten, undersøkes nærmere. Spørsmålet er: Hvordan utnyttet Agder-regionen sine konkurransefortrinn?

213. Hodne 1981, s. 19.

214. Sejersted 1993, s. 61.

215. Bergh mfl. 1983, s. 229.

Forhold i utlandet

Internasjonalt var 1800-tallets økonomiske utvikling preget av befolkningsvekst, migrasjon, industrialismens spredning og utvikling, økende spesialisering i produksjonen, teknologiske innovasjoner i transport (jernbane og dampmaskin), frihandelens gjennombrudd med liberalisering av lovverket og en formidabel økning av verdenshandelen. Jeg vil se nærmere på de viktigste av de eksterne vekstfaktorene.

Europa opplevde en betydelig befolkningsvekst i siste del av 1700-tallet og utover på 1800-tallet, bare avbrutt av napoleonskrigene. I år 1800 var Europas befolkning på 187 millioner, i 1850 hadde den økt til 266 og i 1913 til 468 millioner, til tross for en betydelig utvandring til oversjøiske land, først og fremst Amerika.²¹⁶ Den store utvandringen førte i seg selv til et transportbehov. Dessuten førte utvandringen til at nye landområder ble dyrket opp og nye råvarekilder ble utvunnet. Dermed økte transportbehovet ytterligere: Store varemengder skulle transporteres over lange avstander, hovedsakelig råvarer til Europa og industrivarer ut av Europa. Verdenshandelen ekspanderte om lag elleve ganger raskere enn produksjonsveksten. Årene 1840–1870 hadde den sterkeste vekstraten.²¹⁷

Dette er den viktigste forklaringen på den formidable veksten i internasjonal skipsfart på 1800-tallet: Stor etterspørsel etter skipstonnasje til å frakte et stadig større varevolum over stadig lengre strekninger. En generell oppgang i internasjonal handel fulgt av økende tonnasjeetterspørsel var selvsagt en viktig vekststimulans for norsk skipsfart.

Oppgangen i skipsfarten hang også i stor grad sammen med mellomriksloven av 1827, som gjaldt midlertidig fra 1825. Året før, i 1824, hadde Storbritannia inngått en handelsavtale med Sverige-Norge. I denne avtalen ble Sverige-Norge definert som ett land, og det svenske markedet for eksport til Storbritannia ble dermed åpnet for norske skip til tross for at navigasjonsakten av 1651 forbød import av varer til Storbritannia på skip som tilhørte tredje land (det vil si skip fra et annet land enn det varen kom fra). Gjennom mellomriksloven ble norske og svenske skip likestilte i begge lands

216. Moch 2003, s. 108.

217. Kenwood og Lougheed 1999, s. 79.

havner med hensyn til utførselstoll og avgifter. Dette var den første betydelige eksterne vekststimulansen for Agders skipsfart etter napoleonskrigen.

Fra 1840-årene fikk internasjonal skipsfart en ny og langt kraftigere vekststimulerende impuls. Frihandelen ble en hovedlinje i britisk politikk, og det førte til at toll ble nedsatt, og at gamle merkantilistiske lover som hadde hindret fri handel, ble fjernet. Våren 1849 inntrådte den – sett fra norsk synsvinkel – viktigste vekstfremmende begivenhet: Det britiske parlamentet bestemte at navigasjonsakten skulle oppheves fra 1. januar 1850.

Forutsetninger på Sørlandet

På Agderkysten var det flere naturlige forutsetninger for vekst i skipsfarten. Arendal hadde det mest velegnede vassdraget. Nedover Nidelva kom tømmer fra det skogrike opplandet, og Arendal ble en betydelig utførselshavn for trelast. I tillegg var det kort innseiling gjennom Tromøysund og Gattesund og dyp, isfri havn. Også de andre byene langs agderkysten hadde lune, isfrie havner og elver. Men ingen av dem kunne måle seg med Nidelva når det gjaldt tilgang på trevirke. Vestre deler av Agder både *var* og *er* langt fattigere på skog enn østlige deler. Til både Grimstad og Tvedestrand måtte trelasten fraktes over land, noe som var til hinder for vekst. Både arendals- og grimstadorrådet profitterte likevel på at eikeskogen, som egnet seg særlig godt til skipsbygging, vokste helt ned til kysten.

En annen viktig forutsetning var billig arbeidskraft. Norges befolkning økte sterkt utover på 1800-tallet. I Europa var det bare Irland som hadde en sterkere befolkningsvekst enn Norge. Landsbygda klarte ikke å absorbere den store befolkningsveksten, og bondesamfunnet var i oppløsning midt på 1800-tallet. Dette førte ikke bare til utvandring til Amerika, men også til stor innenlandsk migrasjon: nordover, fra bygd til by og til kysten. På Agder skjedde det en flytting fra innland til kyst og fra vest til øst. Arendals- og grimstadorrådet, der skipsfarten og skipsbyggingen var i sterkest vekst, virket som en magnet på ledig arbeidskraft. Dette området opplevde dermed en relativt sterkere befolkningsvekst enn vestlige deler av Agder og innlandet. Men generelt var kysten av Agder landets tettest befolkede område i siste halvdel av 1800-tallet. I skipsfartens vekstfase på 1800-tallet var tilgangen på rikelig og billig arbeidskraft helt avgjørende.

Videre var evnen til å mobilisere kapital en viktig forutsetning for veksten i skipsfarten. Hvordan kan forhold ved partrederiet og skipenes eierside forklare veksten?

Partrederiet hadde røtter tilbake til middelalderen og var den vanlige eierformen fram til siste del av 1800-tallet. Enkelte skip hadde bare én eier, men vanligvis var skipet delt inn i flere eierparter. Eierne av disse skipspartene ble omtalt som *partredere*, mens rederen som disponerte skipene, gjerne ble kalt *bestyrende reder* eller *korresponderende reder*. Allerede fra 1850-tallet forekom aksjeselskaper, først for dampskip, og fra 1890-årene for alle typer skip. I seilskipsfartens vekstfase var derimot alle seilskip på Agder organisert som partrederier.²¹⁸

For å forstå partrederiets evne til å akkumulere kapital i skipsfartens vekstperiode er det ikke nok å legge vekt på partrederiets formelle oppbygging. Det er eiernes yrker og tilknytning til skipsfartsnæringen og den tette næringsintegrasjonen i lokalsamfunnene som er nøkkelen til å forstå dette.

I byene og kystbygdene på Agder var skipsfart og skipsbygging, skogbruk og trelasteksport, handel og håndverk flere sider av samme sak. Yrker, næringer og familier var vevd inn i hverandre og gjensidig avhengige av hverandre. Denne sterke næringsintegrasjonen og de tette familienettverkene er en sentral forklaring på hvorfor agderkysten var så konkurranse-dyktig og kunne ekspandere så raskt og kraftig fra 1820-årene.

Næringsintegrasjonen og familienettverkene vises tydelig gjennom skipenes eierstruktur. Gjennom partrederiet ble det mulig å hente inn og akkumulere store mengder kapital fra et bredt spekter av yrkesgrupper som hadde tilhørighet både i byene, i kystbygdene og i det nærmeste innlandet. Bygdene ble særlig trukket inn via skipsbyggingen og trelasteksporten.

De mest velstående håndverkere i byene investerte i skipsparter, og skipsredere investerte i hverandres skip. Kapteinene hadde oftest part i skipet de førte – det kunne faktisk være en forutsetning for å få førerposten. Men også lærere, leger, bestillingsmenn og andre uten direkte tilknytning til næringen var blant eierne.

218. Johnsen 1989.

Den kapitalakkumulasjonen som ble muliggjort gjennom partrederiet, var vesentlig for flåtens oppbygging utover 1800-tallet. Dette er det stor enighet om blant sjøfartshistorikere.

Skogen og skipsbyggingen - skipsfartens bærebjelke

I siste halvdel av 1800-tallet var drivkraften i skipsfartens vekst ikke så mye den lokale utførselen av trelast som skipsbyggingen. Nedenes var nemlig landets betydeligste skipsbyggingsdistrikt, og mellom Grimstad og Arendal lå verftene tett i tett. Eika vokste helt ned til kysten, og innenfor lå de store skogene med furutømmer som egnet seg ypperlig til skipsbygging.²¹⁹

Verftene bygde stort sett skip for områdets egne redere. Langs kysten fra Risør til Kristiansand – men i mindre grad lenger vest – hadde rederne til felles at de eide verft eller hadde sterk tilknytning til den lokale skipsbyggingen og reparasjonsvirksomheten. Bare i de sterke oppgangstidene fra 1860-årene til midten av 1870-årene kunne ikke den lokale skipsbyggingen tilfredsstille etterspørselen. Skip ble da kjøpt fra utlandet. Rederne satte i økende grad skipene inn i internasjonal fraktfart.

Skipsbyggingen i Nedenes tok seg opp fra slutten av 1820-årene, økte fram til slutten av 1850-årene for så å flate ut noe på begynnelsen av 1860-tallet, som en reaksjon på et kortvarig konjunkturuomslag fra 1857 i kjølvannet av Krimkrigen. Deretter økte skipsbyggingen igjen fra midten av 1860-tallet og fikk et voldsomt oppsving i 1870-årene.²²⁰ Skipsfartens konjunkturer kan leses i skipsbyggingens utvikling, men med ett til tre års forskyvning på grunn av tiden det tok fra byggebeslutningen ble tatt til skipet ble sjøsatt. Skipenes størrelse økte også jevnt og trutt.

Den 1. januar 1875 ble toppen nådd. Da sto det hele 103 treseilskip under bygging på Agder. Likevel var det store ulikheter med hensyn til størrelsen på og utviklingen av skipsbyggingen i de to amtene. Skipsbyggingen var nærmest ubetydelig vest på Agder, sett i forhold til øst. Mens 90 treseilskip ble bygd i Nedenes amt i 1875, var antallet bare 13 i naboamtet Lister og

219. Aanby 2012.

220. Johnsen 2001, s. 76.

Mandal. Nedenes amt var altså totalt dominerende innenfor skipsbyggingen på Agder. Grimstad- og arendalsdistriktet utgjorde kjerneområdet med 54 prosent av amtets tonnasje i 1875. Skipsbyggingen i Nedenes utgjorde 43 prosent av den seiltonnassen som sto under bygging i landet på det tidspunktet.²²¹

En formidabel vekst

På 1800-tallet klarte Norge og Agder å utnytte og tilpasse seg det behovet som oppsto internasjonalt for trelast og transportkapasitet. Et tydelig trekk ved norsk skipsfart i tiårene etter 1840 var nemlig løsrivelse fra norsk eksporthandel – fisk og trelast. Ekspansjonen innebar en omlegging til fart mellom fremmede havner. USA og Canada ble viktige land i den oversjøiske fraktfarten. Mot slutten av 1900-tallet seilte skip fra Agder rundt hele kloden. Internasjonaliseringen – og den formidable veksten – hadde ikke vært mulig uten at institusjonelle og formelle hindringer var blitt fjernet utover på 1800-tallet. De viktigste formelle hindringene ble fjernet gjennom mellomriksloven i 1827 og navigasjonsakten i 1850. Agderregionen kunne nå til fulle utnytte de komparative fortrinnene innenfor skipsbygging og skipsfart: først og fremst rikelig, billig arbeidskraft og råvaren trelast – til eksport og til skipsbygging.

Teknologien, basert på seil som fremdriftsmiddel og tre som byggemateriale, var lett tilgjengelig og delvis lokalt utviklet. Praktisk skipsbyggingskunst var blitt overført fra generasjon til generasjon i århundrer. Den nære tilknytningen mellom rederi og skipsbyggeri på Agder var i seg selv gunstig i vekstfasen. I tillegg sikret partrederiet tilstrekkelig kapital til å bygge opp en større lokalt eid flåte på kort tid. Agder med sin lange kystlinje og sine lune, isfrie havner lå gunstig plassert med tanke på markedene. Selv om premissene og betingelsene for utviklingen ble lagt utenfor Norge og utenfor Agder-regionen, ble mulighetene utnyttet i den grad at Norge avanserte til å bli verdens tredje største sjøfartsnasjon i løpet av 1870-tallet. Nedenes ble Norges skipsfartssentrum.

221. Johnsen 2001, s. 74–75.

Men så gikk det galt. Hvorfor sto landsdelen, som så sent som i 1885 hadde disponert en tredjedel av norsk tonnasje, igjen med bare 5 prosent 40 år senere, i 1925? Når jeg nå skal skissere hva jeg mener var årsakene til dette, vil jeg også skille mellom forhold i utlandet og forhold på Sørlandet.

Internasjonal krise og teknologiske nyvinninger

I 1873 avløste en internasjonal krise den langvarige høykonjunkturen. I ettertid er den perioden som da ble innledet, kalt «den store depresjonen». Årene fram til 1920 var turbulente for internasjonal skipsfart. Krisen slo ikke inn samtidig på alle fartsområder, men fra 1873 var det internasjonale fraktmarkedet i økende grad preget av fallende ratenivå og minkende tonnasje- etterspørsel. Ikke alle de følgende årene var dårlige, for verdenshandelen viste fremdeles en økende langtidstrend, men med sterke fluktuasjoner. Langtidstrenden avspeilte både endret fraktbehov, forbedret infrastruktur og effektivisering og modernisering av flåten, med rask overgang fra seil til damp i flere ledende sjøfartsnasjoner. Rammebetingelsene i internasjonal handel og skipsfart ble dermed endret. Fra 1880-årene ble internasjonal frihandel igjen avløst av proteksjonisme. De nye nasjonalstatene, som Tyskland og Italia, var pådrivere i denne utviklingen. Likevel kan vi snakke om en global, maritim økonomi på slutten av 1800-tallet. Globaliseringen hadde utspring i Storbritannia og var et resultat av det europeiske kolonisystemet.

Enkelte har stilt spørsmål ved om det egentlig var en internasjonal krise i skipsfarten fra midten av 1870-årene. Det som er kinkig når en skal analysere den internasjonale krisen, er nemlig at både effektivisering av transporten (på grunn av banebrytende teknologiske innovasjoner og mer effektive havner) og depresjon (med mer tonnasje enn det som dekket fraktbehovet) førte til det samme: nemlig nedgang i fraktene. Det viktige – og vanskelige – spørsmålet er altså: Var synkende fraktrater egentlig et resultat av effektivisering av verdensflåten, eller var det et resultat av et misforhold mellom tilbud og etterspørsel etter frakttjenester og dermed lavere lønnsomhet? Begge deler, svarer en av verdens ledende økonomisk historikere, Yrjö Kaukiainen.²²² Gjennomsnittlig skipsstørrelse økte kontinuerlig, og

222. Kaukiainen 2008, s. 68–73.

verdens sjøgående tonnasje ble doblet mellom 1870 og 1910. På grunn av effektivitetsøkning ble den virkelige lastekapasiteten minst firedoblet. Samtidig ble skipsfartens lønnsomhet merkbart redusert i både Storbritannia, Canada, Finland og Norge.

Synkende frakter og mer effektive skip og havner var en kraftig stimulans til økt handel og internasjonalt varebytte. Men nettopp dette var hovedårsakene til de problemene som hjemsoekte sørlandsk skipsfart fra tidlig på 1870-tallet. Treseilskipene ble utkonkurrert av jern- og stålseilskipene, og siden av dampskipene på viktige fraktområder. De synkende fraktratene ga mindre og mindre utbytte for de tradisjonelle seilskipene, som ikke hadde samme potensial for kostnadseffektivisering som konkurrentene.

Det mest dramatiske utslaget av de teknologiske endringene var at nye nasjoner og regioner fikk et nytt sett komparative fortrinn. På slutten av 1700-tallet hadde Storbritannia og Holland erfart ulempene som var forbundet med vanskelig tilgang på trelast og høyt lønnsnivå. De som ekspanderte utover 1800-tallet, var i stor grad nasjoner og regioner med store skoger og overskudd av arbeidskraft: USA, Atlantisk Canada, Sverige, Finland og Norge. Tilgang på trelast og lave lønninger ble deres sterkeste konkurransefortrinn. Bortfallet av de gamle merkantilistiske restriksjonene ga dem tilgang til det internasjonale fraktmarkedet. Overgangen fra tre til jern og stål som byggemateriale og seil til damp som fremdriftsmiddel endret denne situasjonen. De komparative fortrinnene ble overført fra de tømmerrike områdene til Storbritannia, som nå hadde de viktigste råvarene: kull og jern.

Selv om både Finland og Norge fremdeles hadde et lavere lønnsnivå enn konkurrentene på slutten av 1800-tallet, kunne ikke dette fortrinnet oppveie de åpenbare ulempene det var ikke å ha lett tilgang på disse viktige råvarene. De sakk akterut i forhold til konkurrentene samtidig som britisk skipsfart og skipsbygging avanserte til hittil ukjente høyder.²²³

Konklusjonen er at eksterne forutsetninger, som konjunktorene på verdensmarkedet og teknologiske nyvinninger, gjorde treseilskipene mindre konkurransedyktige fra 1870-årene. Men hvorfor klarte ikke sørlandsk skipsfart å omstille seg?

223. Kaukiainen 2008, s. 71–72.

Som tidligere nevnt rettet ledende norske økonomer og historikere blikket mot hjemlige forhold – mot tilbudssiden – for å forklare veksten på 1800-tallet. Det samme kan en gjøre når det gjelder å forklare tilbakegangen. Hvilke forhold i Norge og på Sørlandet kan forklare krisen i skipsfarten?

Arendalskrakket

Høsten 1886 opplevde Arendal sin verste krise. Arendals Privatbank gikk konkurs og måtte stenge 28. september, og i kjølvannet fulgte en rekke andre konkurser og omfattende arbeidsløshet. Den 41-årige banksjefen Axel Herlofson måtte gå av.²²⁴

Skal årsaken til krisen i Arendal tilskrives banksjef Herlofson og hans allierte alene, eller var det allerede nedgangstider? Ville krisen kommet uansett? Med andre ord: Var bankkrakket *årsak* til krisen, eller var arendalskrakket et *resultat* av den? I Blichfeldts revisjonsinnberetning fra 1887 tillegges Herlofson selv en stor del av skylden:

Det staar vel ikke til at negte, at Opbyderen har en meget væsentlig Andel i de mange økonomiske Uheld, som i den senere Tid har overgaaet hans fordem saa blomstrende og velstaaende Hjemsted og dets Omegn – specielt ved den Forrykkelse, han bragte ind i saa mange Forhold ved sin ligefrem nederdrægtige Bestyrelse og Forvaltning af Arendals Privatbank.²²⁵

Forfatteren av en nylig utkommet bok om bankkrakket, Johs. G. Torstveit, legger også skylden på Herlofson og benekter kategorisk at det var dårlig avkastning av investeringene i skipsfarten som var hovedårsaken til konkursen i Arendals Privatbank og til de øvrige konkursene: «Den uansvarlige og einerådande måte Axel Herlofson leia banken, måtte føre banken ut i uføre. [...] Vi kan trygt slå fast: Redusert utbytte i skipsfartsnæringa var ikkje hovudårsaka til krakket.»²²⁶

224. Johnsen 2001, s. 190–198.

225. Blichfeldt 1887, s. 107.

226. Torstveit 2012, s. 115.

At krisen rammet Arendal særlig hardt, kan dermed se ut til å ha stått i nøye sammenheng med Herlofsons disposisjoner. Jeg er imidlertid ikke helt enig. På den ene side: Det er åpenbart at det omfattende underslaget i Arendals Privatbank fikk dramatiske og umiddelbare følger. Da privatbanken stanset, skyldte Axel Herlofson banken over 900 000 kroner.²²⁷ Pengene han urettmessig svindlet til seg, hadde blitt brukt til å kjøpe skip og skipsparter, til hasardspill og til betaling av renter og driftsomkostninger ved egen forretning. Egne inntekter var minimale i 1885 og 1886. Da Herlofsons bo ble gjort opp i 1888, var passiva, altså underskuddet, på omkring 6 millioner kroner.²²⁸ Det er vanskelig å regne om til dagens verdier, men beregner en prisvekst for 900 000 kroner fram til i dag, vil det tilsvare 56 millioner, og 6 millioner vil tilsvare 373 millioner.²²⁹ Det var altså betydelige summer det var snakk om. Jeg vil si at krisen ble umiddelbar, sterk og kraftig på grunn av Axel Herlofson og hans medspillere. På den annen side: Den internasjonale krisen i skipsfarten var et faktum lenge før underslaget ble avslørt, og i stor grad også en direkte årsak til Herlofsons miserable økonomiske situasjon. Krisen i skipsfarten ville i en eller annen form uansett ha fått konsekvenser for det lokale næringslivet. Seilskipsbyen – og seilskipene – hadde ingen fremtid.

Kapitalmangel?

Mange har fremhevet kapitalmangel blant rederne og andre investorer som forklaring på manglende dampskipsinvesteringer. Blant annet gjorde arendalskrakket at mye kapital gikk tapt. Men var det generelt mangel på kapital i landsdelen, og var dette en hovedårsak til den svake dampskipssatsingen?

Kapitalmangel som årsak til manglende dampskipssatsing ble diskutert i samtiden. I en artikkel i *Christianssands Stiftsavis* om «Vort Skibsrederi», ble det spurt: Hvorfor økte Stavanger, Kristiania og særlig Bergen «med Kraft» sin dampskipsflåte, mens rederne på agderkysten fortsatte med seil? Vi mangler erfarne ledere, øvede sjøfolk og tilvante ruter, ble det svart,

227. Blichfeldt 1881, s. 7–8.

228. Torstveit 2012, s. 132 og 195.

229. Etter priskalkulator, beregnet prisvekst mellom 1886 og 2012. www.norges-bank.no, lastet ned 10.03.2013.

men fremforalt Kapital. Det sidste er Hovedsagen. Indsigten og Dygtigheden kan læres og erhverves, men Kapitalen!²³⁰

Satsing på dampskip ble lovprist i høye toner i datidens presse, men investeringene uteble.

Den økonomiske situasjonen på Agder ble betydelig forverret på grunn av krisen i internasjonal skipsfart fra 1870-årene. Selv om ingen andre byer eller steder ble så hardt rammet som Arendal i forbindelse med krakket i 1886, må kapitalmangel ha vært en forklaring på den vanskelige omstillingen og nesten fraværende dampetsatsing på Agder mot slutten av 1800-tallet. Kapitalspørsmålet kan likevel bare anses som én av flere forklaringsfaktorer.

I hvert fall fram til 1886 – men også senere, blant annet i forbindelse med høykonjunkturen på slutten av 1880-tallet – hadde nemlig en snuooperasjon i *prinsippet* vært mulig, dersom en ser rederiene og driften av skipene isolert. I allfall fram til siste del av 1880-årene var det kapital i landsdelen til å finansiere dampskip. Kapitalen som var investert i seilskipene midt på 1870-tallet, gikk riktig nok etter kort tid delvis tapt pga. det sterke fallet i tonnasjepriser. Lønnsomheten ble kraftig redusert. Men fremdeles var betydelige verdier intakte. Skutene kunne både da og senere selges. Men det skjedde ikke. Hvorfor?

Én forklaring er at rederne vurderte det som mer lønnsomt å drive videre med allerede innkjøpt tonnasje enn å avvikle, i perioder da skipene ikke lot seg selge uten store tap av realkapital. Men at seilskip også i 1880-årene og senere ble *kjøpt inn og bygd*, kan være vanskeligere å forklare ut fra en slik tankegang. Også andre forklaringer må søkes.

Var problemet at rederne på Agder hadde liten erfaring med drift av dampskip? Vurderte de lønnsomheten til seilskipene som bedre enn dampskipene? Eller var det slik at sentrale aktører totalt sett var best tjent med at den *eksisterende næringsvirksomheten* ble opprettholdt, og derfor ikke var aktuelle investorer i dampskip? For å få svar på dette må vi igjen se på partrederiet og skipsbyggingen.

230. *Christianssands Stiftsavis*, sitert etter *Den vestlandske Tidende* 23.07.1889.

Partrederiet og seilskipsredernes yrkestilknytning

Enkelte sjøfartshistorikere har påpekt at partrederiet (og enkelskipsrederiet) var en styrke i oppbyggingsperioden midt på 1800-tallet, mens det ble en hindring i overgangen fra seil til damp. Men sannsynligvis var det ikke partrederiet *i seg selv* som var den viktigste hindringen for modernisering av Agders flåte. Jeg vil vise til et eksempel som taler imot denne påstanden: Bergen var den byen som hadde den sterkeste og tidligste overgangen til damp på 1800-tallet samtidig som mesteparten av handelstonnasjen også her var organisert i partrederier.²³¹ Så hvordan kunne partrederiet virke konserverende på flåtestrukturen på Agder?

Heller enn å rette søkelyset mot partrederiet som *formell* organisasjon, må vi fokusere på *eierne* (partrederne) som *yrkes-* og *interessegruppe*. Skipenes eierstruktur avspeilte at skipsfarten var en integrert del av det lokale næringslivet, en sentral del av en lokal *helhet*. De fleste av skipsfartens investorer hadde også andre interesser i skipsfarten enn rent utbytte. De hadde i utgangspunktet *liten eller ingen interesse* av en omlegging til jern-, stål- eller dampskip. De fortsatte å investere i seilskip lenge etter at lønnsomheten var blitt drastisk redusert, og dampskipene isolert sett var blitt en bedre investering, fordi andre interesser sto på spill.

En omlegging fra treseilskip til jern-, stål- og dampskip ville bety bane- støtet for skipsbyggingen og true mange andre yrkesgrupper. Det gjaldt skogeierne som leverte tømmer til skipsbyggingen, og det gjaldt håndverk-erne og leverandørene av proviant og utstyr til seilskipene. Og framfor alt gjaldt det sjøfolkene. Kapteinene, som selv ofte hadde store eierandeler i skipene, var også blant dem som la føringer på investeringene. De ønsket *seilskip* for å beholde flest mulig av arbeidsplassene.

Et dampskip kostet grovt regnet det samme som tre–fire seilskip. Det ga likevel vesentlig færre arbeidsplasser målt opp mot investeringen. Fordi seilskipene ga viktige leveranser av varer og tjenester og dermed arbeidsplasser til lands og til vanns, ville de aller fleste lokale aktørene foretrekke tre–fire seilskip framfor ett dampskip.

231. Johnsen 2001, s. 105.

Da skipsfarten gikk inn i kriseperioden fra midten av 1870-tallet, tok det bare få år før skipsbyggingen gikk tilbake. Det er likevel bemerkelsesverdig at skipsbyggingen i Nedenes amt ble holdt på et relativt høyt nivå helt fram til begynnelsen av 1890-årene. Seilskip ble fortsatt bygd, til tross for den internasjonale krisen og til tross for tydelige signaler fra utlandet om varetransportens raske overgang til dampskip. Dette utviklingstrekket skiller Nedenes fra resten av landet.

Var manglende informasjon og kunnskap om den internasjonale markedsutviklingen en årsak til fortsatt seilskipssatsing? Nepe. Mitt inntrykk er at rederne i sør var meget godt informert om de internasjonale forholdene. For eksempel hadde den konservative arendalsavisen *Den Vestlandske Tidende*, som ble lest jevnlig av rederne, fyldige omtaler og drøftinger av trender innen internasjonal skipsfart. Heller ikke manglende erfaring med dampskip kan tillegges avgjørende vekt. Som det tidligere sitatet fra *Christianssands Stiftsavis* understreket: Innsikt og dyktighet kunne erverves. Rederne hadde internasjonale nettverk, ikke minst kontakter til meklerhus i utlandet, som i teorien ville gjort dem i stand til å satse på ny teknologi. Mangel på informasjon og kompetanse kan derfor ikke vurderes som hovedforklaringer på manglende omstrukturering.

At treskipsbyggingen ikke gikk *enda* sterkere tilbake fra 1876, kan selvsagt henge sammen med troen på – og håpet om – at den internasjonale krisen ville bli kortvarig, og at det ennå kunne bli penger å tjene på treseilskipene. Jeg mener likevel at hovedforklaringen først og fremst ligger i den tette koplingen mellom skipsfart og skipsbygging. Denne koplingen avspeilte seg i skipenes eierstruktur, og den virket konserverende på seilskutesatsingen og hindret omstrukturering. Det var nemlig ikke så enkelt at en bare kunne legge om til dampskip. En metafor som «fanget i krabbe-teina» er blitt brukt for å illustrere at rederne på Agder var fanget i en integrert næring der en ikke fant veien ut.

På lang sikt lot landsdelens viktigste næring seg likevel ikke redde. Det var grenser for hvor lenge hardt pressede treskipsverft og seilskipsrederier, med inntekter som knapt dekket utgiftene, kunne drives. I 1890-årene var det slutt for de fleste tradisjonelle verftene og treskipsrederiene. Enkelte verft forsøkte å legge om til bygging av jern- og stålskip, for

både seil og damp, men de lyktes bare i mindre grad.²³² Samtidig kom brukte utenlandske, relativt rimelige jern- og stålseilskip inn som aktuelle investeringsalternativer. Fra 1880-årene kom også flere alternative investeringsmuligheter utenom skipsfarten. Når det gjaldt investeringer, sto altså ikke valget bare mellom seil og damp, men mellom investeringer i skipsfart og annen næringsvirksomhet. Linjene fra treskipene gikk også til den ekspanderende treforedlingsindustrien og til jordbruk og skogbruk.

På begynnelsen av 1900-tallet var skipsfartskapital tapt og trukket ut av næringen. Redere hadde forlatt landsdelen, og mange hadde flyttet til hovedstaden. Treskipsbyggingen var historie, og næringen lå med brukket rygg. I 1925 var det bare 5 prosent av norsk tonnasje som hørte hjemme på Agder. Flåten – det lille som var igjen av den – besto for det meste av eldre jern- og stålseilskip og dampskip. Lavmålet var nådd før en ny oppgang kom i slutten av 1920-årene. Det er imidlertid en annen historie.

Konklusjon

Årsakene til både vekst og tilbakegang i sørlandsk skipsfart på 1800-tallet har blitt søkt – og funnet – både på Sørlandet og i utlandet. Både veksten og tilbakegangen internasjonalt fikk stor innvirkning på utviklingen av sørlandsk skipsfart. Men til sjuende og sist var det naturgitte forhold på Sørlandet og regionens evne til å tilpasse seg de internasjonale forholdene, som førte til vekst fra 1820-årene. Tilsvarende var det mangelen på komparative fortrinn og manglende evne til å tilpasse seg, som førte til en katastrofal tilbakegang fra 1870-årene. Svarene på opp- og nedgang i sørlandsk skipsfart finnes altså både i utlandet og på Sørlandet.

232. Johnsen 2007, s. 19–22.

Kilder og litteratur

- Bergh, T., Hanisch, T., Lange, E. og Pharo, H. (1983). *Norge fra u-land til i-land*. Vekst og utviklingslinjer 1830–1980. Oslo: Gyldendal.
- Blichfeldt, F.E. (1887). *Revisionsindberetninger i Arendals Privatbanks og Axel Herlofsons concursboer*. Kristiania: [s.n.].
- Hodne, F. (1981). *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Oslo: J.W. Cappelens forlag AS.
- Johnsen, B.E. (1989). Partsrederiet som sosial og økonomisk organisasjon, i B.E. Johnsen (red.) *Sjøfolks hverdag*. ADHs skrifter nr. 14. Kristiansand: Agder Distriktshøyskole.
- Johnsen, B.E. og Try, H. (1990). *Arbeidsvandringar på Agder*. ADH-serien 20. Kristiansand: Agder Distriktshøyskole.
- Johnsen, B.E. (2001). *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B.E. (2007). «At tråseilskibenes dage er talte, derom kan vel ingen tvivl være.» Årsaker til tilbakegangen i skipsfarten i Nedenes fra 1870-årene. *Aust-Agder Arv*. Arendal: Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Kaukiainen, Y. (2008). The transition from sail to steam – growth and crisis during a technological change, i L.U. Scholl og D.M. Williams (red.) *Crisis and transistion. Maritime sectors in the North Sea region 1790–1940*. German maritime studies. Bremen: Verlag H.M. Hauschild.
- Kenwood, A.G. og Lougheed, A.L. (1999). *The growth of the international economy 1820–2000*. London/New York: Routledge.
- Moch, L.P. (2003). *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (2. utgave). Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Sejersted, F. (1993). *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Statistisk Sentralbyrå. *Tabel over de i Norge hjemmehørende fartøiers antal, drægtighed og besætning ved udgangen af aaret 1835–1863 og den norske handelsflaade ved udgangen af aaret 1866–1875*.
- Statistisk sentralbyrå. *Tabel over de i Norge hjemmehørende fartøiers antal, drægtighed og besætning*.
- Statistisk sentralbyrå. *Norges skibsfart i aaret 1875–1925*.
- Torstveit, J.G. (2012). *Storsvindel, bankkrakk og nytt politisk parti Arendal 1886–88*. Arendal: Arendals Tidende.
- Aanby, A.T. (2012). *Skipsbyggmesterens tid. Skipsbygging i Vikkilen 1750–1920*. Grimstad: KA forlag.

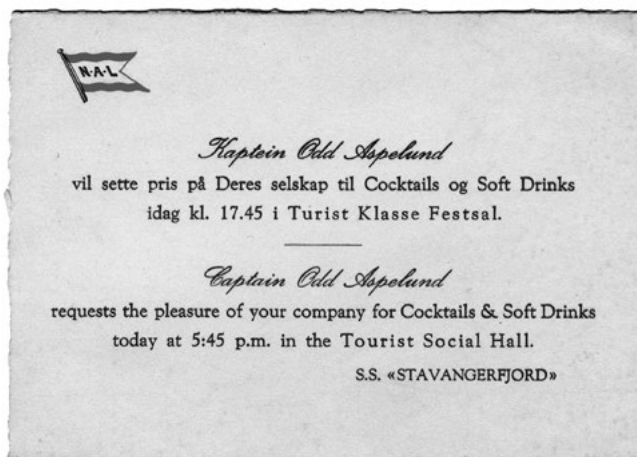
KAPITTEL 7

Høye hæler og puddelpermanent

Forestillinger, forventninger og kroppslig praksis blant unge Agder-kvinner i New York (1946–1965)

Siv Ringdal

Den 5. juli 1952 gikk Bjørg fra Lista i land i New York fra SS *Stavangerfjord*. Amerikabåten hadde anløpt New York havn kvelden før, og et av de første minnene Bjørg har fra ankomsten, var det storslagne 4. juli-fyrverkeriet hun så fra lugarvinduet.

Invitasjon til kapteinens middag, «Captains Dinner», på én av S.S. *Stavangerfjords* overfarter.

Noe annet hun husker godt, var alle de røde og hvite lysene fra biler som suste av sted på Belt Parkway. Det var 22-åringens bestevenninner, Alma og Marit, som hadde overtalt henne til å reise. Bjørg hadde en bra jobb i en av bygdas kles- og utstysforretninger, men overbevisende brev og bilder fra venninnene i Brooklyn veide til slutt tyngst i vektskåla. Alma, som hadde reist til Amerika med familien like etter krigen, hadde også vært hjemme på besøk og argumentert for at hun burde ta turen. Som andre norskamerikanere som kom tilbake til bygda på besøk, hadde hun sett stilig ut i amerikanske klær, og Bjørg gledet seg til å få den første lønna og kjøpe seg nytt antrekk. Helt fra hun var liten hadde hun syntes det var noe spesielt med klærne fra Amerika. Hun hadde mange tanter og onkler som bodde der, og i årene etter krigen hadde de med jevne mellomrom fått amerikapakker. Det var stor stas med klærne som kom i disse pakkene. Det spilte liten rolle at de som oftest var brukte, eller at de ikke alltid passet perfekt. De var jo amerikanske! De hadde klare farger, annet snitt og forskjellige materialer og sto i kontrast til den sparsommelige garderoben med om- og hjemmesydd klær som de fleste på Lista hadde i årene like etter andre verdenskrig.

Tross beundringen for amerikanske klær hadde Bjørg følt seg elegant da hun dro fra Norge. Hun hadde god tilgang på klær og stoffer i forretningen hvor hun arbeidet, og hun hadde en søster som var flink til å sy. Likevel endret opplevelsen av å gå med disse klærne seg fullstendig da hun gikk i land på pir 42 på Manhattan. Vinterkåpa, som hun hadde følt seg så fin i, kjentes kvelende varm, og resten av antrekket virket plutselig malplassert. Bjørg forteller:

I came on the 5th of July with a winter coat and a flower patterned dress. «Oh my God» I think it was size 17. It was awful. The belt went around the waist twice because I had a small waistline. I didn't dare going out in those clothes any place. In Norway before I left I felt I looked like «a million dollars».²³³

233. Utdrag fra intervju med informant N8, kalt Bjørg. I mitt ph.d.-prosjekt *Fra synd til Sears. En studie av kroppens transformasjon blant ugifte innvandrerkvinner fra Agder i New York, 1946–1965*, intervjuer jeg 20 kvinner fra Agder som emigrerte til New York i perioden 1946–1965. Halvparten av informantene bor fremdeles i USA, mens den andre halvparten senere returnerte til Agder. Annet kildemateriale jeg benytter meg av i avhandlingen, er blant annet årganger av den Brooklyn-baserte ukeavisen *Nordisk Tidende*, brev, klær og andre gjenstander.

Løsrevet fra sin hjemlige og kjente kontekst på Lista fikk de gamle klærne en annen betydning. En ting var hvordan varmen bidro til denne opplevelsen, noe annet var hvordan Bjørg i møtet med et fremmed og annerledes miljø begynte å betrakte seg selv på en ny måte.

Bjørg var en av mange unge, ugifte kvinner som utvandret fra Agder til New York i 1950-årene. Hun er også en av informantene i mitt pågående doktorgradsprosjekt om unge, ugifte kvinner som dro til New York i de to første tiårene etter andre verdenskrig. Fra forrige århundreskiftet og fram til midten av 1960-tallet valgte mange unge kvinner fra Agder å utvandre, eller arbeidsvandre, til Amerika, og fremdeles lever siste generasjon kvinner som var del av denne prosessen.²³⁴ Som Bjørg bosatte en stor andel av de utvandrede egdene seg i Brooklyn, New York, hvor det siden siste halvdel av 1800-tallet hadde eksistert en stor, norsk koloni.²³⁵ Disse kvinnene håndterte overgangen fra et, for mange, pietistisk Agder til et liv som innvandrere i New York – hvor de skulle finne plass i spenningsfeltet mellom et norsk innvandrer miljø og en moderne amerikansk storbykultur. For å nærme meg disse kvinnenes erfaringer studerer jeg kroppene deres, på hva som skjedde med klesvaner og ulike praksiser knyttet til kroppene etter at de hadde ankommet New York. Jeg forsøker å belyse den kroppslige transformasjonen de unge kvinnene fra Agder var gjenstand for, hvordan de unge, ugifte kvinnene fysisk fortolket det å utvandre fra Agder til New York i tidsrommet 1946–1965. Jeg mener en slik tilnærming kan føre oss nærmere mange sentrale trekk ved kulturen både på Agder og i New York i de to første tiårene etter andre verdenskrig. Samtidig kan den være et bidrag for å forstå andre sider ved migrasjonserfaringen enn dem som tradisjonelt har blitt belyst. Gjennom Bjørgs første erfaringer i New York vil jeg i denne artikkelen gi leserne et innblikk i noen sentrale temaer i doktorgradsprosjektet.

234. Helt siden slutten av 1800-tallet hadde Agder-fylkene hatt stor utvandring, og i perioden 1890–1960 hadde regionen den største utvandringen i landet i forhold til folketallet (Samfunnsøkonomiske studier 13/1964). I kontrast til utvandringen fra andre deler av Norge, som for en stor del tok slutt i mellomkrigstiden, utvandret også nærmere 9 000 mennesker fra Agder-fylkene i årene 1946–1965 (Statistisk sentralbyrå). Et annet karakteristisk trekk ved denne utvandringen er at den ofte tok form som arbeidsvandring, mange vendte tilbake til bygda eller hjembyen på Agder etter måneder, år eller tiår i utlendighet (Semningsen, 1950, s. 370). I perioder var opp mot 40 prosent av de som utvandret kvinner, storparten unge og ugifte (Statistisk sentralbyrå).

235. Lovoll 1997; Mauk 1997.

«You looked like ‘the Dickens’»

Det var Bjørgs tante og onkel som tok imot henne da hun kom. Hun hadde aldri møtt dem før, men de hadde garantert for henne, og hun bodde hos dem de første ukene. Som mange andre unge norske kvinner dro Bjørg til Magda Sandes festekontor i Brooklyn for å søke jobb. Sande var en av flere norske damer som hadde spesialisert seg på å formidle jobb til norske kvinner som kom til New York. Bjørg fikk jobb langt unna det norske miljøet i Brooklyn, på et sted kalt Seagate. Magda Sande mente det var fornuftig for de nyankomne jentene å være på steder hvor det ble snakket lite norsk, og verken den jødiske familien hun fikk huspost hos, eller noen i nabolaget like ved Coney Island behersket Bjørgs morsmål. Det var ikke bare språket som gjorde den første tiden tung. Hun hadde lange arbeidsdager, lite fritid, og hun var konstant sulten. Hun som var så glad i mat, ikke minst poteter, fikk lite av det i kosten hos arbeidsgiverne. Hun kunne heller ikke forsyne seg fritt på kjøkkenet, så når barna var lagt og alle arbeidsoppgavene gjort, pleide hun å spasere til en fruktforretning i nærheten hvor hun kjøpte med seg noen bananer eller epler for å stilne sulten. Tre måneder senere og noen kilo lettere sa Bjørg opp jobben. Denne gangen fikk hun arbeid hos en irsk familie i Bay Ridge, ikke så langt unna det norske miljøet. Der trivdes hun godt, og hun ble i denne jobben til hun giftet seg fem år senere.

Etter at Bjørg kom til Amerika, kunne de tre venninnene igjen tilbringe tid sammen. Som de fleste som arbeidet i huspost, hadde Bjørg fri hver torsdag, og den dagen pleide hun å være sammen med Marit, som var i huspost. De kunne tilbringe timer i de store varemagasinerne i Brooklyn eller på Manhattan, og som regel hadde hun med seg hjem en ny kjole som skulle brukes på dans følgende lørdag. Ofte spiste de lunsj eller middag sammen, og de avsluttet gjerne med en kino, som de hadde funnet ut var en god måte å lære seg engelsk på. I sin nye jobb hadde Bjørg fri hver søndag. Lørdag kveld flyttet hun inn hos Alma, og de gikk på dans på Finnehallen, Sons of Norway eller et av de andre dansestedene hvor mange norske innvandrere pleide å gå.

I takt med at Bjørg gradvis behersket språket og ble bedre kjent med livet og hverdagen i Brooklyn, endret hun seg også rent fysisk. Vinterkåpa og den blomstrete kjolen ble raskt erstattet med andre klær. Hun kunne ikke

gå i de gamle, norske klærne etter at hun hadde sett hvordan unge kvinner på hennes egen alder gikk kledd. «You looked like ‘the Dickens’ when you came over here», forklarer hun om den gammelmodige stilen hun hadde da hun reiste fra Norge.²³⁶ Bjørg hadde heller ikke tålmodighet til å vente på sin første lønn og fikk låne penger av Alma til å kjøpe ny kjole. Etter som tiden gikk, vokste samlingen av kjoler og struttende underskjørt i skapet. Det samme gjorde antallet høyhælte sko, noe hun ikke hadde våget å bruke tidligere, fordi hun var så høy. Jo smalere midje på kjolen, desto bedre, men det krevde sin kvinne å holde seg slank: «Å ha en small waistline, oh my goodness, du arbeidde hardt for å ha det. Men det va grusomt å legge seg og vere sulten», forteller hun. Det lange håret ble klippet kort, og i stedet for den bølgete permanenten hjemmefra, som Alma spøkfullt hadde kalt «atlanterhavsbølger», anla Bjørg småkrøller, også omtalt i en reklame i *Nordisk Tidende* som «puddelpermanent».²³⁷

Caryl Richards
Rocket Wave
 poodle-permanent!

Ker er den . . . den nye Puddel-Permanent som De har hørt så meget om! . . . Rocket Wave Puddel Permanent . . . som vist på Television! Den eneste permanent med spesielt uteksperimentert laanolin væsk som gir den beste, mer skinnende krølling som er så nødvendig for disse nye bølgene.

**VERDENS
 MEST OMTALTE
 PERMANENT!**

Bestil time i dag
 For denne glimrende nye Caryl Richards permanent!

Christiansen's
 GEORGE CHRISTIANSEN, INNEH.

Tidligere ansatt i New York, Westchester og Brooklyn ledende Frisørsalonger

Gedney 9-9567 5920 - 5. AVE.
 Brooklyn, N. Y. (Nær 68. Street)

Reklame for «puddelpermanent» i *Nordisk Tidende* våren 1952.

236. Uttrykket «the Dickens» henspiller muligens på Charles Dickens' romanfigurer, og må forstås som «gammeldags».

237. *Nordisk Tidende*, mars 1952. *Nordisk Tidende* benevnes i det følgende som NT.

Hun begynte å barbere legger og armhuler, og etter hvert tok hun leppestift og maskara i bruk. Hjemme på Lista hadde hun hatt et svært begrenset forbruk av sminke, det var ikke særlig akseptert i det konservative bygdemiljøet hun vokste opp i, så det tok tid å lære. «I looked like a christmas tree», forteller hun om resultatet etter noen av sine første forsøk med sminke. Gradvis lærte hun seg imidlertid å beherske kunsten til et passende resultat.

Å gjøre det nye til sitt

Historien om Bjørgs første møte med New York er representativ for hvordan mange unge kvinner opplevde å komme fra Agder til Amerika i de første par tiårene etter andre verdenskrig. Å utvandre var en krevende bevegelse mellom to kulturer, hvor en skulle lære seg å mestre språket, tilpasse seg et annet arbeidsliv, forstå andre vaner og skikker og bli kjent i en helt annen geografi. Det var imidlertid også noe mer: Det var en fysisk transformasjon, en kroppslig erfaring som en ble berørt av på mange plan. Da Bjørg sto på kaia på Manhattan, ble kåpa malplassert og kjolen for stor. Bjørg og de andre unge kvinnene fra Agder måtte finne seg selv på nytt i møtet med den amerikanske metropolen.

Kroppens sammensatte karakter gjør den velegnet for å studere kulturell endring, som for eksempel ved migrasjon. Når en kropp krysser kulturelle og geografiske grenser, vil den endres på grunn av det, både som et resultat av den biologiske kroppens respons på et annet miljø og av mer bevisste, individuelle valg. Da Bjørg utvandret, ble kroppen hennes påvirket rent fysiologisk av å forflytte seg fra et miljø til et annet. Hun ble sjøsyk på amerikabåten, hun fikk store svetteproblemer på grunn av den fuktige varmen, hun fikk kviser og utslett på grunn et nytt kosthold, og hun gikk ned i vekt på grunn av begrenset tilgang på mat hos sin første arbeidsgiver. Samtidig, ved hjelp av ulike materielle objekter, formet og skapte Bjørg kroppen sin i møtet med det nye. Hun iførte seg andre klær, hun klippet seg og fjernet kroppshår, hun begynte å sminke seg og brukte medisiner som skulle hjelpe for de nye fysiske plagene hun hadde fått. Sosiologen Anthony Synnot skriver at kroppen er objekt for subjektet samtidig som den utgjør subjektet.²³⁸

238. Synnot 1993, s. 2.

I tråd med dette kan vi si at Bjørg formet kroppen, og dette var igjen med på å påvirke hennes selvforståelse og identitet i et nytt miljø.

Reklame for moteriktige klær og sko hos De Vito i Brooklyn. *Nordisk Tidende* våren 1952.

Til tross for kroppens biologiske karakter vil det være kulturelt betinget hva som blir oppfattet som en vakker, naturlig, riktig og ekte kropp. Den franske filosofen Michel Foucault hevder at kroppen ikke er uangripelig og objektiv – den naturlige kroppen er en historisk størrelse, en kulturell konstruksjon påvirket av de normene og verdiene, den diskursen, som råder i samfunnet.²³⁹ Synet på hva som er naturlig, vil derfor forme ulike praksiser i tid og rom. Bjørg forlot hjembygda, hvor man hadde visse synspunkter og ideer knyttet til hvordan man skulle se ut og oppføre seg som ung kvinne. Hun ankom et samfunn med tilsvarende andre ideer. Etter ankomsten til New York ble Bjørgs kropp et forbindelsesledd mellom det hun forlot, og det hun møtte, en forhandlings- og fortolkningsarena hvor blant annet hennes kles-

239. Foucault 1999; Giblett 2008.

stil og kroppsholdning uttrykker hvordan hun valgte å integreres i det nye samfunnet. Bjørg og de andre unge kvinnenes kropper representerer dermed både kontinuitet og fornyelse, og ved å studere dem kan vi få innblikk i hvordan gamle og nye verdier, erfaringer og praksiser møtes og forhandles. Søkelys på kroppslig transformasjon vil kunne bidra til å belyse hvordan de unge kvinnene håndterte overgangen fra bygd til storby, fra konservativ kristendom til et samfunn med større valgfrihet knyttet til det religiøse, fra et gryende til et omfattende forbrukssamfunn med økt vekt på individualisme, møtet med massekultur, populærkultur og et norsk innvandrer miljø.

Europeiske forestillinger

I Bjørgs hjem i New Jersey blar jeg meg gjennom et av hennes gamle album. Blant alle bildene finner jeg et stort portrettbilde av Bjørg fra tiden like før hun reiste, en ung kvinne med bølgete, halvlangt hår, iført den tidligere omtalte ullkåpa. Det dukker også opp et portrettfotografi som Alma sendte hjem til Bjørg. «Ja, hun var utrolig vakker», kommenterer Bjørg om Alma på dette fotografiet. I motsetning til bildet av Bjørg, som ser rett mot kameraet, er fotografiet av Alma tatt i skrånende positur. Alma ser ikke på fotografen, men ser derimot drømmende framfor seg. Lyset er ikke nådeløst realistisk, som på Bjørgs fotografi, men dust og varmt, og Almas hår er plettfritt velfrisert. Fotografiet av Alma gir assosiasjoner til samtidens filmstjerneportretter, og det må ha gjort inntrykk å få et slikt bilde av ei venninne som hadde reist i forkant. I portrettet av Alma, ei lokal jente i Hollywood-stil, blir på mange måter det lokale og globale vevd sammen, og fotografiet peker på noen av de impulsene som var med på å forme forventningene om Amerika til de unge kvinnene på Agder.

Hvis vi går til en europeisk-amerikansk kontekst, har den 500 år lange transatlantiske relasjonen formet europeernes ideer og forventninger om Amerika og det amerikanske, også hva angikk forestillinger om det kroppslige og materielle. Helt fra Columbus' oppdagelse av kontinentet har Amerika vært en faktor i den gamle verden, og som litteraturhistorikeren Sigmund Skard skriver, har landet vært et *vehicle of dreams*.²⁴⁰ Amerika har

240. Skard 1964, s. 2; Skard 1976, s. 2.

vært symbol på eventyr og drømmer, et mytologisk forhold som har røtter i Europa, ikke Amerika.²⁴¹ Fra begynnelsen av 1800-tallet og fram mot andre verdenskrig var Amerika modell og inspirasjonskilde for ulike sider ved europeisk samfunnsliv. Europeerne lot seg inspirere av amerikanernes tanker om demokratisering og intellektuell og religiøs frihet, og fra slutten av 1800-tallet ble Amerika også forbilde og modell som industrinasjon.

I 1920-årene begynte Amerika for alvor å bli en stor leverandør av populærkultur, ikke minst gjennom filmen og populærmusikken, og det amerikanske ble symbol på en moderne livsstil.²⁴² I årene like etter andre verdenskrig fortsatte det positive forholdet til Amerika, blant annet på grunn av Marshall-hjelpen og eksport av amerikansk film og populærkultur.²⁴³ Disse følelsene ga seg også utslag på oppfatninger om amerikansk stil og utseende. Det var for eksempel flere som mente at amerikanerne var penere enn andre, noe som blant annet kommer til uttrykk i en artikkel i *Aftenposten* i september 1945: «Amerika er de vakre menns land. Alle har atletskikkelser, tindrende gråblå øyne og en munn som blotter en skinnende perlerad, så snart de ler. Og de ler støtt.»²⁴⁴

Det finnes også en parallell historie om europeernes forhold til Amerika, om drømmen og illusjonen som brast, og som ga næring til et negativt og tvetydig forhold til landet. Allerede ved industrialiseringen og kapitalismens framvekst ble de negative sidene ved det amerikanske samfunnet tydeligere, som de store klasseforskjellene og raseskillet. Dette avspeiler seg i flere negative ytringer om Amerika, ikke minst fra forfattere og intellektuelle, blant andre Knut Hamsun her til lands.²⁴⁵ På samme måte følte mange seg sveket av Amerika på 1960-tallet, med Vietnam-krigen, drapet på Kennedy-brødrene og Watergate-skandalen.²⁴⁶ De tvetydige følelsene overfor Amerika kommer også til uttrykk på andre arenaer enn det samfunnsmessige og politiske. For eksempel ble det allerede på slutten av 1800-tallet hevdet at amerikanerne var historieløse og ikke eide smak. Norskamerikanere som var hjemme på besøk, ble et offer for vittighetspressen, hvor de ble karikert

241. Liland 1992, s. 22; Bryn 1992, s. 118.

242. Skard 1976; Jenswold 1991, s. 91; Liland 1992, s. 52.

243. Liland 1992, s. 4, 35.

244. Liland 1992, s. 36.

245. Skard 1976, s. 27 flg.

246. Bryn 1992, s. 128 flg.

på grunn av sine smakløse antrekk og påtatte manerer.²⁴⁷ Den intellektuelle eliten hadde lite til overs for amerikanernes smak til tross for at de talte i varme ordelag om deres religiøse frihet og likhetsidealer.²⁴⁸

Også i Bjørgs hjembygd Lista eksisterte det tvetydige følelser overfor det amerikanske. Disse følelsene gikk imidlertid ikke i særlig grad på det samfunnsmessige og politiske, heller ikke på amerikanske varer og produkter, men til norskamerikanerne selv. De hjemvendte norskamerikanerne ble på den ene siden beundret på grunn av klær, stil og levesett. På den andre siden måtte de imidlertid balansere hårfint. Hvis de snakket for mye om Amerika, overdrev engelske ord og uttrykk eller tok sminken eller klesstilen for langt, ble de oppfattet som jålete og tilgjorte.²⁴⁹ Bjørgs forventninger til Amerika var styrt av både førstehåndskunnskap og noen av disse mer overordnede impulsene som kom til Norge og Europa fra vest. Hun hadde egne tanker om amerikansk utseende og stil, basert på å ha fått amerikapakker, sett norskamerikanere hjemme på besøk og fra kinolerretet på Vanse bygdekino. I Bjørgs barndomshjem hadde de spilt amerikanske grammofonplater som broren hadde kjøpt «over there» da han var til sjøs, men hun hadde også blitt fortalt at Amerika var synonymt med hardt arbeid – du måtte jobbe for dollarene. Bjørg hadde kanskje ledd av en og annen norskamerikaner som kom tilbake til hjembygda og overdrev amerikanske manerer, men det ser ikke ut til at Bjørg hadde den samme kritiske tvetydigheten til amerikansk stil og samfunnsliv som en del av landets intellektuelle hadde. På dette området kan det imidlertid se ut til at det var noe forskjell blant de unge kvinnene fra Agder, avhengig av bakgrunn og oppvekststed.

Amerikanske forventninger

På samme måte som europeerne hadde forestillinger om det amerikanske, hadde amerikanerne forventninger om hvordan nyankomne innvandrere skulle integreres i samfunnet, forventninger som i stor grad var knyttet til det kroppslige og materielle. Mange nyankomne innvandrere erstattet de gamle

247. Semmingsen 1950, s. 488 flg.

248. Skard 1970, s. 462.

249. Ringdal 2002, s. 187 flg.

klærne med nye kort tid etter ankomsten til Amerika, som vi tidligere har sett at Bjørg gjorde.²⁵⁰ Det var også vanlig å skrive hjem om det, ofte ledsaget av et portrettfotografi hvor endringen kom tydelig til syne, og kanskje med teksten «Kjenner du meg igjen?» skrevet bakpå bildet. For dem som fulgte etter, lå det forventninger i luften om at det skulle foregå en eller annen form for kroppslig transformasjon. Og det var ikke bare kvinner som endret klesstil etter ankomsten: De fleste menn valgte også å kjøpe seg nytt antrekk raskt, som for eksempel Harald fra Lista: «Det første æ måtte gjør nå æ kom øve der, det va å hive buksan, for de va så breie. Og dei kunne æ'kje gå mæ der.»²⁵¹ For de fleste var utskiftningen av klær ikke noe offer, men snarere noe mange hadde sett fram til. Det var imidlertid også noe som ble forventet i det amerikanske samfunnet.

Å bli amerikansk i skinnet ble ansett som minst like viktig som å bli amerikansk i sinnet, det var to sider av samme sak. Helt fra tidlig på 1900-tallet hadde masseproduserte varer vært tilgjengelige for det brede laget av den amerikanske befolkningen.²⁵² Industrien produserte billige klær og «luksusprodukter» som imiterte middel- og overklassens eiendeler. Dermed kunne også arbeidere kle seg og omgi seg med tilsynelatende statussymboler, og folks identitet ble på den måten styrt mer ut fra hva man *hadde*, enn hva man *gjorde*. For mange amerikanere ble etter hvert denne friheten til å velge en viktig del av deres forståelse av demokrati.²⁵³

For nyankomne innvandrere, ikke minst i storbyer som New York, ble det viktig å tilpasse seg den amerikanske stilen for å bli integrert i samfunnet. Foretok en ikke en slik kroppslig transformasjon, forble en det som ble kalt en *squarehead* eller *greenhorn*, fikk problemer med å få jobb og måtte risikere å stå utenfor samfunnet.²⁵⁴ Ikke minst var det viktig hvordan man presenterte seg i det offentlige rommet, noe sosialarbeideren og forfatteren Jane Addams skrev om allerede i 1902:

Her house furnishing, with its pitiful little decorations, her scanty supply of books, are never seen by the people whose social opinions she most values. Her clothes are her background and from them she is largely judged.

250. Ringdal 2002, s. 119.

251. Ringdal 2002, s. 120.

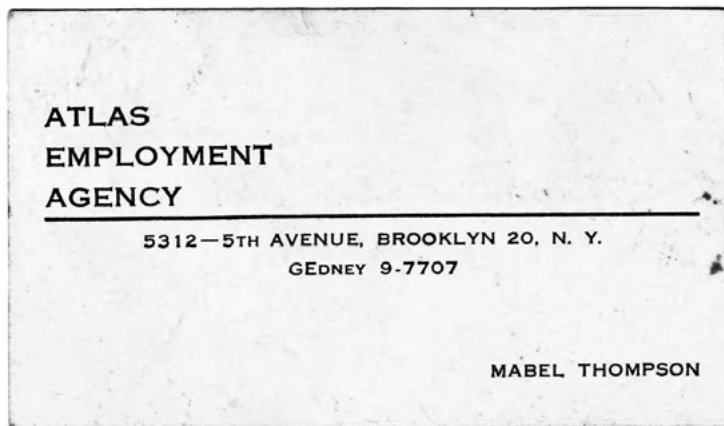
252. Ewen 1988, s. 59 flg.; Cross 2000, s. 17 flg.

253. Ewen 1988, s. 59–68.

254. Ewen 1988, s. 73.

Addams forsvarte med dette at unge arbeiderkvinner brukte storparten av lønna på klær. Hvis sosialt avansement var det de ønsket, var dette en fornuftig investering.²⁵⁵ Etter første verdenskrig forsterket presset på nyankomne innvandrere seg. Arbeidsledighet og nedgangstider førte til en atskillig mer innvandringsfiendtlig holdning i det amerikanske samfunnet,²⁵⁶ og markedskreftene sto i kø for å «hjelp» nyankomne innvandrere med å tilpasse seg, mange fra den europeiske landsbygda.²⁵⁷

I den amerikanske reklamebransjen skilte en gjerne mellom to typer innvandrere. Den ene var dem som var mest opptatte av å investere i gamlelandet, omtalt som *cafone*. Mange italienere befant seg i denne gruppen, derav navnet. *Cafonen* brydde seg lite om å tilpasse seg amerikanske vaner og skikker og involverte seg heller ikke så ofte i innvandremiljøet fra hjemlandet. Den andre gruppen var the *allrightnik*. Disse personene tilpasset seg amerikansk kultur og vaner, ikke minst forbruksmønsteret, og hadde gjerne som mål å klatre i det sosiale hierarkiet. Jødiske innvandrere tilhørte ofte denne gruppen. De mest lønnsomme innvandrerne var selvfølgelig dem som tilpasset seg det amerikanske samfunnet, og reklamebransjen hadde mange strategier for å innlemme de nyankomne i det framvoksende forbrukssamfunnet.²⁵⁸

Mange nyankomne kvinner fra Agder fikk hjelp av de lokale festekontorene i Brooklyn for å få seg jobb, og flere av dem var drevet av kvinner som tidligere hadde utvandret fra Norge.

255. Ewen 1988, s. 73.

256. Wyman 1991, s. 79–95.

257. Ewen 1988, s. 58–79.

258. Heinze 1999, s. 190–207.

Hvordan sto det så til i miljøet Bjørg kom til – det norske innvandrer miljøet i Brooklyn? I dette samfunnet, som i tiden rundt Bjørgs ankomst besto av om lag 50 000 første- og andregenerasjons norske innvandrere,²⁵⁹ fant man både *cafoner* og *allrightniker*.²⁶⁰ Flere av dem som var bosatt i gatene rundt *Lapskaus Boulevard*,²⁶¹ delte *cafonens* målsetting om å vende tilbake til hjemlandet. Samtidig var det store variasjoner med hensyn til hvor sterkt dette preget hverdagen til den enkelte. Fra noen norske bygder og byer, ikke minst fra Agderkysten, var det relativt vanlig for gifte menn å ta seg ett eller flere arbeidsopphold i Brooklyn mens resten av familien var igjen hjemme i Norge. Mange av disse levde og bodde svært sparsommelig, fordi storparten av lønna ble sendt hjem. De investerte også mindre i klær og annet utstyr enn for eksempel ugift ungdom som kom over.²⁶² På samme måte var det en del innbyggere som hadde kommet til Brooklyn på sine eldre dager, og som kanskje slet mer med å tilpasse seg, slik det kommer til uttrykk i et brev i *Nordisk Tidende* fra 1935:

[...] the old people who came here late to live with their son or daughter. They are Norwegian in mind and body; they think, speak, feel, and smell Norwegian. Their world is the little Norway here in Bay Ridge. They take a trip to America by subway across the Brooklyn Bridge once in a while; they return to Norway again when they get back to Bay Ridge.²⁶³

Å integreres i det amerikanske samfunnet handlet ikke bare om klær – det handlet om kroppsspråk, lukt, gestikulering og ganglag – og det syntes når man ikke fulgte spillereglene. Ofte kan det se ut som om skillet mellom *cafonen* og *allrightniken* går mellom første- og andregenerasjons innvandrere, slik sosiologen Christen Tonnes Jonassen beskriver i en doktorgradsavhandling om det norske miljøet i Brooklyn i slutten av 1940-årene:

259. I 1940 lå innbyggertallet på 54 530 første- og andre generasjonsinnvandrere fra Norge. I 1960 hadde tallet på innbyggere født i Norge gått ned med en tredjedel (Hoover 1979).

260. Ringdal 2002, s. 122 flg.

261. Kallenavn på 8th Avenue, den mest sentrale gaten i det norske miljøet i Brooklyn, med flere titalls norske forretninger, kafeer, kirker og annen virksomhet.

262. Ringdal 2002, s. 117 flg.

263. NT 31/1 1935. I: Jonassen 1947.

It is easy to tell the first generation from the second. The former talk in a low voice, gesticulate little and seem at all times as if tightly contained by invisible strands. The latter are louder, brasher, and they carry themselves with an easy carelessness.

Slik Jonassen observerte det, hadde andregenerasjons nordmenn i Brooklyn en helt annen avslappet selvsikkerhet enn mødrene og fedrene som hadde kommet noen tiår tidligere.²⁶⁴ I avhandlingen ser jeg på hvordan de unge, ugifte kvinnene fra Agder plasserte seg i dette landskapet. Hvordan opplevde og forholdt de seg til forventningene det amerikanske samfunnet hadde knyttet til deres kroppslige integrering? Og hvordan harmonerte disse ideene med forventninger som eksisterte i det norske innvandrer-miljøet i Brooklyn?

Agder, New York – og det norske Brooklyn

For de ugifte kvinnene som utvandret, representerte Agder og New York to ulike erfaringsrom. På Agder hadde fem år med krig satt spor på levestandard og næringsliv. Det var begrenset vareutvalg i butikkene, høye priser og rasjonering på en del varer og produkter. Selv om dette endret seg mye i tidsrommet 1946–1965, var det likevel stor forskjell på forbrukssamfunnet de unge kvinnene reiste fra, og det de kom til i USA. Agder var også preget av en lavkonjunktur med røtter helt tilbake til krisen som hadde rammet skipsfarten på Sørlandet på slutten av 1800-tallet. Fra å ha vært et område med økonomisk og kulturell vekst ble Agder en periferi med alle dens kjennetegn: lavt lønnsnivå, lav yrkesdeltaking og betydelig fraflytting.²⁶⁵ For de unge kvinnene som vokste opp, var det få arbeidsmuligheter, ikke minst på bygdene.²⁶⁶ Agder var også preget av en lavkirkelig vekkelsesreligiøsitet. Mange samfunn var delt i to, men den pietistiske kristendommens idealer hadde innflytelse også utenfor bedehusenes innerste kretser. Begrepet *synd* var med på å regulere mange menneskers livsførsel, ikke minst for de yngre. Både dans, alkohol og kortspill ble betraktet som synd, og for noen

264. Jonassen 1947, s. 331.

265. Knudsen 1990, s. 111 flg.

266. Masdalen 1991, s. 17.

var også idrett problematisk.²⁶⁷ Selv om Bjørg gikk på dans og dermed ikke tilhørte bygdas konservative kretser, husker hun godt hvordan mye ble omtalt som synd:

Det va jo mange som forsøkte å preke meg inn i det, gå i kjerka og lese bibelen, for eksempel arbeidsgiver. Æ følte ikkje æ va sånn ein forferdelig synder. Æ likte ikkje at æ sko bli fortalt kassen æ sko vere.²⁶⁸

Den pietistiske kristendommen bidro også til å strukturere synet på den unge kvinnekroppen, og flere anså det som synd å sminke seg, gå med bukser, bruke smykker og ha permanent.²⁶⁹ Bjørg husker godt at de færreste på Lista brukte sminke da hun reiste i 1952. Blant bedehusfolket var det helt utelukket med den slags, men også i hennes krets var man forsiktige med for eksempel lepestift når man beveget seg i det offentlige rommet. Det samme gjaldt unge kvinner som røykte – dette foregikk som regel i skjul.

De pietistiske holdningene satte preg også på dem som ikke var aktive i kirka eller på bedehuset. Et illustrerende eksempel på hvor sterke disse kreftene kunne være, var rettssaken en ung skolelærer i Bjørgs hjembygd anla mot bedehusfolket samme år som hun emigrerte. Bedehusfolket, blant dem en tidligere ordfører, hadde fått skolestyret til å omgjøre ansettelsen av den unge læreren fordi han blant annet hadde anbefalt elevene å gå på kino og se den nye filmen om Roald Amundsen. «Kinofilm vert laga av pengegriske menn og horkjerringer», skal en av de konservativt kristne ha uttalt. Og om ikke filmen om Roald Amundsen nødvendigvis var så fæl, kunne kinogåing i seg selv lede til mye annen syndig aktivitet. Ikke nok med det: Den unge læreren hadde også latt elevene sine danse til «Pål sine høner» i gymtimen, og sagt at Metusalem kanskje ikke ble 900 år i henhold til dagens tidsregning. Dette ble for sterk kost for bedehusfolket, som satte igang en svertekampanje mot den unge læreren og fikk overtalt skolestyret til å omgjøre ansettelsen. Læreren gikk til sak mot de mest aktive i kampanjen for ærekrenkelse, og hovedstadsavisene, blant andre *Verdens Gang*, var til stede og fulgte rettsaken. De snakket også med flere av dem som støttet

267. Repstad og Henriksen 2005; Seland og Ågedal 2008.

268. Intervju med N8, kalt Bjørg.

269. Repstad og Henriksen 2005; Seland og Ågedal 2008.

den unge læreren, men ingen av dem turte å stå fram med navn av frykt for å miste jobben eller kundene i forretningen. Den unge læreren vant til slutt saken.²⁷⁰ Selv om den pietistiske kristendommen var sterkt til stede mange steder på Agder, var det imidlertid forskjeller, ikke minst mellom by og land. I Kristiansand ble for eksempel filmen om Roald Amundsen vist som skolekino. Eksemplet viser likevel at dette var sterke krefter som mange av kvinnene som senere utvandret, hadde måttet forholde seg til i oppveksten og ungdommen.

I New York møtte jentene fra Agder en storby i økonomisk vekst, med mange valgmuligheter og mindre sosial kontroll. De stiftet også bekjentskap med et kvinneideal som hadde fått gjennombrudd i 1920-årene, og som brøt med viktoriatidens forbilder.²⁷¹ Både fremveksten av masseproduksjon, utviklingen av medisinfaget og nye populærkulturelle forbilder bidro til å skape dette nye idealet. Fra å ha vært formet av ytre kontroll, som familien og samfunnet, ble den unge kvinnekroppen et kommersielt prosjekt hvor klær og sminke, kremer, sanitetsbind og bh-er ble viktige for å uttrykke modernitet, personlighet og delaktighet i samfunnet.²⁷² De fleste jentene som kom fra Agder til New York, var ikke ukjente med mange av disse idealene. Flere hadde sett Rita Hayworth og Audrey Hepburn på filmerretet, og de hadde lest om amerikanske skuespillerinner og artister i norske ukeblader og aviser. Det som i større grad var nytt, var tilgangen på og omfanget av alle produktene man kunne skaffe seg for å forme kroppen i henhold til disse idealene.

New York representerte imidlertid ikke bare det moderne og kommersielle. Det var også en by med mange kulturelle grupper som hadde ulike levesett og verdisyn. Et av disse miljøene var den norske kolonien i Brooklyn. Dette var på mange måter et todelt samfunn, med en verdslig og en kristen leir, hvor flere i sistnevnte gruppe hadde et mer pietistisk kvinnesyn.²⁷³ Dette var holdninger som var blitt tatt med i bagasjen fra Norge:

What I like least in this country is the terrible sloping around of red paint. You do not have to wash many women clean before you have enough paint for a well

270. NT 26/6–1952; NT 3/7 1952; NT 10/7 1952.

271. Brumberg 1998; Cross 2000; Ewen og Ewen 1992; Peiss 1998.

272. Brumberg 1998.

273. Jonassen 1947, s. 441 flg.

weathered barn door. Their polished and red-painted nails are often as long as a bird's beak, and it is no wonder that divorces flourish; pity the poor fellow who falls into the claws of these women.

Although there is a great superfluity of shoes, it is very difficult to find a pair of ladies' shoes with a whole toe. Two or three toes on every foot as a rule wave cut in the breeze. It is not so bad in the heat of the summer. But in the winter it's not so good for the toes.

I have gotten involved in such a dangerous topic that I had better close here...²⁷⁴

I dette utdraget av et brev, publisert i *Nordisk Tidende* høsten 1946, skriver en relativt nyankommen norsk innvandrer om førsteinntrykket av Amerika. Tross en lettere humoristisk tone er det tydelig at han ikke var særlig begeistret for de amerikanske kvinnenes stil og utseende. Han snakker aldri eksplisitt om de norske kvinnene i Brooklyn. I likhet med Bjørg hadde imidlertid mange av dem også blitt glade i leppestift og hadde flere par tåløse sko i skapet.

Da Bjørg kom til Amerika, stiftet hun raskt bekjentskap med de mer konservative kreftene i det norske miljøet. Hos tanta og onkelen, som hun bodde hos de første ukene, ville det vært helt utenkelig for henne å vise seg med sminke eller tenne seg en sigarett. De var aktive i Salem, pinsekirken i Brooklyn, og Bjørg husker at hun ble tatt med på møtene dit med tungetale og hallelujarop. Da Bjørg ble syk og legen sendte med henne en *ginger ale* hjem, ble den straks kastet ut av hus fordi den kunne brukes til å blande drinker med. Tanta og onkelen hadde heller ikke fjernsyn, fordi der ble det vist reklame for alkohol. Bjørgs familie i Amerika tilhørte de mer konservative kretsene i det norske Brooklyn, hvor det ikke var akseptert med sminke, tobakk, alkohol og dans. I mer moderate kirkekretser, ikke minst hvor andre- og tredjegerasjons norskamerikanere dominerte, var en mer avslappet hva angikk disse kravene. I det verdslige miljøet, som Bjørg fant seg best til rette i, gikk en på dans og annen verdslig underholdning, og tobakk, alkohol og sminke var akseptert.

274. NT 5/9 1946.

Frigjøring eller disiplinering?

Kvinnene jeg legger vekt på i avhandlingen, representerer siste generasjon unge, ugifte kvinner fra Agder som i tidsrommet 1890–1965 emigrerte til New York. Disse jentene dro på eget initiativ, og de skapte seg en ny tilværelse i den amerikanske metropolen som tjenestejenter, fabrikkarbeidersker, servitriser og sekretærer. Den nye tilværelsen ga dem økonomisk selvstendighet, de lærte seg et annet språk, og de ble kjent med amerikansk kultur og hverdagsliv. I avhandlingen undersøker jeg nærmere hvordan disse erfaringene kom kroppslig til uttrykk. Slik jeg velger å se det, var ikke disse endringene bare en overfladisk og ukritisk tilpasning. De er snarere uttrykk for de unge kvinnenes håndtering av forventninger, forestillinger, oppvekst og ny hverdag.

Et overordnet mål med avhandlingen er å finne ut om de unge kvinnenes kroppslige transformasjon kan ses på som et frigjøringsprosjekt. Flere av dem vokste opp i forholdsvis konservative miljøer på Sørlandet, hvor det som ble betegnet som synd, la mange føringer på livsstil og levesett. At noe ble betegnet som synd, kan ses på som en form for disiplinering, som ikke minst den unge kvinnekroppen var gjenstand for. Hva betydde så den kroppslige endringen kvinnene gjennomgikk? Opplevde de med dette en frigjøring fra verdiene hjemmefra: at New York og Amerika ga rom for en personlig frihet de tidligere ikke hadde hatt mulighet til? Eller snakker vi heller om at de unge kvinnene gikk fra én form for disiplinering til en ny, og at det amerikanske samfunnets forventninger om kroppslig integrering bare var en ny form for disiplinering? Det er spørsmål som vil kreve nye, grundige undersøkelser å finne svar på og som jeg søker å belyse i mitt pågående doktorgradsprosjekt.

Litteratur

- Brumberg, J.J. (1998). *The body project. An intimate history of American girls*. New York: Vintage Books.
- Bryn, S. (1992). *Norske Amerika-bilete. Om amerikanisering av norsk kultur*. Oslo: Samlaget.
- Cross, G. (2000). *An all-consuming century. Why commercialism won in modern America*. New York: Columbia University Press.
- Ewen, S. (1988). *All consuming images. The politics of style in contemporary culture*. New York: Basic Books.
- Ewen, E. og Ewen, S. (1992). *Channels of desire. Mass images and the shaping of American consciousness*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (1999). *Seksualitetens historie I. Vilje til viten*. Oslo: Exil Forlag.
- Giblett, R. (2008). *The body of nature and culture*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Heinze, A. (1999). From scarcity to abundance, i L.B. Glickman (red.) *Consumer society in American history*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Hoover, K.E. (1979). *Organizational networks and ethnic persistence. A case study of Norwegian-American ethnicity in the New York metropolitan area*. Ann Arbor, Michigan: University Microfilms International.
- Jenswold, J. (1991). Becoming American, becoming suburban. Norwegians in the 1920's, i H. Storhaug (red.) *Norse Heritage*, Vol. 2 Stavanger: The Norwegian Emigration Center.
- Jonassen, C.T. (1947). *The Norwegians in Bay Ridge. A sociological study of an ethnic group*. Ann Arbor Michigan: University Microfilms International.
- Knudsen, J.P., Jacobsen, D.I. og Svendal, A. (1990). *Sørlandsbilder. 3 scenarier for Agder*. Kristiansand: Agderforskning.
- Liland, F. (1992). *De som elsket Amerika. Kollektive forestillinger om Amerika i Norge 1945–1949*. Hovedfagsoppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Lovoll, O.S. (1997) *Det løfterike landet. En norskamerikansk historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Masdalen, K.-O. (1991). *Agders historie. 1920–1945. Mellomkrigstid og okkupasjon*. Kristiansand: Agder historielag.
- Mauk, D.C. (1997). *The Colony that Rose from the Sea. Norwegian maritime migration and community in Brooklyn, 1850–1910*. Northfield, Minnesota: The Norwegian-American Historical Association.
- Peiss, K. (1998). *Hope in the jar. The making of America's beauty culture*. New York: Metropolitan Books.
- Repstad, P. og Henriksen, J.-O. (red.) (2005): *Mykere kristendom? Sørlandsreligion i endring*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Ringdal, S. (1999). *Screendører og kjøkkenmøbler. En undersøkelse av det amerikanske Lista*. Hovedfagsoppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Ringdal, S. (2002). *Det amerikanske Lista. Med 110 volt i huset*. Oslo: Pax Forlag.

- Ringdal, S. (2007). *Lapskaus Boulevard. Et gjensyn med det norske Brooklyn*. Oslo: Golden Slippers.
- Seland, B. og Ågedal, O. (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Oslo: Samlaget.
- Semmingsen, I. (1950). *Veien mot vest. Annen del. Utvandringen fra Norge 1865–1915*. Oslo: Aschehoug.
- Skard, S. (1964). *The American myth and the European mind. American studies in Europe 1776–1960*. New York: A.S. Barnes and Company.
- Skard, S. (1970). The image of America in Europe, i A.N.J. den Hollander og S. Skard (red.) *American civilization. An introduction*. London: Longman.
- Skard, S. (1976). The United States in Norwegian history, i *Contributions in American studies; no. 26 Publications of the American Institute, University of Oslo*. Westport Connecticut: Greenwood Press.
- Synnot, A. (1993). *The body social. Symbolism, self and society*. London / New York: Routledge.
- Wyman, M. (1993). «No Longer Freedom's Land». Scandinavians return from America, 1900–1930, i K. Djupedal (red.) *Norwegian–American Essays*. Oslo: NAHA-Norway.

KAPITTEL 8

«...som Zebraer paa Sjøsandene»

*Etableringen av et moderne badeliv på sørlandskysten
i mellomkrigstiden – brytninger og strømninger*

Dag Hundstad

I utviklingen av romlige narrativer spiller turistnæringen en sentral rolle. Reiselivet er avhengig av å produsere fortellinger for å reddyke stedets egenart, noe som er nødvendig for å tiltrekke seg publikum. Her deltar turistnæringen i samspill med flere aktører, deriblant kunstnere, og dette påvirker også befolkningens identitet. Den tyske etnologen Herman Bausinger fremstiller denne prosessen slik:

The ways in which a region is portrayed by painters or poets strongly influence the content and structure of the «identity» of that region, suggesting the forms for its presentation in leaflets, prospects and advertising. These images then become a significant motivation in the process of choosing that region as the place that tourists want to visit, and there are similar impulses and influences the other way round. All these positions are interdependent and can be regarded as elements in fluid circulation, as parts of an inductive circle or field.²⁷⁵

275. Bausinger 1998, s. 27.

Byggingen av en region som merkevare forutsetter et råmateriale i form av historie, kultur eller natur som lar seg forme og utnytte i markedsføringen. For Sørlandets del har særlig kystlandskapet vært viktig for å skape den regionale fortellingen. Det dominerende bildet av landsdelen er uløselig knyttet til skjærgård, strender og småbymiljøer som til sammen skaper *Sol, sommer, Sørland*. Dette er imidlertid ikke et naturgitt bilde av regionen: Blikket som vi har på omgivelsene våre, er kulturelt formet. Som vi skal se, var både legevitenenskap, kunst, litteratur, populærkultur og moter med på å skape det turistiske bildet av Sørlandet.²⁷⁶

Denne artikkelen har søkelys på en bestemt side ved «turistifiseringen» av sørlandskysten, nemlig bildet av denne delen av landet som *Norges riviera*. Dette bildet ble formet i 1930-årene. Hvordan oppsto denne tankegangen, hvilke innflytelseskilder gjorde seg gjeldende, og hvordan foregikk moderniseringen av badelivet i regionen? De fleste eksemplene i artikkelen er hentet fra stranda Sjøsandene ved Mandal, som siden mellomkrigstiden har vært Sørlandets mest populære badestrand. Lokale praksiser drøftes i lys av internasjonale trender.

Tidligere forskning

Mens turismehistorie er en etablert disiplin med egne nettverk, konferanser og publikasjoner internasjonalt, har emner som angår rekreasjon og reiseliv, i liten grad engasjert norske historikere. Søkelyset har vært på den politiske, økonomiske og sosiale historien, mens hverdagslivets kulturhistorie oftest har vært henvist til etnologi eller folkloristikk. Disse disiplinene har levert enkelte nyttige bidrag til feltet, ved blant andre folkloristen Ørnulf Hodne og etnologen Anders Gustavsson.²⁷⁷ Den historiske kontekstualiseringen i etnologiske arbeider kan likevel være mangelfull, sett fra historikerens synspunkt, og den har ofte i liten grad vært basert på primærkilder. Etter hvert som etnologifaget har fått en sterkere samtidsorientering, er resultatet at kulturhistoriske emner som angår dagliglivet, faller mellom to stoler.

276. Se for øvrig: Hundstad 2011 om utviklingen av den sørlandske turismen og Hundstad 2013 om sørlandsk regionalisme og regionbygging generelt.

277. Gustavsson 1981; Hodne 1994.

Dette avspeiler seg naturlig nok også i historiografien. Slik historikeren Berit Eide Johnsen har påpekt, er det en mangel på større arbeider om turismehistorie, både i Norge og i de øvrige skandinaviske land. Hun har selv vært en pioner innenfor feltet og levert flere arbeider som angår utviklingen av turisme på Sørlandet og bruken av maritime stereotyper og historie i turistnæringen.²⁷⁸

Norge har en rikholdig historiografi når det gjelder lokalhistorie, men nye fenomener som turisme og rekreasjon har i liten grad fått innpass i sjangeren. Her finner vi likevel enkelte unntak, særlig i nyere byhistoriske verker. Her kan det vises til blant andre Knut Kjeldstadli (Oslo), Olav Arild Abrahamsen (Flekkefjord og Farsund) og Bjørn Slettan (Mandal) og Inger Jensens og Åsmunds Svendsens bygdebøker for Hvaler. I 1990 var et tema-nummer av *Agder Historielags årsskrift* viet turisme på Agder. I tillegg kan det nevnes at et utstillingsprosjekt ved Vest-Agder-museet resulterte i en publikasjon, *Sol, sommer, Sabeltann – Sørlandsturismen i 100*, som ble utgitt i sammenheng med feiringen av lanseringen av landsdelsnavnet Sørlandet i 2002. Vest-Agder-museet har fortsatt å følge opp temaer knyttet til turisme og rekreasjon, blant annet gjennom et prosjekt om plastbåter, som var tema for museets årbok i 2011.²⁷⁹

Av arbeider som går mer spesifikt inn på badelivets utvikling, må for det første den engelske turismehistorikeren John Waltons arbeider om engelske badebyer fremheves. Den engelske historikeren John Travis har skrevet om tradisjon og kontinuitet når det gjelder engelske sjøbadepraksiser, mens sosiologen Jean-Didier Urbains *Sur la plage (At the beach)*, er av mer allmenn karakter. Urbain har mange interessante vinklinger på strandlivet og dets utvikling, men preges av en noe eklektisk bruk av historiske eksempler. Videre har den danske historikeren Poul Holm behandlet badelivet i Skagerrak–Kattegat-regionen i avhandlingen *Kystfolk*, men da fremstillingen stanser rundt første verdenskrig, er ikke utviklingen av mellomkrigstidens masseturisme kommet med.²⁸⁰ Spesialstudier av det sørlandske badelivet eksisterer ikke i litteraturen. For å gripe utviklingen er man derfor i stor grad henvist til samtidige kilder.

278. Eide Johnsen 2002, 2005, 2008, 2010, 2011 og manuskript.

279. Kjeldstadli 1989, 1990; Jensen 1993, Svendsen 2010; Abrahamsen 1987, 2001, 2007; Abrahamsen, Eide Johnsen, Ertzeid og Aanby (red.) 1990; Slettan 2006; Austarheim (red.) 2002; Pabst (red.) 2011.

280. Walton 1983, 1997, 2000; Travis 1997; Holm 1991; Urbain 2003.

Kilder

Det har tidligere vært kjent at 1930-tallet var banebrytende for utviklingen av turismen på Sørlandet, men det har ikke vært forskning som har gått dypt inn på empiri fra denne perioden. Etter at jeg konstaterte at arkivkildene fra institusjonene som var knyttet til reiselivet, hadde lite materiale, har jeg i studier av reiselivets utvikling i forbindelse med mitt ph.d.-prosjekt arbeidet med lokal- og regionalaviser. For historikeren som vil «ta pulsen» på hverdagslivet, er dette en rik, men tidkrevende kildekategori.

Jeg har konsentrert meg om regionavisene *Fædrelandsvennen* (Kristiansand) og *Agderposten* (Arendal) med hovedvekt på sommermånedene fra cirka 1930 til cirka 1940. I tillegg har jeg utført stikkprøver også for andre perioder av året. Lokalavisene for samtlige sørlandsbyer og tilgrensende byer i nabofylkene ble gjennomgått for sommeren 1934, som var det definitive gjennombruddet for sørlandsturismen. Videre har jeg gått gjennom enkelte riksaviser og landsdekkende ukeblader for å se på hvordan Sørlandet ble fremstilt fra sentrums ståsted. For å få et lokalt blikk på utviklingen i det som ble Sørlandets mest besøkte badeby, gjennomgikk jeg også mandalsavisen *Lindesnes* for perioden 1919–1940. Generelt hadde både region- og lokalavisene stor interesse for utviklingen innenfor turisme, noe som gjenspeiler seg i et høyt antall notiser, intervjuer, leserinnlegg, referater og reportasjer. I tillegg kan annonser fortelle mye om rekreasjon og turisme. Mange av oppslagene reflekterer at kystturisme ikke bare ble sett på som rekreasjon, men også som et helsebringende tiltak.

Sjø og helse

Helt siden antikken har personer fra borgerskapet benyttet seg av badekurer for å restituere seg. I utgangspunktet ble varme og mineralrike kilder i innlandet foretrukket. I disse kildene søkte man å gjenvinne helsen gjennom avslapning og ulike former for terapi. Fra 1700-tallet anbefalte medisinske saltvannsbad og sjøluft for å styrke helsen. Her var det engelskmenn som var pionerer. Delvis bygde disse pionerene praksisene på tradisjoner i eldre folkelig medisin, der folk fra lavere samfunnslag hadde reist til kysten for å kurere ulike sykdommer ved å bade. Slik John Travis påpeker, tyder

dette på at sjøbadingen ikke bare var et fenomen som spredte seg fra høyere samfunnsklasser og nedover, men som også fikk inspirasjon fra de bredere lag av befolkningen.²⁸¹

Når sjøluft (og frisk luft generelt) ble anbefalt, bygde dette på en gammel tankegang om at smittsomme sykdommer bokstavelig talt lå i lufta, i såkalte *miasmer*, som man særlig fant i stillestående luft i byene. Å drikke saltvann ble også sett på som helsestyrkende. Badingen skulle helst foregå ved plutselige dyppinger i kaldt vann, siden sjokkeffekten ble sett på som ekstra gunstig i medisinsk sammenheng. Såkalte *bademaskiner* var kjerrer som ble trukket ut i vannet, ofte av hester, og herfra var det mulig å dyppe seg. Sjøbadterapien ble institusjonalisert i England fra midten av 1700-tallet. En av de fremste forkjemperne for denne formen for terapi var legen Richard Russell (1686–1759), som skrev en avhandling om temaet. Russell anbefalte særlig sjøvann ved behandling av kjertelsykdommer og påpekte at det var langt større helsegevinst i å oppholde seg på kurbad ved kysten enn i innlandet. Utover på 1800-tallet ble de engelske badebyene svært populære. En by som Brighton hadde 117 000 besøkende i 1835, og i løpet av én enkelt måned i 1862 var tallet 132 000. Fra De britiske øyer spredte badebyfenomenet seg til kontinentet utover på 1800-tallet. Slik John Walton har formulert det, er kystturisme og fotball Englands to viktigste kulturelle eksportprodukter.²⁸²

Også Sverige har lange tradisjoner på dette området. I 1779 ble det etablert kurbad i grensebyen Strömstad. Her kunne pasientene drikke helsebringende kildevann og bade i tang og i sjøen. Badet i Strömstad var modell for både Moss og Sandefjord bad, som i henholdsvis 1835 og 1837 ble startet opp som Norges to første kurbadanlegg. Initiativtaker til badet i Sandefjord var legen Heinrich Arnold Thaulow (1808–1894). Thaulow, som senere grunnla Modum Bad, var en anerkjent ekspert på badeterapi eller *balneologi*. Han gjennomførte studiereiser til kontinentet og presenterte egen forskning i flere publikasjoner, deriblant en monografi utgitt på tysk.²⁸³

281. Travis 1997, s. 8 flg.

282. Walton 1997, s. 36–37 (og videre om spredningen på Kontinentet); Löfgren 1999, s. 112 flg.; Urbain 2003, s. 32, 67 flg.

283. Walmann 2007; Sørensen (udatert); Larsen 2009.

Sørlandet lå langt fra de folkerike byene på Østlandet, der tyngden av det norske borgerskapet holdt til, og kysten lengst mot sør ble lenge sett på som for værhard til at forholdene lå til rette for at det kunne etableres sjøbadeanstalter her. I 1890-årene ble det etablert et sjøbad på Fevik ved Grimstad, og i 1903 ble Flekkerø Skjærgaardssanatorium åpnet. Etter noen år ble dette omdøpt til et «Skjærgaardshotel», noe som avspeiler en dreining fra rekonvalesens mot rekreasjon.²⁸⁴

Selv om miasmeteorierne fra slutten av 1800-tallet og utover fikk mindre innflytelse, fortsatte likevel legene å anbefale sjøluft som terapi, iallfall frem til andre verdenskrig. Dette gjaldt også svakelige barn og ungdommer, som ble sendt til feriekolonier ved sjøen. Oslo kommune bygde sin første feriekoloni på Karlsøy i Vestfold i 1897. I 1913 var praksis at skolebarna i byen ble undersøkt av skolelegen før avreisen til feriekolonien. Mens de kjertelsvake barna burde ha adgang til sjøbad, slik doktor Russell hadde anbefalt, ble blodfattige og brystsvake sendt til høyereliggende steder med skog. Også på Sørlandet fikk man etter hvert feriekolonier ved kysten, blant annet på Tromøya. Avisene kunne begeistret rapportere om «solskinnsbarn» som struttet av sunnhet i den gode og rene lufta der. Da havnefogden i Kristiansand i 1933 argumenterte for flere småbåtplasser, begrunnet han dette blant annet med den sunne sjøluften: «[H]vad barna og de eldre med samler av sundhet og helse i sommerens løp herute kan simpelthen ikke overvurderes.»²⁸⁵

I *Fædrelandsvennen* 1927 anbefalte doktor Frimand Koren både sjøbad, solbad og *luftbad* for å styrke helsen. Den sistnevnte terapiformen var anbefalt særlig for «bleksottige», nervøse og søvnløse. Enhver kunne med letthet selv ta luftbad, påpekte Koren. Man lukket alle dørene og satte opp alle vinduene, «og saa spaserer man rundt i Adams dragt en kortere eller længre tid». Når det gjaldt sjøbad og solbad, formante Koren imidlertid om å gå frem med den ytterste forsiktighet.²⁸⁶

Disse advarende holdningene finner vi tallrike eksempler på fra legestandens side. Overdrevne sjøbad kunne føre til gikt, forkjølelse og andre lidelser, mens solbrenthet ble sett på som svært helseskadelig og noe som til og

284. Abrahamsen 1990, s. 13. Om Flekkerø Skjærgaardssanatorium, se: Grindland 1990.

285. *Verdens Gang* 25.05.1913; *Agderposten* 29.07.1938; *Vestmar* 14.06.1934; *Fædrelandsvennen* 26.07.1933; Somdal-Åmødt og Alsvik (udatert).

286. *Fædrelandsvennen* 09.07.1927.

med kunne få en dødelig utgang. Siden man lenge manglet gode produkter som kunne beskytte mot solen, er det ikke underlig at legene ofte gikk ut og advarte solbaderne. Når det gjaldt bading, var det også særlige årsaker til å minne om farene. De dårlige svømmeferdighetene blant folk flest førte til at drukningstallene ved bading var langt høyere enn i dag. Antallet drukningsulykker ved friluftsbading var særlig høyt i godværshelger om sommeren. Det gjorde inntrykk på folk når disse dødsfallene ble nevnt i avisene.²⁸⁷ I badehusene kunne også dem som ikke var svømmedyktige, bade under trygge forhold.

Badehusenes tid

Der kjæmpes en kamp mellom ti abonnenter. Man puffer, man dunker, man hoster, man kremter, i Smalsunds eneste trappe, det gjælder at være rappe!

Disse linjene skrev operasanger Albert Simonsen (1870–1915) i 1903 om herrebadehuset i Smalsund, som ligger ved Skogsfjordens utløp nær Mandal.

Her badet mandalsborgerne fra 1860-årene. Aksjeselskapet «Mandals Badehuse» bygde også badehus for kvinner i Smalsund, lenger inne i Skogsfjorden, og til sammen var det ansatt tre «badekoner» her. Disse badekonene sto for pengeinnkrevingen og passet på at guttungene ikke kom for nær de badende damene. I Skogsfjorden var det klart vann med god temperatur, og derfor var det populært for barn å bade der også utenfor badehusene. De ulike bydelene hadde hver sin faste badeplass i fjorden.²⁸⁸

Den første sjøbadeanstalten i Norge var trolig den flytende «bademaskinen» som ble etablert i Pipervika av Selskabet for Christiania Byes Vel i 1820. De engelske bademaskinene var egentlig anretninger som ble trukket ut i vannet av hester. Denne typen innretninger har vi så vidt vites ikke hatt her til lands. Sjøbadet besto av en pram som lå på svai i Bjørvika. Det var standsmessig innredet med værelser med badekar og værelser med muligheter til sjøbåd, frisør- og barbersalong samt en restaurant med «Conversa-

287. Se for eksempel *Lindesnes* 20.06.1928.

288. *Lindesnes* 27.03.1925; Slettan 2006, s. 327–329. Olaf W. Isaachsen har dokumentert damebadehusene i maleriet *Landskab fra Skogsfjorden* (1887).

tionssalon, Buffet og Altaner udimod Havnen». Anleggets karakter viser at de sosiale funksjonene var minst like viktige som de helsemessige. Billettprisen i Pipervika hindret den alminnelige befolkningen i å benytte seg av denne anstalten, men borgerskapet lot seg forarge over den «fribadingen» med sparsom bekledding som forekom i lavere samfunnslag. Derfor ble det også opprettet badehus for «den simplere klasse Mennesker», for menn og kvinner i hovedstaden henholdsvis i 1839 og 1840.²⁸⁹

I andre del av 1800-tallet spredte skikken med badehus seg også til andre kystbyer i landet. I de mindre byene var dette bare et tilbud for borgerskapet. I tillegg hadde de mest velstående borgerne private badehus i tilknytning til sommervillaer ved sjøen. Badehusene var innredet med en innebygd spillkum som ikke var synlig fra utsiden. Kummen ble heist ned i vannet, visstnok ofte akkompagnert av hyl fra badende kvinner. Der det var langgrunt, måtte bygningene anlegges ved enden av lange brygger. I kummen satt kvinnene godt påkledd i viktariatidens innviklede bade-drakter, som ble nokså tunge når de ble våte, mens mennene ikke brukte badetøy. Ved det nevnte badehuset i Smalsund var det derfor satt opp en vegg for å skjerme for innsyn. I 1890-årene kom de mer anvendelige stripete trikotdraktene i bruk for både kvinner og menn, men mange menn foretrakk likevel fortsatt å bade netto. Dristige ungdommer begynte nå også med «fellesbad» der begge kjønn var med. Etter som svømmedyktigheten økte, ble det vanligere å bruke badehuset som utgangspunkt for å ta en tur ut på dypet, og enkelte steder fikk man stupebrett. Etter hvert var det mest de som ikke var svømmedyktige, som holdt seg til spillkummen.²⁹⁰

Badehuset ble en møteplass for byens bedrestilte. Her kunne saker av ulik karakter tas opp under uformelle omstendigheter. Folk flest badet likevel slik de alltid hadde gjort, fra svaberg og ned i sjøen eller i innlandsvann.²⁹¹ Ved inngangen til 1900-tallet hadde stranda fortsatt liten betydning som badeplass.

289. Flood 1999.

290. Gardåsen 2003; Flood 1999; Slettan 2006, s. 327–329; Abrahamsen 1990, s. 13.

291. Se for eksempel Hoven 1946, s. 141.

Et nytt blick på stranda

I sjømannens mentale kartografi var stranda en fiende. De lumske sandbankene ved Jylland gjorde at man her kunne se en skog av master fra skuter som hadde gått på grunn, noe som gjorde at seilskipene foretrakk å seile langs kysten av Sørlandet i stedet. For bondebefolkningen var stranda først og fremst et sted der man kunne samle tang og tare til fôr og gjødsel.

Da kunstnerne begynte å oppdage sørlandskysten i andre del av 1800-tallet, så de på stranda med et melankolsk og nyromantisk blick. I denne tradisjonen står forfatteren Tryggve Andersens skildring av Sjøsandene, som bygger på erindringer fra Mandal i 1890-årene:

Senhøstes mødte Erik Holk en dag Lilli Herwig paa gaden og gav sig i følge med hende. Hun havde et ærend i et af de yderste hus ved elvemundingen, og da det var besørget, bøiede de af fra byen henimod den øde sandslette langs den aabne strand. Tilhavs stod sneskodden som en sort væg. Det var stille, og sjøen var glat og rolig. Ikke en dønning rullede, og ikke en bølge rørte sig, men nede i fjæren skvulpede det sagte og blødt rislende, og stadig bares sneskodden nærmere, som var den ét med skumringen, der lagde sig om landet. De vandrede en lang stund tause frem og tilbage i den løse sand og stirrede ud mod mørket og vinteren, som seg ind fra havet.²⁹²

I et strandbilde fra Mandal har maleren Amaldus Nielsens valgt et høstmotiv, der et par mennesker i et nærmest uendelig landskap gir en følelse av maktesløshet.²⁹³

Kontrasten er påtagelig når vi ser et bilde som *Sol og ungdom* av den danske maleren Jens Ferdinand Willumsen (1910). Bildet er inspirert av glade barn på stranda i den italienske byen Amalfi. Det solfylte motivet med brune kropper som kontrasteres mot den hvite sanden, utstråler livsvilje og styrke. For den vitalistiske kunsten ble stranda et sted for sol- og kroppsdyrkning. I motsetning til hos nyromantikerne var det individet, ikke landskapet, som sto i sentrum. Det kraftfulle og livsbejaende uttrykket ser vi også hos Edvard Munch i verket *Badende menn* (1908) og i solmotiv

292. Andersen 1900, s. 59–60.

293. Hundstad 2013, s. 62 flg.

i utsmykningen til Universitetet i Oslos aula (1911). De nakne menneskene i vitalistisk kunst kan vi også relatere til den tyske «Körperkultur», som i Norge gjerne ble kalt «nakenkultur», men som vi nå oftest kaller *naturisme*. For naturistene var soling og bading de sentrale aktivitetene, de samme praksisene som vi finner i det alminnelige badelivet, om enn i mer temmede former.²⁹⁴ Det tok likevel tid før det nye synet på stranda materialiserte seg i endrede praksiser for folk flest. For å forankre denne utviklingen i en konkret lokalitet skal vi ta oss en tur på badestranda Sjøsandene i Mandal.

Pionerer på Sjøsandene

Den 800 meter lange Sjøsandene ligger ved utløpet av Mandalselva og er den lengste av en rekke strender som omkranser byen. I 1893 kjøpte Mandal kommune Sjøsandene og den omliggende skogen Furulunden. Før 1930-årene hadde strendene ingen fremtredende rolle i mandalittenes friluftsliv, og strandlivet var i liten grad fremhevet som en attraksjon.

«Oppdagelsen» av Sjøsandene som badested tilskrives skipsreder Martin Weyergang (1829–1916), som også var havarikommisær, trelasthandler, sagbrukseier og russisk og finsk visekonsul. Weyergangs familie satte pris på «det friske og salte sjøbad» og fikk i 1880-årene bygd et badehus på stranda. Det var ingen andre som badet der ute på denne tiden.²⁹⁵

I motsetning til det lokalavisen skrev, var det nok likevel ikke konsulen, men hans kone, som fikk «syn for Sjøsandens verdi som badestrånd». Går vi inn i Weyergangs biografi, finner vi at han i 1865 giftet seg med Emma Pickernell (1842–1911). Emma var oppvokst i en borgerlig familie i havnebyen Whitby i Yorkshire. Byen ble tidlig kjent for helsebringende mineralholdige kilder og utviklet seg på 1800-tallet til en populær badeby, særlig etter at det ble etablert jernbaneforbindelse til byene Pickering og York i 1839. Den lange stranda ved byen er ikke ulik Sjøsandene. Det virker derfor ikke urimelig at Emma oppdaget Sjøsandens potensiale da hun kom til Mandal i 1860-årene, og videreførte barndommens og ungdommens badepraksiser der.²⁹⁶

294. Om vitalismen, se: Lerheim & Ydstie 2006; Hvidberg-Hansen og Oelsner (red.) 2011.

295. *Lindesnes* 13.07.1935.

296. Eivind Wattne Aavik (personlig meddelt).

Briter ledet for øvrig også an når de gjaldt andre rekreasjonspraksiser i området. Engelske laksefiskere var faste gjester i elvene på Agder, og den norskættede lord Salvesens familie fra Skottland, som besøkte Mandal som sommergjester, var med på å stimulere både fotballen og tennissporten i byen på begynnelsen av 1900-tallet.²⁹⁷

Det er verdt å merke seg at adjektivene *frisk* og *salt* ble brukt om familien Weyergangs badeliv. På denne tiden var det helsebringende med strandbesøket i søkelyset. Også den lokale medisinske ekspertisen var oppmerksomme på Sjøsandens muligheter i denne sammenhengen. På slutten av 1870-årene drøftet den lokale legen Johan Hagemann (1840–1919) mulighetene for å etablere en sjøbadeanstalt på stranda. Hagemann var også formann i byselskapet, og han så nok at et slikt tiltak kunne trekke reisende og dermed gi inntekter til byen. Han mente likevel at vannet var for lite salt, og at vinden var for sterk til at dette ville være en god idé.²⁹⁸

Neste gang vi hører om at Sjøsandens ble benyttet, var i 1913 da den danske politikeren og senere mangeårige statsministeren Thorvald Stauning (1873–1942) ferierte i Mandal med innlagte besøk på Sjøsandens etter sin leges ordre. Besøket var foranlediget av et tidlig – men for øvrig mislykket – lokalt fremstøt for å få turister til området, noe som blant annet materialiserte seg i annonser i københavneravisen *Politiken*. Likevel lyktes det bare å lokke én utenlandsk turist til stedet. I inserater i danske sosialdemokratiske aviser skildret Stauning oppholdet slik:

Her ligger opimot Furulunden en kyststrekning kallet Sjøsandens, hvor jeg daglig tar mitt bad. Det er som et lite stykke Skagen med sandstrand, marehalm og klitter, og så med den behagelighet som Skagen mangler, Furulunden, som skjerner mot stormene fra vest. Her er intet badeanlegg, hvad der ikke generer mig, men det overveies i byen å utnytte den kyststrekning til anlegg av fornødne hus til bruk for badegjester. [...] Badning kan naturligvis iøvrig foregå mange steder heroppe. Fra flere fjellsider er der behagelig adgang til sjøen; særlig berømt, er en kløft imellem etpar fjelle, kallet Ulsviken. Og tar man ut med båt, ser man et fritt og smukt badeliv utfolde sig mellem de mange små klipper, der ligger og skjerner Mandal mot havets voldsomhet.²⁹⁹

297. Se: Slettan 1971, 2006, s. 349; *Lindenesnes* 30.08.1933.

298. *Lindenesnes* 17.01.1934.

299. Gjengitt i *Lindenesnes* 17.07.1938.

Dansken mente at stedet, som var så «vidunderlig smukt», kunne tiltrekke seg adskillige gjester, i særlig grad fra Danmark og Tyskland, der strandlivet lenge hadde vært populært. I 1890-årene hadde københavnerne for fullt inntatt strendene i Nord-Jylland, flere årtier før man fikk en tilsvarende utvikling på sørlandskysten. Som byens «første turist» ble den danske politikeren 26 år etter, i 1939, invitert til å overvære den lokale festivalen *Mandalsdagen*. Dessverre hadde han ikke anledning til å delta.³⁰⁰

Stauning reiste til den lille sørlandsbyen for å koble av fra et ellers hektisk liv. I så måte var han ikke den første. Forfatteren Tryggve Andersen er allerede nevnt. Andersen oppholdt seg i Mandal i 1892 for å roe nervene, noe som resulterte i den særpregede romanen *Mot kvæld* (1900), som ender med intet mindre enn verdens undergang. Badescener finner vi ikke i romanen.³⁰¹ Da Stauning besøkte byen i 1913, var den unge dansken som tok morgenbad, et særsyn. Enslige svaler som de nevnte, gjorde likevel ingen sommerturisme. Først etter 1920 skulle kyst- og strandturismen få gjennomslag på Sørlandet.

«Busknegersæder» og fribading

I sjøbadingens tidlige fase hadde menn og kvinner benyttet strendene i fellesskap. Utover på 1800-tallet, i «viktoria-tiden», med strenge ærbarhetsnormer og strikt kjønns-moral, ble det mange steder utviklet et regulert og kjønnsdelt regime, der stranda ble inndelt i ulike soner. Dette hadde også sammenheng med at de badende i andre halvdel av 1800-tallet var blitt mer mobile – og derfor også mer synlige – enn tidligere, etter som svømmeferdighetene var blitt bedre og man beveget seg bort fra bade-maskinene.³⁰²

I mellomkrigstiden kom strandlivet igjen til å bli liberalisert. I 1927 sendte en eldre dame reisebrev fra Frankrike til arendalsavisen *Agderposten*. I Nice var det fart i badelivet, men «sandt aa si er det saamend aldeles forfærdelig hvor herrer og damer ublufærdig boltrer sig». Hun påpekte

300. *Aftenposten* 12.07.1939; *Lindesnes* 15., 17.07.1938; Holm 1991, s. 282, 289.

301. Andersen 1900.

302. Travis 1997, s. 13 flg.

at damer og menn hadde badet sammen i Frankrike så lenge hun kunne huske, men dette hadde foregått under den største forsiktighet og hensynsfullhet, «idet paaklædningen var saapas høihalset og dækkende, at det aldrig virket støtende». Tendensen gikk nå i retning av å vise mer kropp, selv om korrespondenten mente dette forhåpentligvis ikke gjaldt det gode selskapet.³⁰³ Her tok hun nok feil: Alle samfunnslag var involverte i fribadningen, og badelivet hadde nå fått en friere karakter også på Sørlandet.

I Mandal befant badehusene seg i 1925 i en sørgelig forfatning, noe innsenderen av et innlegg i lokalavisen beklaget. Her kunne man nemlig virkelig *bade* «og ikke springe omkring som zebraer paa Sjøsand, stekes i sanden, gjennemblæses av vinden og nu og da fugte sit legeme i brakvand krydret med de utroligste elveingredienser».³⁰⁴ Etter 1920 foregikk det likevel en gradvis overflytning av badelivet fra Skogsfjorden til Sjøsand. Selv om badehusene ble rustet opp, fikk de aldri mer den samme betydning, og i 1939 ble det sagt at de ble foretrukket av eldre mennesker. Årsakene til at badehusene mistet populariteten var nok de samme som *Stavanger Aftenblad* påpekte i 1934: Folk «vil bade i frihet, de vil ha sand, gjerne også litt lyng, gress og fjell».³⁰⁵

Overflyttingen var ikke bare en geografisk omlokalisering, men innebar også endrede rutiner. Den største overgangen var at begge kjønn badet sammen på badestranda, i motsetning til i badehusene. Fellesbadingen gjorde strandlivet spennende for ungdommen, men var forvirrende for de eldre. En gjennomgående konflikt var at en del menn nektet å bruke badetøy, men insisterte på å bade netto. Etter hvert som det ble flere folk på stranda, var dette åpenbart et problem. Nakenbadingen blant menn hadde lenge blitt fremstilt som en anakronisme. Slik en petitskribent i hovedstaden påpekte i 1880-årene, trivdes mennene «øiensynlig bedst i det vaade element, naar de er der in puris naturalibus, og de synes at eie en nedarvet, seig Aversjon mot at 'aflægge den gamle Adam' og iføre ham, hvad en mere fremskreden Civilisation frembyder».³⁰⁶ Redaktøren i *Verdens Gang* brukte i 1913 uttrykket «busknegersæder» i denne sammenhengen. I 1922 ble det

303. *Agderposten* 16.04.1927.

304. *Lindesnes* 27.03.1925. Elva førte nok med seg både en del kloakk og annet avfall.

305. *Lindesnes* 07.06.1939; *Stavanger Aftenblad* 14.07.1934.

306. Gjengitt hos Solberg (http://www.revierhavnen.no/?page_id=86).

rapportert om en gruppe badende damer på Sjøsandene som måtte flykte fra to voksne menn som gikk mot dem «uten saa meget som et fikenblad paa sin krop».³⁰⁷ På tross av avisenes klager var vanene seiglivede.

Hva skyldtes så denne motviljen mot å bruke badetøy? Trolig var det de samme holdningene som John Travis påpeker i England: Badetøy ble sett på som feminint. Dette hadde ført til konflikter ved de engelske badestedene i andre del av 1800-tallet, etter hvert som flere oppsøkte strendene og det ble vanskeligere å stikke seg bort. Forholdene kom etter hvert under kontroll, slik at nakenbading ikke foregikk når det var kvinner til stede. Etter hvert som det ble slutt på nakenbadingen i England mot århundreskiftet, kunne man introdusere fellesbadingen på nytt. I Norge, som ikke hadde de samme strandtradisjonene, synes nakenbadingen blant menn å ha holdt seg lenger.³⁰⁸

En del menn utnyttet også den nye situasjonen til å gjøre tilnærmelser til kvinnene på stranda. I 1923 opplevde kvinner på Sjøsandene å bli sjikanert av «paa det nærmeste totalt nøgne mandspersoner». Det ble også klaget på at unge jenter fra Mandals borgerskap villig lot seg fotografere badende av beundrere, og at de flanerte på stranda ikledd dryppende våte badedrakter. Året etter ble det bygd et betjent omkleddingslokale for kvinner på Sjøsandene for å unngå de mest pikante scenene. Det ble også foreslått å introdusere ulike badetider for menn og kvinner, men dette vant ikke gehør.³⁰⁹ Forholdene gikk seg til utover i 1920-årene, og det var tydelig at fribadingen hadde kommet for å bli. Da en norskamerikaner kom tilbake til byen i 1939, etter 41 år i USA, mente han at han aldri hadde sett et så usjenert badeliv, verken på Coney Island eller på andre strender.³¹⁰

I Tvedestrand hadde man ikke strender nær byen. Likevel kunne man ikke unnlate å merke at fribadingen var blitt populær, og i 1934 ble badehuset modernisert ved at man innførte fellesbading for begge kjønn. Lokalavisen *Tvedestrandsposten* trykket da en lyrisk betraktning over fenomenet, under tittelen *Når man får se enden*:

307. *Verdens Gang* 29.05.1913; *Lindenesnes* 11.08.1922.

308. Travis 1997, s. 13, 16 flg., 29–30. Mindre viktig i denne sammenhengen var det nok at det var hevdet at helsegevinsten med badet ble mindre ved å bruke badetøy.

309. *Lindenesnes* 11.08.1922, 13.07., 16.07.1923, 28.07., 01.08.1924, 04.07.1930, 09.08.1939.

310. *Lindenesnes* 29.08.1932; 09.08.1939.

Og tenk vet De hvad
 nu åpnes vårt bad
 for Adam og Eva samtidig!
 Man har samme rum
 samme springbrett og kum
 og gleden er såre gjensidig.³¹¹

På stranda måtte man ikke løse billett eller kjøpe andeler i en bygning. Vi ser altså både en demokratisering og en liberalisering av badelivet. Stranda ble en smeltedigel for folk av ulike sosiale klasser, der det var mulig å iscenesette seg selv på en ny og spennende måte. En viktig årsak til populariteten var at det her var mulig å få brunfarge, noe som var i ferd med å bli et skjønnhetsideal.

«De ligner grangivelig Mulatter»

Mens sjøluften ble ansett å være helsebringende, var borgerskapet lenge påpasselige med å beskytte seg mot direkte sollys. Utover på 1900-tallet ble det imidlertid et estetisk ideal å være brun, med et endelig gjennombrudd for denne trenden i mellomkrigstiden. Det har ofte vært hevdet at utviklingen hadde sammenheng med forholdet mellom arbeiderklassen og de mer velstående. Mens borgerskapet tidligere hadde distansert seg fra arbeidsfolk ved blek hudfarge, noe som signaliserte at de ikke trengte å arbeide utendørs, førte overgangen til innendørs fabrikkarbeid til at det nå var et statussymbol å vise at man hadde anledning til å sole seg. Denne typen overordnede funksjonalistiske forklaringer er vanskelige å belegge eller motbevise og har derfor et visst pseudopreg. Mer fruktbart er det å se utviklingen i sammenheng med helsemessige argumenter, som synes å ha vært den utløsende årsaken til solbadets popularitet.

Mot slutten av 1800-tallet begynte flere medisinerere å forske på helsegevinsten ved sollys. Blant disse var «lysterapiens far», den danske legen Niels Finsen (1860–1904) som i 1903 fikk Nobelprisen i medisin, særlig på

311. *Tvedestrandsposten* 20.07.1934.

grunn av sine gode erfaringer med å anvende denne formen for terapi på pasienter med hudtuberkulose. Flere leger begynte nå å anbefale solbad.³¹²

I 1904 kunne avisen *Agderposten* i Arendal fortelle at det var blitt moderne i København å sole seg. Ikke bare var det moderne å bli solbrent i ansiktet, men det var et «umiskjendelig Tegn paa høi Kultur» når også resten av kroppen hadde fått farge. Solbadene varte gjerne en-to timer og forløp «uden anden Underholdning end en pakke Cigaretter». Enkelte unge damer som promenerte på Strøget hadde nådd idealet av solbrenthet: «De ligner grangivelig Mulatter.»³¹³

For solbadingen som massefenomen var det essensielt at stilikoner som Coco Chanel først på 1920-tallet begynte å opptre offentlig med en ansiktsfarge som bar preg av sjøluft og sol. Selv om motivasjonen bak solbadet ikke lenger var terapeutisk, signaliserte brunfargen fortsatt noe friskt og helsebringende. Det nye brunhetsidealet nådde raskt Sørlandet, og ungdommen ble mer og mer opptatte av å sole seg og bade.

I mellomkrigstiden ble det populært å sole seg. Legene advarte mot overdrevne solbad, og utover i 1930-årene kom det flere typer solkrem på markedet.

Det generelt økende søkelyset på kropp vises i at legene på denne tiden begynte å advare mot skadelige «avmagringskurer».³¹⁴ Påskeferiene kom

312. Om Finsen, se: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1903/finsen-bio.html

313. *Agderposten* 30.07.1934.

314. Urbain 2003, s. 112 flg.; *Farsunds Avis* 31.07.1934.

også til å bli en ny anledning til å få «den ettertraktede brune nigger-farge», slik *Lindesnes* skrev i 1936.³¹⁵ Ved å omtale solbaderne som «mulatter» og «niggere» understreket man det fremmede ved den nye trenden. En kvinne fra Aust-Agder har beskrevet hvordan hennes bestemor i 1930-årene klaget over at hun ble så «bron» og stygg ved å sole seg: «Folk skulle bruke parasoll, og det var ikke sunt å ligge så mye i sola.»³¹⁶ De raskt skiftende trendene vakte oppmerksomhet i samtiden.

«Hvor nakne kan vi egentlig gå i sommer?»

I 1910 kunne *Agderposten* med skrekkblandet fryd rapportere at den «nye Mode at gaa barhodet, som har fundet endel Udbredelse i Udlandet», for første gang var observert i hovedstaden. En elegant frue hadde satt opp sitt «svære rødgule Haar» med bare et hårfint stormasket nett omkring. Selvfølgelig vakte den nye moten oppsikt blant publikum, kunne avisen berette. De viktorianske normene sto fortsatt sterkt, ti år inne i det nye århundret.³¹⁷

Utover i mellomkrigstiden gikk dette normsystemet raskt i oppløsning. «Flapper»-kvinner som klippet håret kort (*shinglet seg*) forbløffet eldre og konservative. «En kvinne i bukser *leder* tanken hen på Ostindiens kulier», skrev en fortørnet innsender i *Tvedestrandsposten* i 1934.³¹⁸

På stranda ble det et poeng for kvinner å kle seg dristig uten å virke direkte provoserende. Fra slutten av 1920-tallet og fremover ble det introdusert en rekke nye plagg til strandbruk. Etter at den forholdsvis tekkelige strandpyjamasen var kommet til landet i 1930, ble det i 1935 rapportert at shorts og strandkjoler nå hadde tatt over. Fra 1936 var såkalte teleskopbadedrakter av gummi populære. Disse formet seg etter kroppen og ble derfor sett på som mer dristige enn ullbadedraktene med skjørt, som de erstattet. De modigste hadde nå allerede begynt å bruke todelte badedrakter. De friske fargene på strandplaggene gjorde dem ekstra iøynefallende. Sandaler ble populære i andre del av 1930-årene, mens det til da hadde vært regnet

315. *Lindesnes* 18.03.1936.

316. Sætra 1990, s. 69.

317. *Agderposten* 26.07.1910.

318. *Tvedestrandsposten* 15.08.1934.

for upassende at kvinner viste tærne offentlig. En motejournalist i *Urd* skrev i 1931 at «ikke 1 av 100 mennesker har så delikate tær at man ønsker å se dem i sin umiddelbare nærhet til daglig». Noen få år senere måtte en annen journalist i samme ukeblad motvillig akseptere at sandaler uten sokker var kommet for å bli.³¹⁹

Bademoter i 1934. Drakt nr. 2 fra venstre viser strandpyjamasen, som var populær på begynnelsen av 1930-tallet. (Fædrelandsvennen.)

319. *Fædrelandsvennen* 09.07.1930, 02.07.1931, 09.07., 15.07., 16.07., 28.07.1934, 05.07., 06.07.1935, 04.07., 18.07.1936; *Urd* 25.07.1931, 11.06.1932, 08.07.1933, 12.05., 19.05., 02.06.1934, 01.06.1935, 13.06.1936, 29.05.1937, 28.05., 16.07.1938.

I ukebladet *Vi selv og våre hjem* ble det i 1939 kommentert at moten ikke på noe annet felt hadde gjennomgått så revolusjonerende endringer på så kort tid som når det gjaldt badedrakter: «Like utenkelig og usømmelig som våre medsøstre for ca. 20 år siden vilde ha funnet det å optre på badestranden i en badedrakt anno 1939, like gruffullt og forrykt vilde vi synes det var å skulle bruke deres håpløse, upraktiske, heslige badehabit.»³²⁰ Ordet *upraktisk* er sentralt her. I funksjonalismens tidsalder var det enkle et ideal, og det norske strandlivet bar preg av dette. I motsetning til på Kontinentet, der strandkulturen var stilistisk preget av fremveksten på 1800-tallet, hadde man her til lands ikke elementer som badehytter eller strandkurver. På de norske strendene trengte man ikke annet utstyr enn nistekurv, badedrakt og håndkle.

For den eldre generasjon gikk endringene så raskt at det var vanskelig å følge med. En ung jente i Aust-Agder opplevde dette da hun skulle ha bestemoren med på badetur i midten av 1930-årene:

Vel framme var det på med badetøyet. Det var ullbadedrakter naturligvis, med skjørt vi kalte det. Det var nøye at ingen så noe uanstendig. Badekåpe hørte med. Niveakrem var viktig å smøre seg med etter badet. Jeg husker en morsom episode. Bestemor var med en gang. Hun hadde aldri vært med på dette nymotens badelivet. Badedrakt i bomull hadde hun kjøpt seg. Men avkledningens kunst mestret hun ikke. Plutselig sto hun der netto. «Hvem kjenner mi fu i Hamburg,» var det noen som sa. Bestemor badet aldri mer i sjøen.³²¹

Fortellingen reflekterer en økende generasjonkløft i mellomkrigstiden. De nye bade- og sommermotene ble naturlig nok raskt akseptert av motebevisst ungdom, men hvordan var reaksjonene fra andre grupper på Sørlandet? Enkelte mente at alt var blitt lov, og at man nå nærmet seg det totale kaoset. Særlig kommer dette til syne i vandrehistoriepregede avisoppslag om kvinner som opptrådte nakne på badestranda og i andre sammenhenger. Jevnt over gir avisene likevel inntrykk av at de raske endringene på badestranda generelt førte til få kontroverser. Dette har nok sammenheng

320. *Vi selv og våre hjem*, juni 1939. Se også: Urbain 2003, s. 95 flg.

321. Sætra 1990, s. 69.

med at stranda som nevnt var en helt ny arena for rekreasjon, og at det derfor var mulig å etablere et normsett fra grunnen av. Stranda var særlig et sted for ungdommen, og her var det de som styrte. Videre vitner de tallrike oppslagene om turistbesøk om at man var stolte over at landsdelen nå var «oppdaget», og de første årene later det til at de besøkende turistene ble tatt imot med åpne armer, selv om de hadde andre kulturelle praksiser enn lokalbefolkningen. Det at strandlivet hele tiden ble kommunisert gjennom populærkulturen, var nok også med på å styrke oppfatningene om at det skulle «være slik» i denne kulturen – livet på stranda var noe for seg selv.

De situasjonene som vakte mest oppsikt, foregikk ikke på stranda, men i byrommet. Mens stranda var akseptert som en turistisk sone, var ikke dette tilfellet med småbyens sentrum.³²² Kontroversene oppsto oftest når folk var på vei ut til badeplassen og stoppet i byen for å gjøre ærend. Her oppsto det en liminalsone der ulike kulturelle praksiser kolliderte. Blant annet var det lite populært når turistene forlangte å få servering på kafé når de var iført badebekledning. Dette gjaldt ikke bare kvinner, men også menn, som ved enkelte anledninger opptrådte «på strøket» i bar overkropp. «Det derre er for mye av det gode», uttalte politimester Møinichen i Arendal i 1937.³²³

I 1934 er det nevnt flere slike opptrinn både på Sørlandet og i de mindre badebyene ved Oslofjorden. Fem damer ikledt strandpyjamas ble nektet servering på en kafé i Kristiansand. «De var barbeinte, bararmede og forøvrig også bare, så det var en gru», kunne vertinnen fortelle. Enda mer oppmerksomhet vakte det at *Grimstad Adresstidende* samme sommer valgte å kritisere det de kalte «det nye nettosystemet» redaksjonelt. På tross av at både politimyndighetene, sognepresten og andre mente at forholdene var under kontroll, ble slike saker husket lenge. Da *Agderposten* tre år senere stilte en rekke kjente personer spørsmålet «Hvor nakne kan vi egentlig gå i sommer?», svarte forfatteren Sigurd Hoel at han ikke ville «risikere å bli lynchet ved å gå helt bar på gaten i Grimstad. Det vil være upraktisk».³²⁴

322. Se Urbain 2003: 48–49.

323. *Agderposten* 31.07.1937, se også 03.08., 10.08., 12.08. og 13.08.1937.

324. *Stavanger Aftenblad* 18.07.1934; *Tidens Tegn* 16.07.1934; *Grimstad Adresstidende* 14.07.1934; *Agderposten* 29.06.1934. Samme sommer verserte det for øvrig også en lengre debatt om «nakenkulturen» i Drøbak og Son (*Tidens Tegn* 13.07. 14.07. 16.07. 17.07. 18.07. 24.07.1934).

Leserinnlegg som fulgte slike debatter, viser at enkelte virkelig ble indignerte over det de oppfattet som brudd på god takt og tone. Blant lokalbefolkningen var det enkelte som mente at turistene kledte seg upassende for å demonstrere overfor småbybefolkningen at de tilhørte en mer urban kultur. Andre sammenliknet kvinnene med både dyr og prostituerte. Ofte gjorde man narr av de lett-kledte ved å si at de tilhørte «nakenkulturbevegelsen».³²⁵

De kan ikke undgå å legge merke til forskjellen

De kan ikke undgå å legge merke til at MEDINA har en usædvanlig fin smak og aroma, selv om den er meget lett. Moderne fabrikkasjon i "klimatiserte" lokaler bevarer og utvikler de lette blandingers fineste egeskaper. Røk MEDINA, den er meget lett og har nettopp del innhold av smak og aroma som tilfredsstillende og kan utfylde en stemning

MEDINA
DEN MILDE CIGARETT MED KARAKTER
J. L. TIEDEMANN'S TOBAKSFABRIK

I 1930-årene var det populært å bruke motiver fra stranda i reklamen. Den unge kvinnen viser sin frigjorthet både ved å røyke sigaretter og å bruke moderne badedrakt.

Region- og riksavisene elsket denne typen konflikter og bidro både til å skape dem og til å bevare dem i den offentlige hukommelsen. Slik ble bildet av lokalbefolkningen som provinsielle og «gudelige» befestet. Situasjonene som ble referert, var med på å få frem det kuriøse med sommerferiemålet og understreket forskjellene mellom sentrum og periferi.

Tilsvarende ble de eldre losene og sjøfolkene ofte portrettert som «fiskere», noe som går inn i en europeisk tradisjon.³²⁶ I virkeligheten hadde

325. *Tvedestrandsposten* 15.08.1934; *Stavanger Aftenblad* 18.07.1934.

326. Urbain 2003, s. 37 flg.

den eldre piperøykende mannen gjennom sjøreiser ofte opparbeidet seg en bredere interkulturell kompetanse enn de besøkende turistene fra Østlandet. Ved at man skildret ham som fisker, fremsto han som mer genuin og tradisjonell, med nær kontakt med naturen og de ressursene som omga ham. Fiskerlivets arkaiske karakter lot seg mer virkningsfullt kontrastere mot det moderne, urbane livet enn sjøfarten. Forfattere som Gabriel Scott gjorde et poeng av å fremstille den sørlandske folkesjelen som flat og uten skarpe kanter, og slik fikk han frem hvordan de milde konturene i landskapet hadde formet menneskene.³²⁷ Samspillet mellom befolkning og natur appellerte til turistene som var på jakt etter autentiske opplevelser, og den lett innskrenkede lokalbefolkningen fremsto som underholdende statister i iscenesettelsen av det som nå ble kalt «Norges riviera».

«Norges riviera»

Fra slutten av 1920-tallet og frem mot midten av 1930-tallet fikk sørlandskysten et gjennombrudd som turistdestinasjon. Særlig var det reisende fra Oslo og andre østlandsbyer som besøkte landsdelen. Det er hevdet at badebyfenomenet spredte seg fra Bohuslän og Oslofjorden og nedover langs kysten. Denne suksessive utviklingen synes å stemme godt med at Kragerø ble «oppdaget» som turistmål sommeren 1925, noen få år før byene langs kysten av Aust- og Vest-Agder. Den varme sommeren 1934 var et definitivt gjennombrudd for kystturismen på Agder, fra Risør til Lindesnes.³²⁸

Vi kan se denne utviklingen i sammenheng med flere faktorer, som lengre ferie, bedre økonomiske forhold utover på 1930-tallet og generelt større vekt på ferie og fritid. Kommunikasjonsutbyggingen spilte også inn, men viktigere var det nok at mobiliteten ble høyere. Det er verdt å merke seg at turismen både til Kragerø og til byene i Agder kom i forkant av jernbaneutbyggingen. I tillegg gjennomførte en rekke offentlige og private aktører en bevisst merkevarebygging av Sørlandet som ferieregion, og man lyktes i å nå et kresent hovedstadspublikum. Likevel var det ikke bare velstående reisende som kom til sørlandskysten. Mange turister leide seg også inn hos

327. Se: Hundstad 2013, s. 122 flg.

328. Abrahamsen 1987, s. 363–364,;se for øvrig: Hundstad 2011.

private. Særlig gjaldt dette middelklassen. Nye ferieformer som camping (se nedenfor) og sykkelturner hadde lav inngangsbillett, og i samtiden ble det ofte kommentert at man var vitne til en folkeligjøring av reiselivet.³²⁹

Til tross for reiselivsorganisasjonenes bestrebelser på å trekke utlendinger hit ble Sørlandet i altoverveiende grad et reisemål for nordmenn. Naturen var ikke så spektakulær som den utlendinger søkte når de først skulle reise til et eksotisk sted som Norge, og de klimatiske forholdene gjorde at det var lite aktuelt for folk fra kontinentet å dra på badeferie til Skandinavia.

Sørlandet ble med hell markedsført som «Norges riviera» i mellomkrigstiden. Mange forbandt først og fremst landsdelen med skjærgården.

Hva var det så som trakk de østlandske turistene til Sørlandet? Skjærgården ble mektig populær. Lokalt ble det arrangert båtturer og andre organiserte utflukter, men mange reisende fikk etter hvert egen båt og egen hytte ved sjøen. Selv om vi hører om enkle skjærgårdshytter i 1920-årene, fikk hyttelevet som ferieform først gjennombrudd etter andre verdenskrig.³³⁰

329. For utfyllende lesning, se: Hundstad 2011.

330. Hundstad 2011.

Etter et politisert og polarisert 1920-tall hilste mange velkommen den frie atmosfæren i den nye ferie- og fritidskulturen i 1930-årene. Ungdommen var blitt lei av å oppføre seg som «desillusjonert etterkrigsungdom», slik Sigurd Hoel skriver i romanen *Syndere i sommersol* fra 1927.³³¹ Boken skildrer det sosiale samspillet mellom en gruppe unge mennesker som drar fra hovedstaden til skjærgården utenfor Kragerø for å sole seg og bade.

Ser vi på medias dekning av Sørlandets turistifisering i mellomkrigstiden, synes det særlig å være strendene som tiltrakk den store bølgen av reisende. «Solskinnsbusser» med glasstak fraktet mange sørover, mens andre dro med rutebåt eller bil. Også i Oslo og ellers langs Skagerrak-kysten ble strandlivet populært i 1930-årene. Om sommeren var avisene og ukebladene fulle av stoff om det yrende badelivet. Stranda var en arena som lett kunne erobres av den nye forbrukskulturen, og vi kan observere en «maritim vending» i den raskt ekspanderende reklameindustrien rundt 1930. På sørlandskysten var det strendene ved Fevik (særlig Storesand) og Mandal som ble mest besøkt. Kjendisfaktoren var høyest på Fevik, som lå nærmere hovedstaden og hadde strandhotell, mens Mandal hadde flere campingturer. De regionale avisene var fulle av reportasjer om det yrende livet på Sørlandet, og pressen døpte kyststrekningen *Norges riviera*.

«Å Riviéra – du er skjønn, du er deilig, men farlig, farlig!» heter det i ukebladet *Urd* i 1931.³³² Den franske rivieraen var på denne tiden sett på som verdens mest trendy feriemål. Rivieraen ble oppsøkt av millionærer, adelige og kjendiser, men også av lykkejegere og lommetyver. Velstående *jet set*-turister oppdaget rivieraen fra århundreskiftet, etter at det tidligere mest hadde vært engelske rekonvalesenter som hadde oppholdt seg her om vinteren. Lenge var mai–september lavsesong, og gjennombruddet for sommerturismen skal ikke ha kommet før i 1922. Som nevnt var det nettopp på denne tiden at brunfarge ble et etablert skjønnhetsideal. Det velstående amerikanske paret Gerald Murphy og Sara Wiborg samlet et vitalt miljø av kunstnere og forfattere rundt seg på Rivieraen i 1920-årene og spilte en sentral rolle i overgangen til sommerturisme. Miljøet er skildret i romanen *Tender is the night* (1934) av den amerikanske forfatteren F. Scott Fitzgerald, som mer enn noen annen tok

331. Hoel 1990, s. 30.

332. *Urd* 04.07.1931.

«jazzalderen» på pulsen. Det var kostbart å oppholde seg i de franske badebyene, og bare de velstående hadde råd til å feriere her. I rivierakulturen fant man trender fra badelivet i både Frankrike og England og fremfor alt amerikanske elementer. Til sammen ble dette en kosmopolitisk blanding. Gerald Murphy mente selv at på tross av at rivierakulturen oppsto i Frankrike, var den likevel på en måte en amerikansk opplevelse.³³³ I norske aviser finner vi mange reportasjer om livet som utfoldet seg på Rivieraen, og ukebladene sendte korrespondenter til de utenlandske badebyene for å dekke bademotene.

I forhold til andre land som hadde hatt kystturisme lenge, ble omveltningene større på Sørlandet, der man i løpet av få år samtidig fikk innført både turisme og det moderne strandlivet. Vi skal igjen vende tilbake til Sjøsandene. Hvilke lokale utslag fikk den utviklingen vi har skissert?

«The Atlantic City of Norway»

Da en journalist fra ukebladet *Urd* i 1931 besøkte Mandal, beskrev hun Sjøsandene som den vakreste badestranden i landet. De som ville finne et mondent badeliv her, ville imidlertid bli skuffet, for her var det forholdsvis få badende. Foreldre med småbarn utgjorde flertallet, og alle tilhørte lokalbefolkningen. Journalisten mente likevel det ikke kunne være lenge før Mandal ville bli innlemmet blant badebyene og oversvømmes av fremmede. Foreløpig var Sjøsandene likevel en godt bevart hemmelighet: «Intet jazzorkester overdøver bølgenes skvulp, ingen kulørte lykter skjemmer den lyse sommernatt. [...] En idyllisk ro hviler over stranden, men hvor lenge vil det vare?»³³⁴ Bare ett år – kan vi slå fast i ettertid.

I juli 1932 ble det arrangert en landsspeiderleir i Mandal som fikk stor oppmerksomhet i riksmidlene. Leiren hadde slagordet «sol og sjø», og aktiviteter både på Sjøsandene og i skjærgården hadde en sentral rolle i programmet. I alt samlet leiren cirka 7000 tilreisende. På leirens første dag badet 4538 speidere, etter badevaktens beregning. En del av Sjøsandene ble reservert for speidernes formiddags- og ettermiddagsbad, og totalt ble det foretatt over 19 000 bad under leiren. Bilder og beskrivelser av glade speidere på stranda

333. Löfgren 1999, s. 163 flg.; Walton 1997, s. 45–46; Scott Fitzgerald 1934.

334. *Urd* 01.08.1931.

gikk landet rundt, og det massive innrykket ga Mandal gjennombrudd som turistby. Allerede i 1937 var det ny landsspeiderleir i Mandal, nå for jenter, og i 1948 ble landsspeiderleiren for gutter for andre gang lagt til Mandal, da med besøk av både kong Haakon og statsminister Einar Gerhardsen. Også disse arrangementene førte til stor publisitet og økt besøk.³³⁵

Den raske utviklingen førte til mange slags refleksjoner blant mandalittene. I diktet *Før og nu* fra 1938 trekker en av journalistene i lokalavisene frem en parallell til sjømennene som i tidligere tider kom med seilskip til den gode skipshavna Kleven. Mens de besøkende mannskapene frem til slutten av 1800-tallet hadde brakt gode inntekter for ulike servicenæringer, var det nå en annen type reisende som inntok byen.³³⁶ Det var ingen institusjonell kontinuitet mellom de gamle og de nye servicetilbudene, men eldre mennesker hadde fra tidligere tider erfaringer med å møte fremmede gjester. I Mandal bodde det også et stort antall sjøfolk som hadde opplevd mange kulturmøter. Hvorvidt dette gjorde byens miljø mer inkluderende for turistene, er nok likevel tvilsomt. Det er en velkjent strategi i turistnæringen å iscenesette tidligere sjøfartsmiljøer og havner som «åpne» og «gjestfrie».

I Mandal var det sterke krefter i byens næringsliv som ønsket en satsing på turismen. I 1929 var byens turistforening gjenopprettet etter et mislykket forsøk 15 år tidligere. I 1913 hadde ikke tiden vært moden, men som det ble påpekt, var reiselivet nå blitt en «massebevegelse», noe som ga nye muligheter. 1929 var også året da markedsføringen av Sørlandet som turistmål skjøt fart. Da det utover på 1930-tallet ble klart at det store innrykket av sommergjester var et årlig fenomen, begynte både pressen og det lokale næringslivet å innrette seg etter «sesongen», som begynte rundt sankthans og varte et stykke ut i august. Det ble nå gjennomført flere tiltak for å holde på turistene og rekruttere nye. Blant annet ble det arrangert båtturer for de besøkende og annen underholdning. Festivalen *Mandalsdagen* ble arrangert fra 1938. I 1936 var det blant annet fotballkamp mellom bystyret og turistene. Blant de sistnevnte var bokseren Otto von Porat, som denne

335. Hoven 1946, s. 141; Slettan 2006, s. 407–411, 553–554; *Fædrelandsvennen* 05.07., 08.07., 11.07.1932; *Allers* nr. 28, 30, 31 1932; *Lindenesnes* 04.05., 25.05., 03.06., 24.06., 01.07., 04.07., 06.07., 07.07., 08.07., 11.07., 13.07., 15.07., 18.07., 22.07.1932.

336. *Lindenesnes* 16.07.1937; Hundstad (Johannesen) 1996.

sommeren drev et «friluftsinstitutt for kroppskultur» på Sjøsandén. Her leide han inn en tysk svømmetrener og en egen trener for damene. Selv tok han seg av boksetreningen, og det var også tilbud om mosjonsgymnastikk, alminnelig gymnastikk og friluftssleker.³³⁷ Stranda var ikke bare et sted hvor kroppen kunne vises frem, men også en arena for å utvikle den.

Stor oppmerksomhet vakte også et arrangement for cruisepassasjerer på skipet *Stavangerfjord* i juli 1934. Turistforeningen sto da for brenning av 40 bål på Sjøsandén, noe som ga passasjerene et spektakulært syn. Anslagsvis var det samlet cirka 5000 mennesker på stranda i tillegg til 1000 personer i småbåter. Etter arrangementet uttalte formannen i Oslo-laget av foreningen «Kjenn ditt land», som var om bord, at «Mandals badestrand er europeisk og holder mål med alt». Ifølge lokalavisen var det en stor overraskelse for de utenlandske passasjerene å finne «en slik smilende vakker og samtidig frisk 'riviera' på den norske kyst».³³⁸ Professor i byplanlegging, Sverre Pedersen, sammenliknet derimot Sjøsandén med berlinernes badested Wannsee, og påpekte at her fant man «badestranden i den store europeiske stil».³³⁹

Ser vi på Sjøsandén, var det få andre forhold enn selve stranda som kunne forsvare en sammenlikning med badestedene på Kontinentet. Riktignok var det i 1929 startet en kiosk på grunn av den økte trafikken, og i 1934 fikk man også en enkel restaurant og vaktmann. De lokale politikerne tillot i 1936 at det ble satt opp en vekt for at badegjestene skulle kunne veie seg her, men tillot ikke kristiansanderne å selge «fløtepinne» på stranda.³⁴⁰ Strandhotell eller annen form for losji fantes ennå ikke, selv om det ikke var mangel på planer.

Allerede i 1905 skal ideen om et badehotell på Sjøsandén ha blitt nevnt i en mandalsrevy. I 1912 nedsatte Kjøpmannsforeningen i byen en komité for å utrede spørsmålet om bade- og turisthotell, men man mente at badesessongen var for kort til at dette kunne bli aktuelt. Ingen kunne da forestille seg hvilken popularitet stranda skulle få i 1930-årene. Senere initiativer til hotellbygging strandet imidlertid på spørsmålet om skjenkerett. Mandal kommune sa nei til alkoholserving, selv om den bare skulle gjelde

337. *Lindenes* 14.06., 19.06. 1929, 15.07. 1936, 21.05., 25.05.1938; Hundstad 2011.

338. *Lindenes* 10.07.1934; *Tidens Tegn* 13.07. 1934.

339. *Lindenes* 18.07.1938.

340. Slettan 2006, s. 412.

turistene. To investorer fant derfor ut at de ville flytte hotellet noen meter i forhold til planene, slik at det kunne bygges ved Hobdeheia ved kanten av Sjøsandene. Heia lå så vidt innenfor grensene til den tilgrensende kommunen Halse og Harkmark. Her var det i utgangspunktet flertall for å gi bevilling. En underskriftsaksjon satt igang av to lærere i kommunen satte imidlertid en stopper for dette. Til tross for at enkelte mente aksjonen ved husbesøk hadde lagt et utilbørlig press på befolkningen, rant hotellplanene ut i sanden, som mange andre steder på Sørlandet.³⁴¹ Unntaket var det moderne funkishotellet på Fevik, som ble åpnet i 1937. Vestover måtte man reise helt til Sola på Jæren for å finne et tilsvarende badehotell.

Et mer inkluderende overnattingstilbud oppsto i disse årene gjennom introduksjonen av campingferien. Campingturistene kunne bruke både sykler, biler og busser for å frakte hvite spisstelt. I 1925 nevnte *Aftenposten* for første gang den nye campingbevegelsen som var presentert på en messe i Sør-Sverige. Journalisten skrev entusiastisk om denne «tilbake til naturen»-bevegelsen, som uten tvil ville både stimulere til fysisk aktivitet og gi andre helsegevinster.³⁴²

Til Mandal kom campingene i 1931. Det ble da rapportert at en del turister, blant dem noen utlendinger, hadde parkert bilene ved Sjøsandene og satt opp telt. Ved å slå ned pæler i veien for å hindre biltrafikken satte kommunen bokstavelig talt kjepper i hjulene for campingturistene. Politikerne innså derimot at denne formen for turisme kunne ha et potensiale, og beordret hindrene fjernet.³⁴³

Utover på 1930-tallet økte campingtrafikken år for år. I 1933 ble den første offisielle norske campingplassen startet på Kjærstranda i Vestfold av Norges Automobilforbund (NAF), og i løpet av de tre neste årene etablerte foreningen nesten 50 leirer. Leiren på Sjøsandene ble overtatt av NAF i 1934. Et medlem av foreningens hovedstyre besøkte campingplassen i 1936 og kunne rapportere at det var en av de «største og peneste i landet». Selv om mange campingturister også besøkte Fevik og andre leirer i regionen, var Sjøsandene den klart mest besøkte campingplassen på Sørlandet. Vaktmannen førte statistikk over antall biler, registreringsnummer og telt, og lokalavisen hadde hyppige omtaler av besøkstallet. I 1938 var det totalt

341. *Lindenesnes* 21.03.1934, 21.05.1938, 08.05., 05.06., 06.06., 10.07.1936.

342. *Aftenposten* 14.07.1925.

343. *Lindenesnes* 29., 31.07.1931.

3263 overnattinger i telt og 1241 registrerte biler i leiren. Dette året var det klart flest bilturister fra Oslo og Akershus (totalt 458), men også mange rogalendinger (259). Den utenlandske bilparken var bare representert med fem dansker.

Campingturistene fikk brakt varer fra kjøpmennene i byen, som naturlig nok tok entusiastisk imot det nye fenomenet. Med tiden skulle det også komme alternativer til teltingen. I mellomkrigstiden var campingvogner og «trailere» (bobiler) blitt populære i USA, og i 1939 ble det rapportert at en «hypermoderne hotellvogn» for første gang var observert ved Sjøsandén.

Det var først og fremst Sjøsandén med campingplassen som skapte turistbyen Mandal. Det var også stranda som ble fremhevet da lesere over hele verden i 1937 kunne lese en reportasje i *National Geographic* om byen, som da ble kalt intet mindre enn «*the Atlantic City of Norway*». Det var definitivt slutt på den «idylliske ro» som journalisten fra Oslo hadde beskrevet seks år tidligere.³⁴⁴

Strandliv og idéflyt

Ser vi på utviklingen av kystturisme og rekreasjonspraksiser på sørlandskysten i mellomkrigstiden, finner vi at strandlivet skiller seg ut som et genuint nytt fenomen. I fremveksten av det moderne samfunnet med et tydelig skille mellom arbeid og fritid ble stranda en sone for rekreasjon i sin mest rendyrkede form. Og i soltilbedelsens rike ble stranda tempelet. Selv om argumentene for både sol- og sjøbad i utgangspunktet var medisinske, ble de sosiale sidene ved strandlivet raskt viktigere. Til sammenlikning var det å dra på holmetur med kaffekanne og fiskestang og å bygge egen spartanske tømmerhytte med det norske flagget vaiende i vinden, på mange måter en videreføring av friskus- og oppdagermentaliteten man lenge hadde hatt i fjellet. Til en viss grad bygde hytte- og båtlivet også på etablerte praksiser hos lokalbefolkningen.

Det kan ikke være tvil om at strandkulturen var importert. Riviera-begrepet og sammenlikninger med byer som Atlantic City viser at inspirasjonskildene var de store internasjonale badestedene. Der forholdene lå til rette for det, kunne man etterlikne de utenlandske praksisene. Som et

344. Lindesnes 24.07.1937.

resultat av dette fikk blant andre Finland og Norge landsdeler som kunne smykke seg med riviera-begrepet.

Mens få sørlendinger selv besøkte Rivieraen, fikk befolkningen på Sørlandet viktige kulturelle impulser via den tette og direkte kontakten med USA i denne perioden. Et eksempel som viser det, er at danselokalet på brygga i Grimstad bar navnet «Coney Island». Mange sørlandske ungdommer oppsøkte de store strandanleggene rundt New York, som Long Beach og Jones Beach. I likhet med de fleste unge innvandrere brukte de mye energi på å fremstå som så naturaliserte som mulig når de emigrerte, og strandlivet hadde lenge vært en viktig del av den amerikanske bykulturen. Mange av arbeidsvandrerne dro tilbake til Norge, og de tok da både estetiske idealer og nyervervede praksiser med seg. I tillegg var populærkulturen dominert av amerikanske referanser.

1930-årene skiller seg ut som en formativ fase for norsk fritidskultur. Repertoaret av rekreasjonsvaner som da ble opparbeidet, som camping, sykkelturner og strandbesøk, preger oss fortsatt i dag. Det at store deler av befolkningen hadde muligheter til å ta del i disse praksisene, bidro til en homogenisering av samfunnslivet. Ser vi Sørlandet i internasjonal sammenheng, var landsdelen en «late bloomer» når det gjaldt kystturisme og strandliv. De nye praksisene knyttet til stranda var forankret i landskapets potensiale, men de krevde også et nytt blikk på landskapet. De få eksemplene på bruk av strender, som Sjøsandene, før mellomkrigstiden, fikk ikke resonans. I lokalbefolkningens mentale optikk var stranda en ørken, ikke en rekreasjonsarena, og kystturismen hadde ikke kommet til regionen. Utviklingen gikk desto raskere da den tok fart etter cirka 1920, og særlig i 1930-årene. Da bildet av Sørlandet som «Norges riviera» og den regionale fortellingen «Sol, sommer, Sørland» ble etablert, gjorde kanaler som ukeblader, reklame og film at de nye idealene kunne medieres langt mer intensivt enn tidligere. Derfor rant ikke den nye strandkulturen ut i sanden, men ble et varig fenomen i norsk ferieliv.

Litteratur og trykte kilder

- Abrahamsen, O.A. (1987). *Flekkefjords historie*. Bd. II. Flekkefjord: Flekkefjord kommune.
- Abrahamsen, O.A., Aanby, A.T., Ertzeid, S. og Johnsen, B.E. (red.) (1990). *Agder Historielag. Årsskrift*. Nr. 66.
- Abrahamsen, O.A. (2001). *Farsund bys historie*. Bd. II. *Sjøfartsbyen 1850–1930-årene*. Farsund: Farsund kommune.
- Abrahamsen, O.A. (2007). *Farsund bys historie*. Bd. III. *Fra rederby til industrikommune 1940–2000*. Farsund: Farsund kommune.
- Andersen, T. (1900). *Mod kvæld*. Kristiania: John Fredrikson.
- Austarheim, H.L. (red.) (2002). *Sol, sommer, Sabeltann. Sørlandsturismen i 100*. Arendal: Aust-Agder fylkesmuseum, Sørlandet i 100, Vest-Agder-museet.
- Bausinger, H. (1998). Orientations in nineteenth-century tourism, i H.-G. Haupt, M.G. Müller og S. Woolf (red.) *Regional and national identities in Europe in the XIXth and XXth centuries, European forum*, vol. I. Florence: Kluwer Law International.
- Flood, G. (1999). Badeliv i en kum, *TOBIAS 2*, elektronisk utgave: http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/tobias/pdf_arkiv/Tob1999-2.PDF (28.03.2013).
- Gårdåsen, T. (2003). Sommervillaer og sommerliv ved Eidangerfjorden, i P.S.B. Kjendal (red.) *Ætt og annet. Jubileumbok ved Grenland Ættehistorielags 30-årsjubileum*. Porsgrunn: Grenland Ættehistorielag. Elektronisk utgave: <http://telemarkhistorie.blogspot.no/2011/11/sommervillaer-og-sommerliv-ved.html> (28.03.2013).
- Grindland, K. (1990). «...at raade Bod paa og søge Erstatning for Tabet af Livskraften». Flekkerø Skjærgaardssanatorium 1903–1940», *Agder Historielags Årsskrift* 1990.
- Gustavsson, A. (1981). *Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten*. Stockholm: Liber.
- Hodne, Ø. (1994). *Folk og fritid. En mellomkrigsstudie i norsk arbeiderbevegelse*. Oslo: Novus.
- Hoel, S. 1927. *Syndere i sommersol*. Trondheim: Gyldendal.
- Holm, P. (1991). *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Hoven, E.H. (1946). *Slik var vår barndoms hvite by*. Oslo: Cappelen.
- Hundstad (Johannesen), D. (1996). *Klevefolk. Historien om en havn*. Mandal.
- Hundstad, D. (2011). A 'Norwegian riviera in the making. The development of coastal tourism and recreation in southern Norway in the interwar period', *Journal of Tourism History* 2.
- Hundstad, D. (2013). *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. Doktorgradsavhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.

- Hvidberg-Hansen, G. og Oelsner, G. (red.) (2011). *The spirit of vitalism. Health, beauty and strength in Danish art 1890–1940*. Chicago: Museum Tusulanum Press.
- Jensen, I. (1993). *Havet var leveveien. Hvaler bygdebok 1800–1940*. Hvaler: Hvaler kommune.
- Johnsen, B.E. «Transnasjonale og transregionale tendenser? En romlig tilnærming til noen analyser av sommer- og kystturismens historie i Skagerrak-Kattegat-området, manuskript.
- Johnsen, B.E. (2002). Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år, i J.P. Knudsen og H. Skjeie (red.) *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B.E. (2005). The villages and out ports of Sørlandet in Southern Norway. Maritime history and heritage staged for tourists, i R.M. Barbé, C.A. Brebbia og J. Olivella (red.) *Maritime heritage and modern ports, international conferences on maritime heritage and modern ports*. Boston: WIT Press.
- Johnsen, B.E. (2008). Images of Sørlandet. The Skagerrak Coast of Norway – Representations and stereotypes, and the fight against them, i A. Kostiainen og T. Syrjämaa (red.) *Touring the past. Uses of history in tourism*. Joensuu: Finnish university network for tourism studies.
- Johnsen, B.E. (2010). Skippere, sommergjester og Sabeltann. Sørlandske stereotyper fra 1800-tallet og fram til i dag, i B.E. Johnsen (red.) *Sørlandsk kultur. Mangfoldet og motsetningene. Agderseminaret 2009*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Johnsen, B.E. (2011). Iscenesatt sjøfartshistorie på sørlandske sommerfestivaler og spel, i B.E. Johnsen og K. Pabst (red.) *Formidling. Bruk og misbruk av historie. Agderseminaret 2010*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Kjeldstadli, K. (1989). Badebyen Oslo – en kulturhistorisk svømmetur, *Byminner 3: Oslo bymuseum*.
- Kjeldstadli, K. (1990). *Oslo bys historie*. Bd. 4. *Den delte byen. Fra 1900 til 1948*. Oslo: Cappelen.
- Larsen, Ø. (2009). Heinrich Arnold Thaulow, http://snl.no/nbl_biografi/Heinrich_Arnold_Thaulow/utdypning (28.03.2013).
- Lerheim, K.E. og Ydstie, I. (red.) (2006). *Livskraft. Vitalismen som kunstnerisk impuls 1900–1930*. Oslo: Munch-museet.
- Löfgren, O. (1999). *On Holiday. A history of vacationing*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Pabst, K. (red.) (2011). *Plastic. Historier om plastbåten. Årbok for Vest-Agder-museet*. Kristiansand.
- Fitzgerald, F.S. (1934). *Tender is the night*. New York: Charles Scribner's sons.
- Slettan, B. (1971). *Laksefisket i Mandal i eldre tid*. Mandal.
- Slettan, B. (2006). *Mandal bys historie*. Bd. III. *En industriby vokser frem. 1850–1950*. Mandal: Mandal kommune.
- Solberg, L.K. *Badesaken*. http://www.revierhavnen.no/?page_id=86 (28. mars 2013).

- Somdal-Åmodt, T. og Alsvik, B. *På feriekoloni*.
http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/aktuelt_arkiv/feriekoloni.asp
(30.03.2013).
- Svendsen, Å. (2010). *Hvaler. En samtidshistorie 1945–2000*. Oslo: Aschehoug.
- Sætra, R. (1990). Sommergjester på Engholmen, *Agder Historielags Årsskrift* 62.
- Sørensen, E. Modum bad. Fra helse til turisme, http://www.historieboka.no/Modules/historiebok_tidsepoke_tema_artikkel.aspx?ObjectType=Article&Article.ID=2127&Category.ID=1158 (28.03. 2013).
- Travis, J. (1997). Continuity and change in English sea-bathing 1730–1900. A case of swimming with the tide, i S. Fisher (red.) *Recreation and the sea, Exeter maritime studies*, vol. 13: University of Exeter Press.
- Urbain, J.-D. 1994. *At the beach*. Minneapolis / London: University of Minnesota Press.
- Walmann, A. (2007). Opplevelser ved vann, *TOBIAS* 2 (3), elektronisk utgave: http://www.byarkivet.oslo.kommune.no/OBA/tobias/tobiasartikler/Tob2007-2-3_5.htm (28.03. 2007).
- Walton, J.K. (1983). *The English seaside resort. A social history 1750–1914*. Leicester: Palgrave Macmillan.
- Walton, J.K. (1997). The seaside resorts of Western Europa, 1750–1939, i S. Fisher (red.) *Recreation and the sea, Exeter maritime studies*, vol. 13: University of Exeter Press.
- Walton, J.K. (2000). *The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century. Studies in popular culture*. Manchester: Manchester University Press.

Globalt næringsliv og lokal utvikling

Eksempelet Falconbridge Nikkelverk

Pål Thonstad Sandvik

I 1929 kjøpte det kanadiske konsernet Falconbridge et lite og kriserammet nikkelverk i Kristiansand. Oppkjøpet ble en økonomisk suksess. Det som nå fikk navnet Falconbridge Nikkelverk, ble raskt Sørlandets største industriarbeidsplass. Den sterke veksten ved Falconbridge fikk store lokale ringvirkninger og bidro til at Kristiansand ble Norges raskest voksende bysamfunn på både 1930- og 1950-tallet.

Falconbridges utvikling i Kristiansand reiser flere spørsmål. For det første: Hvorfor satset konsernet så sterkt i Norge? Hvorfor ble ikke produksjonen flyttet til selskapets hjemmebase Canada, hvor også den essensielle råvaren – nikkelmalm – var? For å besvare disse spørsmålene må kristiansandsbedriftens rolle i Falconbridge-konsernet analyseres. Falconbridge var gjennom hele sin historie et såkalt multinasjonalt selskap. I denne artikkelen skal Falconbridge og nikkelverket i Kristiansand brukes som et prisme for å belyse hvordan slike selskaper og deres mange datterbedrifter har utviklet seg. Det finnes i dag mer enn 70 000 multinasjonale selskaper. De har over en million datterselskaper rundt om i verden. Det å erverve økt kunnskap om hvordan disse selskapene fungerer, er derfor viktig dersom man skal forstå vår tids kapitalisme og samfunnsliv.

I artikkelen skal vi konsentrere oss om mellomkrigstiden og den tidlige etterkrigstiden.³⁴⁵ Tre aspekter ved Falconbridge og selskapets kristiansandske datterbedrift skal analyseres: 1) Hvilket selvstendig handlingsrom hadde den lokale ledelsen ved nikkilverket i Kristiansand? Hva kunne bestemmes lokalt, og hva ble fjernstyrt fra Canada? 2) Hvordan tilpasset Falconbridge seg det norske samfunnet? Dette berører spørsmål som skatt, forholdet til lokale og nasjonale myndigheter, fagforeninger og ikke minst miljøspørsmål. 3) Hvilke følger fikk det kanadiske eierskapet for kunnskapsutviklingen ved nikkilverket? Dette var i utgangspunktet en kunnskapsintensiv industri. Var det noen tendens til at forsknings- og utviklingsoppgaver ble konsentrert til Canada?

Forhistorien

Det er få i dag som vet at Norge var et av pionerlandene innenfor verdens nikkelinndustri. På 1870-tallet sto norske smeltehytter for omkring 40 prosent av verdensproduksjonen av nikkell. Deretter gikk det nedover. Den norske industrien ble utkonkurrert av franske bedrifter som fikk tilgang på rik nikkelmalm fra Ny Caledonia i Stillehavet, og etter hvert også av den nord-amerikanske nikkelinndustrien, som var basert på malmfeltene omkring Sudbury i Ontario i Canada. Bare Evje Nikkilverk og Ringerike Nikkilverk opprettholdt en viss drift, men også de opplevde perioder med stillstand. Denne første pionerfasen fikk like fullt betydning for den senere oppblomstringen av norsk nikkelinndustri.

Omkring år 1900 gikk internasjonal nikkelinndustri inn i en sterk vekstperiode. Det hang primært sammen med metallets militære anvendelsesområder. Nikkell bidro til å gjøre stål sterkere og ble brukt i panserstål, granater, torpedoer og etter hvert også i forbrenningsmotorer og elektrisk utstyr.

Denne veksten forplantet seg også til Norge og Sørlandet, nærmere bestemt til Evje, hvor stedets nikkilverk ble utvidet og refinansiert i 1908–1909. Det viste seg imidlertid raskt at Evje ikke klarte å oppnå lønnsomhet

345. Artikkelen bygger på mine tre bøker om Falconbridge, bedriftens jubileumshistorie fra 2004, min doktoravhandling fra 2008 og en revidert versjon av avhandlingen fra 2012. Se Sandvik 2004, Sandvik 2008 og Sandvik 2012.

så lenge det bare solgte halvfabrikatet nikkematte i stedet for rent nikkel, som oppnådde mye høyere priser.

Her må det skytes inn at verdikjeden i nikkellindustrien består av tre ledd: gruver, smelteverk og raffineringsverk. Av disse leddene var raffineringen den mest teknisk kompliserte. Evje hadde altså gruver og smelteverk, men manglet enn så lenge et raffineringsverk.

Utfordringen var å finne en brukbar prosess for å raffinere nikkel. Løsningen ble å hente svensk-amerikaneren Victor Hybinette til Norge. Han hadde utviklet en lovende – om enn industrielt sett uprøvet – prosess for å produsere nikkel. Hybinette hadde i sin unge år arbeidet i norsk nikkellindustri før han emigrerte til USA og Canada, hvor han gjorde karriere i det store nikkellkonsernet INCO. Senere røk han uklar med INCOs ledelse, og han var derfor på utkikk etter et annet selskap som kunne utnytte hans nikkellprosess.

I 1910 ble Kristiansand Nikkelraffineringsverk (KNR) etablert. Den nye bedriften ble lagt til havnebyen Kristiansand, slik at man lett kunne få tilført råstoff (nikkematte) også fra andre steder enn Evje. Gruvene på Evje var for små til at de kunne fungere som råstoffbase for et fullskala raffineringsverk. KNR ble raskt et teknologisk pionerselskap, ikke bare i norsk, men også i internasjonal sammenheng. Selskapet perfektionerte det som senere ble kjent som Hybinette-prosessen. Denne prosessen fikk etter hvert ry for å være kvalitativt overlegen andre kjente metoder for å produsere nikkel. KNR ekspanderte derfor sterkt frem mot utbruddet av 1. verdenskrig i 1914.

Verdenskrigen, med dens voldsomme etterspørsel etter rustningsmetallet nikkel, ble det avgjørende vendepunktet i KNRs historie. Krigen fungerte som en økonomisk sugepumpe, som først hevet selskapet høyt til værs, men som så skyllet det ned i avgrunnen. De store overskuddene i krigens første fase førte til at KNR kunne bruke betydelige beløp på forskning og kompetanseutvikling. Selskapet fikk dermed en meget sterk kunnskapsbase. Mer uheldig var KNRs investeringer i utlandet. I Norge var råstoffgrunnlaget altfor lite til at selskapet virkelig kunne utnytte det teknologiske potensialet som lå i Hybinette-prosessen. KNR investerte derfor tungt utenlands, spesielt i kanadisk nikkellindustri.

Utenlandssatsingen endte med katastrofe. Alt gikk tapt, ikke bare pengene, men også selskapets renommé. Den såkalte nikkelsaken var landets største næringslivsskandale på 1920-tallet, og det ble avdekket grove brudd

på god forretningsmoral. «Nikkelsaken» er inngående behandlet andre steder.³⁴⁶ Poenget i denne sammenhengen er at de store tapene førte til at KNR ble nedlagt. Dette fikk store konsekvenser for Kristiansand. Byen var én av Norges mest kriserammede byer på 1920-tallet, og arbeidsledigheten var høy. Nikkelverket ble riktignok forsøkt refinansiert under navnet Raffineringsverket A/S, men det fikk hverken tilstrekkelig med kapital eller råstoff og klarte derfor ikke å oppnå stabil drift.

I 1929 ble nikkelverket i Kristiansand kjøpt av det kanadiske gruveselskapet Falconbridge. Strategen bak oppkjøpet var den norsk-amerikanske ingeniøren Anton Martin Grønningsæter. Han hadde vært den ledende teknologen i KNR helt fra starten i 1910. Etter at KNR ble nedlagt på begynnelsen av 1920-tallet, hadde han arbeidet med base i USA for å få virksomheten i Kristiansand i gang igjen. Slik Grønningsæter så det, var den eneste gangbare muligheten å koble kanadisk malm og norsk raffineringskompetanse sammen i et nytt selskap.

Anton Martin Grønningsæter og Sverre Steen ble de viktigste aktørene på «norsk» side av Falconbridge. Grønningsæter var konsernets viktigste teknolog fra 1929 til omkring 1950. Sverre Steen var stedlig direktør på nikkelverket fra 1929 til midt på 1950-tallet. Grønningsæter var bosatt i New York og satt i Falconbridges konsernledelse der, men var som regel på to lange kristiansandsopphold hvert år. Grønningsæter og Steen skrev opptil et par brev i uken til hverandre.³⁴⁷ Steen rapporterte om utviklingen i Kristiansand, mens Grønningsæter var meget frittalende eller rettere sagt frittskrivende om alt fra kanadisk politikk til forhold i Falconbridges toppledelse. Brevsamlingen gir dermed et usedvanlig godt innblikk i et multinasjonalt selskaps indre liv og i hvordan det kanadiske eierskapet kom til å påvirke virksomheten i Kristiansand.

Utenlandsk eierskap og det norske samfunnet

Utenlandsk eierskap har historisk sett vært kontroversielt i Norge. Konsejnslovene, som ble vedtatt i tidsrommet 1906–1917, tok sikte på å regu-

346. Se Sandvik 2003; Sandvik 2004; Naastad Strøm 2012.

347. Brevene er i dag i Glencore Nikkelverk (Falconbridges) arkiv, Kristiansand.

lere og begrense utlendingers eie av norske bedrifter og naturressurser. Lovene ble vedtatt i en tid med sterk norsk nasjonalisme. Etter løsrivelsen fra Sverige i 1905 gjaldt det å sikre nasjonal og demokratisk kontroll over det økonomiske livet. Konsesjonslovene var også en sentral del av det som Rune Slagstad kaller «venstrekapitalismen», det vil si den norske venstrestatens økonomiske styringssystem.³⁴⁸ I praksis ble riktignok restriksjonene mot utenlandsk eierskap myket opp på 1920-tallet.³⁴⁹ På grunn av de vedvarende problemene i norsk økonomi i dette tiåret ble det igjen mer ønskelig med utenlandske investeringer. Den underliggende skepsisen mot utenlandsk eierskap var like fullt betydelig. Da regjeringen godkjente det britisk-nederlandske Unilever-konsernets oppkjøp av den norske såpefabrikanten Lilleborg, ble reaksjonene i opinionen og på Stortinget så sterke at det ledet til regjeringskrise.³⁵⁰

Skepsisen mot utenlandsk eierskap var ikke unik for Norge. I mellomkrigstiden møtte multinasjonale selskaper reguleringer og restriksjoner i de fleste vestlige land. Dette var noe disse selskapene måtte lære seg å leve med dersom de skulle lykkes utenlands. Men samtidig var nok skepsisen større i Norge enn i land som Danmark, Sverige og ikke minst i den angloamerikanske verden.³⁵¹

I forlengelsen av dette møter vi altså to problemstillinger: Den ene problemstillingen er hvordan et selskap som Falconbridge ble behandlet av nasjonale og lokale myndigheter. I fagdebatten brukes gjerne begrepet «the liability of foreignness», det vil si de ulemper og hindringer selskaper ofte møter fordi de er fremmede.³⁵² Den andre problemstillingen er hvordan selskapet selv valgte å forholde seg til det norske samfunn, til myndigheter, arbeidslivssystemet og til lokalsamfunnet. I hvilken grad fulgte selskapet en nordamerikansk tilnærming til økonomi, myndigheter og mennesker, i hvilken grad tilpasset det seg kulturen der det kom, altså i Kristiansand? Kan man på noe vis si at Falconbridge tok det vi i dag vil kalle samfunnsansvar?

Disse spørsmålene inngår i en større debatt om multinasjonale selskaper og deres rolle i internasjonal økonomi. Det finnes eksempler på at utenlandskeide

348. Slagstad 1998, s. 134–162.

349. Dugstad 2011.

350. Sandvik 2010.

351. Jones 1990, s. 196–198; Jones 2005, s. 202–203; Dugstad, Sandvik og Storli 2012.

352. Jones 2005a, s. 5–10.

selskaper har turet frem på egne premisser og nærmest blitt en stat i staten, som British Petroleum i mellomkrigstidens Iran eller United Fruit Company i Mellom-Amerikas bananrepublikker.³⁵³ I 1973 bidro det amerikanske teleselskapet ITT til kuppet mot Salvador Allende i Chile. Færre har derimot undersøkt hva slags kulturavtrykk mer «normale» multinasjonale selskaper har etterlatt seg når de krysser grensene mellom velutviklede vestlige land.³⁵⁴

Hvis vi vender tilbake til Falconbridge, gikk selve overtakelsen i 1929 glatt. Det kom ingen innvendinger fra politisk hold. Den forrige eieren, Raffineringsverket A/S, hadde ikke klart å sikre arbeidsplassene eller oppnå stabil drift. I så måte virket det kanadiske Falconbridge mer lovende. Forventningene ble da også innfridd. Ved overtagelsen hadde nikkerverket vel 100 ansatte, i 1933 var tallet økt til 350, og det nådde nesten 600 i 1939. Ingen andre bedrifter i Kristiansand vokste i samme tempo. Sett fra bysamfunnets side var dette det mest håndfaste, og kanskje viktigste, resultatet av Falconbridges oppkjøp.

Falconbridgekonsernet hadde også fire andre viktige berøringsflater med det norske samfunnet. Det var skatt, strøm, miljø og arbeidslivsrelaterte spørsmål. Nikkelverket oppnådde en ytterst gunstig skatteavtale med Kristiansand kommune i 1929 (selskapsskatten gikk den gangen til kommunen). Verket skulle betale cirka 50 000 kroner til sammen i inntekts- og eiendomsskatt per år. Dette tilsvarte omkring 2 prosent av verkets samlede utgifter i Norge. På grunn av gunstige avskrivningsregler ville summen ligge fast de neste fem–seks årene. Siden produksjonen økte kraftig, falt dermed den reelle skattebelastningen snart til langt under 2 prosent.

Falconbridges toppsjef Gordon Hardy var strålende fornøyd med denne avtalen med Kristiansand kommune. På midten av 1930-tallet betalte Falconbridge til sammenligning om lag ti ganger så mye skatt i Canada. Aktiviteten, målt i totale utgifter, var omtrent like stor i de to landene. Grønning-sæter og Steen begynte derfor å argumentere for at selskapet frivillig burde betale mer skatt også til Kristiansand. Dette skjedde i en tid da konsernet gikk med store overskudd. I det lange løp risikerte Falconbridge å miste verdifull goodwill i Kristiansand, dersom det i for stor grad minimerte

353. Bucheli 2005; Jones 2005a, s. 51, 271–272 og 280.

354. Det har riktignok vært en viss debatt om dette innenfor feltet «business studies». Se Sandvik 2012, s. 6–7.

skatten. Det tok riktignok tid å overbevise direktør Hardy i New York om dette, men fra 1938 betalte selskapet mer i skatt til Kristiansand kommune.

Skattepørsmålet kom opp igjen midt på 1950-tallet. Da hadde inflasjonen medført at Falconbridges reelle skattebyrde i Norge igjen var blitt svært lav. Grønningsæter argumenterte for at selskapet av hensyn til sin opplyste egeninteresse burde ta initiativ til å øke innbetalingen av skatt. Han skrev at dette var en «prinsipsak, som antagelig vil bli nøie undersøkt i fremtiden, og hva som hittil er gjort vil bli kritisert».³⁵⁵ Steen hevdet i et brev til hovedkontoret at nikkelverket betalte «far less taxes than companies of similar size have to pay anywhere».³⁵⁶ Igjen fikk de gjennomslag vis-à-vis konsernledelsen. Det ser ut som om Grønningsæter og Steen reagerte proaktivt i disse skattesakene. Det er ingen spor av press eller ønsker fra Kristiansands myndigheter i det bevarte kildematerialet. Antagelig handlet de to herrene klokt. Falconbridge beholdt sin goodwill, og selv om skatten ble noe økt, ble skatt aldri noen tung utgiftspost for datterbedriften i Kristiansand.

For Falconbridge var imidlertid strøm viktigere enn skatt. Raffinering av nikkel krevde store mengder elektrisitet, og Falconbridge ble det kommunale Kristiansand Elektrisitetsverks (KEV) største kunde. Her hadde byen og selskapet i utgangspunktet felles interesser. KEV var nemlig på desperat leting etter kunder til produksjonen fra sitt store nye kraftverk på Nomeland, litt nord for byen. På grunn av Nomeland hadde KEV akkumulert så store underskudd gjennom 1920-tallet at kommuneøkonomien ble ødelagt. E-verkets underskudd var faktisk større enn kommunens samlede bevilgninger til skole- og fattigunderstøttelse.³⁵⁷ Falconbridge ble dermed redningen for så vel e-verket som for kommunen. Til gjengjeld fikk selskapet en ytterst gunstig kraftkontrakt. Selskapet betalte bare en tredjedel så mye for kraften i Kristiansand som i Canada.

Etter 1945 var situasjonen snudd på hodet. Da var det kraftmangel. Falconbridge klarte like fullt å få fornyet kontraktene på ytterst gunstige vilkår. Selskapet oppnådde også å få økt kraftmengdene, slik at produksjonen

355. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 02.02.1954, Boks 496. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

356. Brev fra Sverre Steen til Falconbridges president Horace Fraser 12.04.1954. Boks 494. Glencore nikkelverks arkiv, Kristiansand.

357. Sandvik og Andresen 2000, s. 61–74 og 90–91.

kunne utvides. For byens myndigheter var Falconbridge fortsatt nøkkelen til industriell vekst, nikkilverket var på sett og vis porten inn i fremtiden. Derfor gjaldt det å sikre selskapet strøm.

Også nasjonale myndigheter presset på i samme retning. Falconbridge eksporterte nesten hele sin produksjon. Dette betydde mye i en tid da Norge manglet eksportinntekter og såkalt hard valuta. Ingen annen bedrift var mer effektiv i det å forvandle norske kilowattimer til amerikanske dollar. Industridepartementet ga derfor KEV og det fylkeskommunale e-verket Vest-Agder Elektrisitetsverk klar beskjed om å øke leveransene av kraft til Falconbridge.³⁵⁸

Det kom imidlertid enkelte innsigelser mot begunstigelsen av Falconbridge. Redaktør Johannes Seland i *Fædrelandsvennen* advarte på lederplass mot at «utenlandsk kapital lurte seg inn bakveien [og] opptrådte prisbestemmende overfor offentlig eide e-verk». Falconbridge ble ikke nevnt ved navn, men var åpenbart adressaten. Seland konkluderte med at «Industrien har ingen rett til at kommunene – skatteyderne og private strømforbrukere – skal finansiere storindustriens kraftforbruk».³⁵⁹ Protestene fra Seland og noen få andre lokalpolitikere, som arbeiderpartiveteranen Karl Rosenløv, ble imidlertid ikke tatt til følge. Etterkrigstidens førende norske (og kristiansandske) politikere prioriterte industriell vekst foran de fleste andre hensyn.

Grønningsæter og Steen arbeidet som nevnt strategisk for å sikre nikkilverkets langsiktige interesser. Miljøhensyn var et element i dette. Allerede i 1931 underrettet Grønningsæter Falconbridges toppledelse om skadene svovelutslippene gjorde på vegetasjonen på Dueknipen.³⁶⁰ I de påfølgende årene arbeidet han for at bedriften skulle rense sine utslipp av svovel. Dette ville imidlertid være teknisk utfordrende og kreve betydelige investeringer, men han fikk til slutt gjennomslag. I 1938 kom bedriftens første svovelrenseanlegg i drift. Anlegget var visstnok nummer to i verden i sitt slag. For Grønningsæter gjaldt det å komme eventuelle klager i forkjøpet. På 1950-tallet ble renseanlegget ytterligere forbedret. Fordi produksjonen stadig gikk opp, økte likevel utslippene, men noe ble i hvert fall gjort. Fal-

358. Brev fra Industridepartementet til KEV og VAE 01.11.1955. Vassdragsavdelingen, Industridepartementets arkiv, Riksarkivet. Se også Sandvik og Andresen, *Kristiansand 2000*, s. 125–129.

359. *Fædrelandsvennen* 03.01.1953.

360. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Gordon Hardy 05.06.1931 i mappe «Driftsrapporter 1929–31.12.1933».

conbridge investerte faktisk mer i rensing i Kristiansand enn ved sitt svært forurensende smelteverk utenfor Sudbury.

Før andre verdenskrig tolererte ikke Falconbridge fagforeninger ved hjemmebasen i Sudbury. Ved nikkilverket i Kristiansand hadde imidlertid arbeiderne vært organiserte helt siden 1911, og Falconbridge måtte kort og godt forholde seg til dette. Noe annet ville ha vært bortimot umulig. Det var imidlertid ingen selvfølge at bedriften skulle bli med i Norsk Arbeidsgiverforening. Medlemskapet medførte at Falconbridge måtte respektere alle til da inngåtte overenskomster i norsk arbeidsliv. Dette hadde kostnader, men også fordeler ved at det antakelig bidro til å dempe konfliktnivået ved nikkilverket. Det amerikanske konsernet Union Carbide lot sin datterbedrift i Sauda stå utenfor arbeidsgiverforeningen. Der ble resultatet vedvarende konflikter mellom bedrift og fagforening.

Selv om Falconbridge gjorde mye for å tilpasse seg det norske samfunnet og arbeidslivssystemet, var bedriften like fullt en meget krevende arbeidsgiver. Relasjonene til fagforeningen var til tider anstrengt. Høsten 1930 ble arbeiderforeningens formann Gottlieb Thomassen oppsagt. I dette tilfellet ble riktignok bedriften tvunget til retrett, sannsynligvis etter protester fra LO. Det fremgår av både kildene og den muntlige tradisjonen ved nikkilverket at Steen var en heller hard negl i saker som angikk arbeiderne, mens Grønningsæter ble oppfattet som noe mildere. Den øvrige toppladelsen i New York og Toronto synes i liten grad å ha blitt konsultert i slike spørsmål.

Vi kan i det store og hele konkludere med at Falconbridge Nikkelverk utviste minst like mye samfunnsansvar som tilsvarende norskeide storbedrifter. Når det gjelder skatt og forurensning, påtok den seg faktisk større byrder enn den var juridisk forpliktet til. Det er fristende å spekulere i om det kan ha vært en sammenheng mellom eierskap og utøvelse av samfunnsansvar. Ledelsen var i hvert fall klar over at selskapet kunne være mer sårbart for kritikk enn tilsvarende norskeide bedrifter.

Grønningsæter og Steen var strateger. På den ene siden ønsket de et best mulig forhold til norske myndigheter og til lokalsamfunnet utenfor bedriften. Utfordringen var naturligvis at både skatt, strøm, lønnstillegg og miljøtiltak kostet penger. Dersom disse kostnadene ble for høye, kunne det føre til at Falconbridge flyttet produksjonen til Canada (se mer nedenfor). For Grønningsæter og Steen var en slik flytting det verst tenkelige utfall.

Alle ekstra kostnader måtte veies opp mot faren for dette. Like fullt evnet selskapet, ikke minst ved Grønningsæters innsats, å overvinne «the liability of foreignness». Det fremsto for omverden så å si i norske klær og oppnådde meget velvillig behandling av både lokale og nasjonale myndigheter.

Lokal autonomi i et multinasjonalt selskap

Mange multinasjonale selskaper er svært sentraliserte virksomheter, hvor alle viktige beslutninger fattes på hovedkontoret, og hvor kunnskapsutviklingen skjer ved selskapets hjemmebase. Andre er mer desentraliserte. Selskapenes struktur får selvfølgelig også konsekvenser for styringen av deres datterselskaper rundt omkring i verden. I *The Oxford handbook of international business* beskriver den kjente næringslivsforskeren Julian Birkinshaw to idealtyper av datterselskaper. Den ene typen er ganske enkelt det han kaller «an instrument of the headquarters, working to rather precise instructions of what to make or who to sell to».³⁶¹ McDonald's kan tjene som eksempel på denne typen selskap. Det meste av hjernearbeidet skjer ved hovedkontoret i Chicago og det tilknyttede Hamburger University, mens forsknings- og utviklingsarbeidet ved de ulike hamburgerbarene er noe mer begrenset. Den andre idealtypen av datterselskaper er langt mer selvstendig. De opererer «within certain HQ-defined parameters», men står egentlig svært fritt til å utvikle virksomheten som de selv finner mest formålstjenlig.³⁶² Birkinshaw legger til at de fleste datterselskapene nok ligger et sted mellom disse ytterpunktene.

Få historikere har analysert hvordan datterselskaper har utviklet seg.³⁶³ Økonomiske historikere har, naturlig nok kan man si, vært mest opptatt av moderselskapene og deres eiere. Det har samme årsak som at militærhistorikere tradisjonelt sett har vært mer opptatt av generalene enn av underoffiserene. Men det er ingen tvil om at også underoffiserene kollektivt spiller en viktig rolle i armeene, og at de dermed påvirker krigenes gang. Parallellen skal ikke trekkes for langt, men også datterselskapene har hatt en viktig rolle i fremveksten av den nye globale økonomien. I så måte er utviklingen

361. Birkinshaw 2001, s. 389.

362. Birkinshaw 2001, s. 389.

363. Unntak finnes. Se blant annet Jones 2005a og Jones 2005b; Kristensen and Zeitlin 2005; Christensen 2006. For en oversikt over debatten; se Sandvik 2012, s. 3-7.

ved Falconbridges nikkelverk i Kristiansand et ytterst interessant eksempel, siden verket nå har vært i utenlandsk eie i mer enn 80 år.

Ved oppkjøpet i 1929 ble nikkelverket i Kristiansand en del av et nyetablert og heller desentralisert multinasjonalt selskap. Falconbridge hadde produksjonsheter og kontorer på fire steder, i Sudbury, Toronto, New York og Kristiansand. Selskapet tok navn etter den såkalte Falconbridge-forekomsten av nikkelmalm utenfor Sudbury i Ontario i Canada. Samme sted bygget konsernet et smelteverk i årene 1929–1930 for å kunne produsere mellomproduktet nikkelmatte. Denne matten ble sendt med jernbane gjennom de kanadiske skogene, og så med båt til Kristiansand for videre foredling. Konsernet hadde hovedkontor i New York, hvor hovedaksjonæren Thayer Lindsley, direktøren Gordon Hardy og en liten stab var lokalisert. I tillegg hadde selskapet et ekstra hovedkontor og administrativt senter i Ontarios provinshovedstad Toronto. Todelingen av hovedkontoret var politisk begrunnet. Utnyttelsen av naturressurser var et potensielt konfliktfylt politisk spørsmål i Ontario. Det hadde lenge vært misnøye med at provinsens naturrikdommer ble transportert til USA for videre foredling der.³⁶⁴ For Falconbridge ville det derfor være politisk uheldig om alle hovedkontorfunksjonene lå i New York. Det må her tilføyes at det ikke var lett å etablere seg som ny nikkelprodusent i kriseårene omkring 1930. Selskapet begrenset derfor den administrative staben til et minimum, samtidig som den var delt mellom New York og Toronto. For datterbedriften i Kristiansand medførte dette at den fikk relativt frie tøyler, i alle fall så lenge den holdt seg innenfor avtalte utgiftsrammer.

Ved oppkjøpet hadde nikkelverket allerede eksistert i nesten 20 år. Det hadde sin egen bedriftskultur og etablerte administrative rutiner. Den lokale ledelsen var vant til å ta avgjørelser og satt ikke passivt og ventet på ordrer utenfra. Det var i så måte en kontinuitet fra tiden før 1929. Fortiden som selvstendig bedrift satt på et vis «i veggene» og kom til å prege virksomheten i mange tiår etter oppkjøpet, kanskje helt frem til i dag.

Rent teknologisk var dessuten moderselskapet avhengig av det norske datterselskapet. Falconbridges raffineringstekniske kompetanse var konsentrert i Kristiansand. Dette er noe vi skal komme nærmere tilbake til

364. Main 1955, 76–91; Nelles 1974, 83 flg., 326–335.

nedenfor. Poenget her er at konsernledelsen vanskelig kunne overstyre kristiansandsbedriften i teknisk-industrielle spørsmål.

Det fremste stridsspørsmålet mellom moder- og datterselskap gjaldt spørsmålet om hvor utvidelser skulle skje. Allerede i 1929 signaliserte toppledelsen at fremtidige utvidelser burde skje i Canada. Årsaken var kort og godt det politiske presset i Ontario for at provinsens råvarer burde foredles lokalt. På norsk side gikk man naturlig nok inn for at utvidelsene skulle skje i Kristiansand.

I tillegg til lokaliseringskonflikten pågikk det en strid mellom selskapets toppledelse og hovedaksjonæren Thayer Lindsley. Sistnevnte ønsket å bruke Falconbridge som melkeku for å finansiere andre prosjekter i Canadas gruveindustri. Disse konfliktene ble, som vi snart skal se, innfiltret i hverandre.

Grønningsæter og Steen kjempet begge for nikkilverket i Kristiansand. Ut fra brevvekslingen ser det ut som om utviklingen av verket ble en livsoppgave for dem. Dette ble mest tydelig uttrykt av Grønningsæter, som jo hadde opplevd og faktisk også hadde hatt et visst medansvar for misæren ved KNR omkring 1920.

I første omgang gjaldt det å verge Falconbridge mot Lindsleys krav om aksjeutbytte. Lindsley hadde nektet å godkjenne selskapets investeringsplaner for å ha pengene tilgjengelige for egne formål. Ledelsens mottrekk var å skjule investeringene ved å utgiftsføre dem i driftsregnskapet. Dette ble også gjort i Kristiansand med støtte fra direktør Gordon Hardy i New York. I januar 1930 skrev Grønningsæter følgende til sin venn Sverre Steen:

Alle mindre utgifter ville jeg for fremtiden føre paa driften for at spare mas og forklaringer [...] Selv store nyanskaffelser kan det være paa tale at fordele paa driften for flere maaneder. Hardy foreslo at selv en ny skorsten muligens kunde fordeles paa driften.³⁶⁵

Fra 1932 gikk Falconbridge med solide overskudd. Selskapets ledelse var like fullt nervøs for fremtiden. Verdenskonjunktorene var tross alt svært så usikre. Ved utgangen av 1934 ble derfor samme synspunkt som ovenfor gjentatt, men nå i enda mer direkte form:

365. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 05.01.1930. Boks 496. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

Gaar fortjenesten ned blir det vanskelig at faa utbyttet ned for Falconbridge er det eneste som holder Lindsley gaaende. Derfor gjælder det at holde overskuddet ned mens prisene er høie, ellers blir bare utbyttet hævet og pengene gaar ned i et sluk i det nordlige Canada, og da er det bedre at ekstra-fortjenesten gaar til at styrke vort eget selskap.³⁶⁶

Falconbridge fortsatte imidlertid å gå godt utover hele 1930-tallet. På slutten av tiåret var økonomien blitt så vidt god at planene om å bygge et nytt kanadisk nikkelraffineri tok fastere former. Et slikt raffineri ville sannsynligvis blokkere for fremtidige utvidelser i Kristiansand, og kanskje ville det sette hele virksomheten i Kristiansand i fare.

Grønningsæter var følgelig sterkt i mot byggingen av et kanadisk nikkelraffineri. Det ser ikke ut til at han lot seg bevege til å bidra med noe som helst til toppledelsens planlegging i så måte. Både han og Steen argumenterte dessuten med at en flytting av produksjonen til Canada ville bli svært kostbart. Lønningene var mye høyere i Canada, likeså strømutfgiftene. Etter at konsernledelsen hadde utredet spørsmålet nøye, kom også den til samme konklusjon, slik at planene ble lagt på is.

Spørsmålet om å flytte raffineringen til Canada ble reist på nytt etter andre verdenskrig, men dette ble igjen motarbeidet av Grønningsæter og Steen. Nå som tidligere forsøkte de å modernisere verket i Kristiansand så mye som mulig, selv uten å ha fått klarsignal fra konsernledelsen. I mai 1947 beskrev Grønningsæter fra New York i et brev til Steen i patriotiske ordelag det han kalte «vor opgave for verket, byen & landet».³⁶⁷ Oppgaven var i dette tilfellet å utvide nikkelverket i Kristiansand, slik at det – med Grønningsæters ord – bare ble «ubetydeligheter som mangler paa en kapasitet af 16 000–18 000 short tons».³⁶⁸ Hvis dette ble oppnådd, ville det ha tilstrekkelig kapasitet til å raffinere hele Falconbridges råstoffproduksjon. Dermed ville risikoen for at det skulle bygges et nytt kanadisk nikkelverk, bli sterkt redusert.

366. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 28.12.1934. Mappe Driftsrapporter 1929–31/12/1933. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

367. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 19.05.1947. Boks 496. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

368. Samme sted.

For Grønningsæter og Steen kan det se ut som om bedriftslojaliteten og nasjonalismen smeltet sammen i en slags høyere enhet. De ønsket å verge selskapet mot både Lindsleys krav om utbytte og det de oppfattet som kanadiske nasjonalister ved hovedkontoret, som gikk inn for å bygge et unødvendig dyrt nikkelverk i Canada. Deres linje ville altså tjene både selskapet, Kristiansand og nasjonen Norge best. Ved årsskiftet 1950–1951 skrev Grønningsæter følgende til Steen:

Vi maa i størst mulig grad gjøre det vi mener er riktig og lønnende for selskapet [...] og føre det [de skjulte investeringene] enten paa driften eller paa nyanleg.³⁶⁹

[Vi maa] faa verket i saa god stand som mulig med vor nuværende viden, overskridelser skal vi ikke sky. Det gjælder bl.a. rosteafdelingen og gasrensafdelingen og SO₂ -anlegget. [...] Vi faar gjøre det som kan gjøres for selve driften uten nye bevilgninger enten ved at føre paa driften eller paa nybygningskonto og saa faar vi slos for slike saker som sakser, snekkerverksted, flytning av saltgryter osv som det maa bevilgninger til.³⁷⁰

Denne fremgangsmåten for å gjennomføre utvidelser er for øvrig også bekreftet fra andre kilder. Produksjonssjef Kjell Nielsen skrev i et tilbakeblikk:

Vi lurte Mr. Lindsley på Nikkelverket. «Det skader ingen at man fører investeringene på driften» erklærte Grønningsæter. Flere utvidelser ble ført på drift. Da var det ikke nødvendig å be om bevilgning. Det tok alltid lengre tid. Når vi ledsaget Lindsley rundt på fabrikken måtte vi sverge på at det sto tre rosteovner i hytta året før også.³⁷¹

Det må legges til at Lindsley sjelden var i Norge. Vi kjenner til tre besøk før krigen og et tilsvarende antall etter 1945. Det var heller ikke ofte at noen andre fra hovedkontoret kom på besøk eller inspeksjon, hvis vi ser bort fra

369. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 18.12.1950. Boks 496. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

370. Brev fra Anton Martin Grønningsæter til Sverre Steen 18.01.1951. Boks 496. Glencore Nikkelverks arkiv, Kristiansand.

371. Nielsen 1999, s. 18.

Anton Martin Grønningsæter. Dette endret seg først fra 1960-tallet da det ble mye lettere å reise på korte forretningsturer mellom Norge og Canada.

Den regnskapsmessige kontrollen var også svak. Nikkelverkets regnskaper ble gjennomgått av et revisjonsfirma i Oslo og Falconbridges internrevisjon. Ingen av disse kom noen ganger med merknader som har etterlatt seg spor i det bevarte kildemateriale. I 1950 ble riktignok revisjonssystemet endret. Fra da av mottok Falconbridge betydelige amerikanske subsidier i forbindelse med store leveranser til amerikanske militære lagre. Subsidiene medførte at konsernet forpliktet seg til å bruke et amerikansk revisjonsselskap. Grønningsæter skrev da straks til direktør Steen i Kristiansand og ba ham heretter om å være mer forsiktig med å føre investeringer på driftsregnskapet. Like fullt vet vi fra muntlige kilder at denne praksisen fortsatte, i alle fall til 1970-tallet, da Falconbridges interne kontroll ble strammet kraftig til.³⁷²

Årsaken til at nikkelverket fikk en så vidt høy frihetsgrad, var sannsynligvis at det ikke var noen grunn til å bruke ressurser på å detaljstyre en datterbedrift som i det store og hele gikk godt på egen hånd. Toppledelsen hadde uansett kontroll over de totale utgiftene i Kristiansand. Det var bare den eksakte bruken av pengene som kunne styres lokalt. Min personlige gjetning er at toppledelsen i Canada i noen grad gjennomskuet praksisen i Kristiansand, men at den ikke grep inn så lenge dette ikke skadet konsernets vitale interesser.³⁷³ Rigorøse kontrollregimer kan også ha en negativ biefekt ved at de reduserer «undersåttene»s entreprenør- og innovasjonsevne. For Falconbridges toppledelse var det kanskje bedre å ha et datterselskap i Kristiansand som presset grensene, enn at det satt passivt og ventet på ordre ovenfra.

Kunnskapsutvikling i et multinasjonalt selskap

Hvilke konsekvenser har utenlandske oppkjøp for forskning og kunnskapsutvikling? Det hevdes ofte at multinasjonale selskaper konsentrerer

372. Flere samtaler med Hagbart Aanensen i 2002–2003.

373. Det er i svært liten grad bevart arkivmateriale etter Falconbridge i Canada. Dette forblir altså bare en gjetning.

mye av utviklingsarbeidet i hjemlandet. Det ovennevnte McDonald's er et eksempel på dette. Rent generelt gjelder dette gjerne konserner som vokser organisk ut fra hjemmebasene, og som selv bygger opp nye datterselskaper i land etter land. De har liten grunn til å bygge opp forskningsavdelinger på alle de stedene hvor de etablerer seg. Å steke hamburgere er ett fett enten det skjer i Norge eller i USA. Et nærmere eksempel er mellomkrigstidens utenlandskeide aluminiumsindustri i Norge. Britiske og franske konserner bygget aluminiumverk i norske fjorder ene og alene for å få tilgang til billig vannkraft. Nesten alt forsknings- og utviklingsarbeid foregikk i deres hjemland.³⁷⁴

Falconbridge var noe annerledes. Nikkelverket i Kristiansand hadde en forhistorie som kunnskapsbedrift. Det hadde, selv etter de mange kriseårene, fortsatt en verdensledende kompetanse da kanadierne overtok i 1929. Det var nettopp kompetansen (og verkets patenter) som gjorde at Falconbridge og selskapets hovedaksjonær valgte å investere i Norge.

I sine tidlige år investerte Falconbridge relativt lite i forsknings- og utviklingsarbeid. Dette var tilfellet på både kanadisk og norsk side. Noe ble imidlertid gjort. I Kristiansand utviklet nikkilverkets sjefskjemiker Rikard Løken nye metoder for å utvinne edelmetaller fra nikkelmatten. I tillegg klarte nikkilverkets stab å begrense støvtapene. Støvet som gikk opp pipa, inneholdt nemlig verdifullt nikkel og kobber. Staben fant frem til metoder for å redusere sovelutslippene. Alt dette var teknisk komplisert. Poenget her er at konsernet ikke konsentrerte utviklingsarbeidet til hovedbasen i Canada, men lot disse oppgavene bli utført i Kristiansand.

Den lokale kunnskapsutviklingen ble styrket under krigen. Importen av nikkelmatte fra Canada stanset etter det tyske angrepet på Norge 9. april 1940. Dermed falt produksjonen ved nikkilverket i Kristiansand til et minimum. For å sysselsette nøkkelpersonell, satte Steen i gang et omfattende forsknings- og utviklingsprogram. Dette arbeidet fortsatte, om enn i litt redusert form, i etterkrigsårene.

Forsknings- og utviklingsarbeidet var viktig av to grunner. Først det opplagte: Kompetansen måtte stadig videreutvikles dersom nikkilverket skulle kunne opprettholde den internasjonale konkurransekraften. For det andre

374. Storli 2010, s. 34 flg. og 75 flg.

var kunnskapen viktig for å befeste nikkilverkets posisjon innad i Falconbridge. Vi har allerede sett at konsernet vurderte å flytte produksjonen fra Norge til Canada. Den sterke raffineringskompetansen var imidlertid et av Kristiansands sterke kort (ved siden av lave kostnader) i denne dragkampen. Investeringen i ny kunnskap var i så måte særdeles viktig.

Kristiansands posisjon ble imidlertid utfordret fra 1950-tallet av Falconbridge bygget da opp et nytt stort laboratorieanlegg utenfor Toronto og etter hvert også i Sudbury. Et av målene var å utvikle en ny raffineringssprosess som passet bedre til kanadiske forhold. Nikkilverket i Kristiansand ble imidlertid ikke skjøvet ut over sidelinjen. Verkets daværende direktør Ragnar Jahnsen (1953–1976) argumenterte for at deler av disse utviklingsoppgavene burde utføres i Kristiansand, hvor jo Falconbridges raffineringskompetanse var samlet. Her kunne man også trekke veksler på den sterke kompetansen innenfor metallurgi som fantes på nasjonalt plan i Norge.

Gradvis ble en betydelig forskningsavdeling bygget opp også i Kristiansand. Denne satsingen bar etter hvert rike frukter. Digital styring av produksjonen ble innført på et meget tidlig tidspunkt, også om man sammenligner med tilsvarende bedrifter i USA og Canada. I årene omkring 1970 utviklet nikkilverkets folk også en svært avansert raffineringssprosess, den såkalte klor–lut-prosessen, som passet ypperlig til norske forhold. Det kanadiske raffineringverket ble aldri bygget (av grunner vi ikke har plass til å drøfte her), men klor–lut-prosessen bidro til at verket i Kristiansand fra 1980-tallet av ble det aller største i sitt slag i den vestlige verden.³⁷⁵

I Falconbridges tilfelle førte altså ikke oppkjøpet i 1929 til at det ble slutt på den lokale kunnskapsutviklingen. Investeringene i kunnskap var riktignok beskjedne i de første årene, men de økte etter hvert. Sterke og strategisk dyktige lokale ledere bidro til at det ble slik. Klor–lut-prosessen ble på mange måter kronen på dette verket. For Falconbridges del ble dette kanskje den mest langsiktige gevinsten av at konsernet hadde latt den norske datterbedriften få et såpass bredt spillerom.

375. Sandvik 2004, s. 261–263 og 274–275.

Globalt næringsliv og lokal utvikling, eksemplet Falconbridge

Historien om Falconbridge er her brukt som et kikkhull inn i en av de store transformasjonene av verdensøkonomien i vår tid. I den prosessen som gjerne kalles økonomisk globalisering, har verden blitt stadig sterkere knyttet sammen til ett marked. De multinasjonale selskapene har – for å bruke den Harvard-baserte historikeren Geoffrey Jones' ord – vært «one of the primary drivers» i denne utviklingen.³⁷⁶ Dette gjør det naturlig å undersøke hvilke historiske erfaringer man har høstet når slike selskaper har krysset landegrensene, og når de har kjøpt opp lokale bedrifter.

Falconbridge nikkilverk i Kristiansand beholdt altså et betydelig handlingsrom også etter det kanadiske oppkjøpet i 1929. De aller fleste avgjørelser som (primært) berørte Kristiansand ble tatt av den stedlige ledelsen, eventuelt etter konsultasjon med norskamerikaneren Grønningsæter, som satt i konsernledelsen i New York. Det var bare beslutninger på et overordnet strategisk nivå, som større investeringer og om konsernet skulle bygge et nytt nikkilverk i Canada, som ble fattet ved hovedkontoret. Den lokale ledelsen *fikk* altså betydelige friheter. I tillegg *tok* den seg også friheter ved å bedrive sin egen selvstendige ekspansjonspolitik, til tider stikk i strid med eiernes og/eller hovedkontorets ønsker.

Årsaken til at nikkilverket fikk en såpass vidtgående autonomi, var at det hadde en forhistorie som selvstendig bedrift, at det hadde handlingskraftige ledere, og ikke minst at nikkelfinering var teknisk vanskelig. Hovedkontoret hadde ganske enkelt ikke tilstrekkelig teknologisk kompetanse til å kunne detaljstyre datterbedriften i Kristiansand. I dette tilfellet var altså moderkonsernet nesten likeså avhengig av datterbedriften som datterbedriften var av konsernet. Dette skapte i neste omgang en åpning for at datterbedriften også fikk ressurser til å bedrive kunnskapsutvikling, en satsing som etter hvert ga meget gode resultater.

Med en sterk lokal ledelse var det lett for Falconbridge å tilpasse seg spillereglene i norsk næringsliv og samfunnsliv. Dette var opplagt viktig i en tid da det fantes en dyp underliggende skepsis mot utenlandskeide

376. Jones 2005a, s. 3.

bedrifter. Samtidig klarte også de samme lederne å oppnå gode betingelser for «sin» datterbedrift. Falconbridge ble påfallende godt behandlet av så vel lokale som nasjonale myndigheter i Norge, især når det gjaldt skatt og leveranser av elektrisk kraft. Dette var tilfellet både før og etter andre verdenskrig.

Falconbridge var utvilsomt et meget vellykket multinasjonalt foretak. Det genererte store verdier for aksjonærene og skapte industriell vekst og arbeidsplasser både i hjemlandet Canada og i Norge. Falconbridge hadde ledere som evnet å tenke langsiktig. Dette kom også til uttrykk i selskapets tilnærming til lokalsamfunnet Kristiansand og dets håndtering av skatte- og miljøspørsmål. De konflikter og interessenmotsetninger som fantes mellom bedrift og samfunn, ble slik sett minimert.

Avslutningsvis kan vi spørre: Hvor typisk (eller atypisk) var Falconbridge og nikkerverket i Kristiansand? Var det likt eller svært forskjellig fra andre multinasjonale konserner? Det er dessverre vanskelig å gi et definitivt svar. Mesteparten av forskningen om multinasjonale selskaper fokuserer som nevnt på helt andre ting enn forholdet mellom toppledelse og datterbedrifter eller på hvordan slike selskaper klarer å tilpasse seg kulturen og omgivelsene i sine vertsland.

For å starte med tilpasningen til vertslandene: Den vil opplagt anta ulike former, både over tid og i forhold til hvor i verden de ulike selskapene etablerer seg. Selskaper som etablerer seg i velregulerte, vestlige land må tilpasse seg på en annen måte enn om de skal utvinne diamanter i Angola. Falconbridge kunne for sin del neppe ha lyktes i Norge dersom det fullt ut hadde fulgt kanadisk forretningskikk. Det ville, om ikke annet, ha skåret seg med fagforeningen. Samtidig gikk selskapet lenger i tilpasningen til norske arbeidslivsforhold enn hva for eksempel det amerikansk-kanadiske konsernet Union Carbide gjorde ved dets datterbedrift i Sauda.

Når det gjelder spørsmålet om lokal autonomi, var sannsynligvis nikkerverket i Kristiansand noe atypisk. Multinasjonale konserner er organisert på høyst ulike vis. Det avhenger av både selskapenes historiske utvikling, politiske rammvilkår og verdikjedenes egenart. Sannsynligvis representerer konserner som McDonald's og mellomkrigstidens Falconbridge hvert sitt ytterpunkt. Det ene var høyst sentralisert, og det andre var tilsvarende desentralisert, i alle fall i forhold til datterbedriften i Kristiansand. I så

måte sto nok nikkerverket relativt nær Julian Birkinshaws idealmodell for autonome datterselskaper som er beskrevet ovenfor.

For Falconbridges del er det liten tvil om at konsernet tjente på Kristiansands frihetsgrad og den stedlige ledelsens entreprenørevner. Tilsvarende eksempler på autonome datterbedrifter er også kjent fra litteraturen.³⁷⁷ I Norge vet vi at lokale ledere ved det amerikanskeide smelteverket i Sauda (Union Carbide) og de britiskeide gruvene i Folldal hadde betydelig handlingsrom.³⁷⁸ Vidtgående lokal autonomi for datterselskaper er også kjent fra enkelte store multinasjonale konserner, som det britisk-nederlandske Unilever.³⁷⁹ Det er like fullt grunn til å tro at de fleste multinasjonale selskaper har en adskillig mer sentralisert beslutningsstruktur enn mellomkrigstidens og den tidlige etterkrigstidens Falconbridge.

Mitt sluttpoeng er følgende: For å forstå multinasjonale selskapers utvikling må man ikke bare legge vekt på moderselskapene, men også på deres datterselskaper. Man må analysere både det lokale og det globale nivået og hvordan de samvirker. Gjør man det, vil man også forstå mer av dynamikken i den nye globale økonomien.

Litteratur

- Birkinshaw, J. (2001). Strategy and management in MNE subsidiaries, i A.L. Rugman og T.L. Brewer (red.) *The Oxford handbook of international business*. Oxford: Oxford University Press.
- Bucheli, M. (2005). *Bananas and business, the United Fruit Company in Columbia 1899–2000*. New York..
- Christensen, S. (2006). *Switching relations, the rise and fall of the Norwegian telecom industry*. Doktorgradsavhandling: Handelshøyskolen BI.
- Dugstad, A. (2011). *Chasing waterfalls, foreign direct investments and Norwegian watercourse concession policy 1916–1926*. Masteroppgave. Trondheim: NTNU.
- Dugstad, A., Sandvik, P.T. og Storli, E. (2012). The state and foreign ownership in the Nordic countries, the end of the first wave of globalisation 1900–1939, manuskript 2012.
- Fløgstad, K. (1990). *Arbeidets lys, tungindustrien i Sauda gjennom 75 år*. Oslo.

377. Se Jones 2005a; Jones 2005b; Kristensen og Zeitlin 2005; Christensen 2006.

378. Fløgstad 1990; Sandvik 2008, s. 74–79.

379. Jones 2005b.

- Jones, G. (1990). The British government and foreign multinationals before 1970, i M. Chick (red.) *Governments, industries and markets*. Edward Elgar Publishing.
- Jones, G. (2005a). *Multinationals and global capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Jones, G. (2005b). *Renewing Unilever, transformation and tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Kristensen, P.H. og Zeitlin, J. (2005). *Local players in global games, the strategic constitution of a multinational corporation*. Oxford: Oxford University Press.
- Main, O.W. (1955). *The Canadian nickel industry*. Toronto: University of Toronto Press.
- Nelles, H.V. (1974). *The politics of development, forests, mines and hydro electric power in Ontario 1849–1941*. Toronto: Macmillan of Canada.
- Nielsen, K. (1999). *Beretning om 40 år i norsk industri*. Oslo: upublisert manuskript <http://www.idi.ntnu.no/~conradi/laconradi/kjell-nielsen-memoarer.pdf> Lest 08.10.2007.
- Sandvik, P.T. og Andresen, E. (2000). *Kristiansand Energiverk i elektrisitetens århundre, 1900–2000*. Kristiansand.
- Sandvik, P.T. (2003). Den store nikkelskandalen, *Årbok for Agder historielag*. Agder Historielag, Kristiansand.
- Sandvik, P.T. (2004). *Falconbridge Nikkelverk 1910–1929–2004, et internasjonalt selskap i Norge*. Kristiansand.
- Sandvik, P.T. (2008). *The making of a subsidiary, Falconbridge Nikkelverk 1910–1929–2004*. Doktorgradsavhandling. Trondheim: NTNU.
- Sandvik, P.T. (2008). Follidal Gruver, i G. Gursli-Berg og E. Thorup (red.) *Industrispor, frå Melbu til Lindesnes*. Oslo.
- Sandvik, P.T. (2010). Såpekrigen, Lilleborgsaken, venstrestaten og norsk økonomisk nasjonalisme, *Historisk Tidsskrift* 2: 389–424.
- Sandvik, P.T. (2012). *Multinationals, Subsidiaries and national business systems. The nickel industry and Falconbridge Nikkelverk*. London: Pickering & Chatto.
- Sandvik, P.T. og Storli, E. (2013). Big business and small states, *Economic History Review* 1: 109–131 .
- Storli, E. (2008). *Out of Norway falls aluminium, the Norwegian aluminium industry in the international economy, 1908–1940*. Doktorgradsavhandling. Trondheim: NTNU.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Oslo.
- Strøm, K. O. (2012). *A devil to pay, Kristiansand Nikkelraffineringsverk, British America Nickel Corporation and British economic warfare 1914–1918*. Masteroppgave. Trondheim: NTNU.

Bidragstere

Olav Arild Abrahamsen, født 1948, er førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Han er cand.philol. fra Universitetet i Bergen med historie hovedfag. Han er forfatter av flere byhistorier: *Flekkefjord bys historie* fra 1837 til 1964 (to bind), *Molde bys historie* fra 1916 til 1964 (to bind) og *Farsund bys historie* fra 1600-tallet til 2000. Abrahamsen har også skrevet lærebøker i historie for videregående skole. De senere årene har han arbeidet med maritim historie.

Finn-Einar Eliassen, født 1948, er dr.philos. og professor emeritus ved Høgskolen i Vestfold. Han har forsket og skrevet mest om tidligmoderne byhistorie, i både norsk og internasjonalt, komparativt perspektiv, og har blant annet skrevet *Mandal bys historie, bind 1 og 2* (1995) og *Norsk småbyføydalisme?* (1999). Han er medforfatter av *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år* (2006) og medredaktør og medforfatter av flere artikkelsamlinger om urbanisering og byhistorie i Norge og andre land. Han arbeider nå med en biografi om Peter Dahl (1747–1789).

Dag Hundstad, født 1976, er forsker ved Universitetet i Agder med ph.d.-grad fra Universitetet i Bergen 2013 med en avhandling om sørlandsk regionbygging: *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. Han har også skrevet bøker og artikler om maritim historie, lokalhistorie og reiselivshistorie.

Knut Kjeldstadli, født 1948, er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo, professor II i historie ved NTNU. Hans siste bøker er *Sammen satte samfunn. Innvandring. Inkludering* (2008), *A History of Migration. The Case of Norway ca. 900–2000* (med Grete Brochmann, 2008), *Akademisk*

kapitalisme (2010), *Mine fire besteforeldre. En familiefortelling om framveksten av det moderne Norge* (2010), *Historier om motstand. Kollektive bevegelser i det 20. hundreåret* (redaktør, med Idar Helle og Jardar Sørvoll, 2010).

Berit Eide Johnsen, født 1955, er professor i historie ved Universitetet i Agder med dr.art.-grad fra Universitetet i Bergen 1998 med en avhandling om sørlandsk skipsfart (utgitt som bok 2001): *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål: 1875–1925*. Ved siden av bøker og artikler om kulturhistorie og maritim historie har hun de senere årene forsket på og skrevet om turismens historie på Sørlandet.

Jan Henrik Munksgaard, født 1943, er pensjonist. Han er cand.philol. fra Universitetet i Bergen med historie hovedfag. Tidligere førsteamanuensis ved Universitetet i Bergen og museumsdirektør ved Vest-Agder Fylkesmuseum. Han har skrevet mange bøker og artikler om kulturhistoriske emner, fortrinnsvis fra 1700- og 1800-tallet. Han er medforfatter av bøkene *Rusleturer i Kvadraturen* som er kommet i ti bind, og utga i 2012 boken *Flagget – Et nasjonalt symbol blir til*.

Siv Ringdal, født 1973, er stipendiat ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo. Hun er cand.philol. fra Universitetet i Oslo og skrev hovedfagsoppgave i etnologi om arbeidsvandringene mellom Lista og Amerika og den kulturelle påvirkningen disse medførte (1999). Hun har senere arbeidet videre med relasjonen mellom Agder og Amerika gjennom bok- og utstillingsprosjekter, og har gitt ut bøkene *Det amerikanske Lista. Med 110 volt i huset* (2002) og *Lapskaus Boulevard. Et gjensyn med det norske Brooklyn* (2007).

Pål Thonstad Sandvik, født 1967, er professor i økonomisk historie ved NTNU i Trondheim og professor II ved Universitetet i Bergen. Sandvik har skrevet blant annet *Kristiansands historie 1945–1999* (1999), *Kristiansand energiverk i elektrisitetsens århundre, 1900–2000* (2000 (sammen med Espen Andresen)), *Falconbridge Nikkelverk 1910–1929–2004* (2004), medforfatter av *Nasjonal kontroll og industriell fornyelse, Norsk Hydros historie*

bd. II 1945–1977 (2005) og *Multinationals, subsidiaries and national business systems* (2012).

Björg Seland, født 1947, er professor i historie ved Universitetet i Agder, med dr. philos.-grad fra Universitetet i Bergen 2002. Hennes forskning omfatter sosial- og kulturhistoriske emner cirka 1800–1940, med studier knyttet til grannefellesskap i bondesamfunnet, kjønnsrolleproblematikk og religiøse bevegelser. Noen bøker fra seinere år: *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur* (2006), *Vekkelsesvind. Den norske vekningskristendommen* (2008, i samarbeid med kultursosiologen Olaf Aagedal) og «Synepiger» og «sværmersker». *Religiøs mystikk mellom tradisjon og modernitet* (2011).